



Redaktor naukowy:  
dr hab. inż. Marcin Smoleński, prof. nzw.

Zamieszczone artykuły zostały pozytywnie zrecenzowane

© Copyright by Politechnika Białostocka  
Białystok 2009

ISSN 1232-8553

Publikacja nie może być powielana i rozpowszechniana, w jakikolwiek sposób,  
bez pisemnej zgody posiadacza praw autorskich

Redakcja techniczna, skład i druk:  
Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej

Nakład: 160 egz.

# Spis treści

## Ekonomia społeczna i polityka

1. *Alina Borowska*  
Społeczeństwo konsumpcyjne – charakterystyka ..... 7
2. *Mirosława Czerniawska*  
Postawy w stosunku do instytucji religijnych a system wartości  
– analiza porównawcza grup studentów polskich i rosyjskich ..... 19
3. *Tadeusz Nowak*  
Udział partii politycznych w kreowaniu polityki bezpieczeństwa RFN  
w latach 1949-2004 ..... 35
4. *Magdalena Ickiewicz-Sawicka*  
Konflikt gruzińsko-rosyjski – ostatnie starcie ..... 55

## Organizacja i zarządzanie turystyką

5. *Elżbieta Biernacka*  
Możliwości zagospodarowania porekultywacyjnego  
terenów zdewastowanych dla celów rekreacyjnych ..... 69
6. *Elżbieta Biernacka*  
Walory przyrodnicze Ściany Wschodniej Polski  
szansą rozwoju turystyki i rekreacji ..... 75
7. *Mikołaj Jalinik*  
Zarządzanie gospodarstwem ekoagroturystycznym  
na obszarach przyrodniczo cennych ..... 85
8. *Stanisław Jurewicz, Joanna Smalikowska-Sawczuk*  
Polska turystyka w świetle danych statystycznych – wybrane problemy .. 95
9. *Janusz L. Sokół*  
Ekologiczne produkty zwierzęce jedną z ofert gospodarstw  
agroturystycznych ..... 111
10. *Janusz L. Sokół*  
Wybrane zwierzęta egzotyczne w agroturystyce ..... 121

11. <i>Romuald Ziółkowski</i> Rola usług internetowych w kształtowaniu przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw turystycznych .....	133
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

### **Zarządzanie organizacjami**

12. <i>Andrzej Daniluk, Anna Wasiluk</i> Klaster spożywczy województwa podlaskiego w świetle przeprowadzonych badań .....	147
13. <i>Tadeusz Kowalewski</i> Relacje interpersonalne w procesie zarządzania zasobami ludzkimi. Studium przypadku szpitala .....	159
14. <i>Wiesław Urban, Dariusz Siemieniako</i> Rola strategii masowej indywidualizacji w budowaniu lojalności klientów	167

# **Ekonomia społeczna i polityka**

Alina Borowska\*

## Społeczeństwo konsumpcyjne – charakterystyka

### Historia konsumpcjonizmu

Ojczyzną masowej konsumpcji jest Ameryka Północna. Miało na to wpływ wiele czynników, takich jak: nagły wzrost produkcji na przełomie XIX i XX wieku oraz „fordyzm” i mit „od pacybuta do milionera”. Amerykańscy handlowcy z przełomu XIX i XX wieku stanęli przed problemem, jak upłynnić rosnące zasoby towarów w magazynach, ponieważ w wyniku stosowania nowych technologii rosła produkcja, ale zwiększało się bezrobocie i w związku z tym siła nabywczą ludności spadała. Zastanawiali się oni, jak przekształcić oszczędnego i prawie samowystarczającego, raczej ascetycznego i przyzwyczajonego do prostego życia Amerykanina, w nienasyconego konsumenta. Przekształcenie Amerykanów w konsumpcjonistów wymagało zatem stworzenia „nowej ekonomicznej ewangelii konsumpcji”<sup>1</sup>. Zaczęto wykorzystywać marketing do tworzenia „niezaspokojonego konsumenta” oraz tworzenia nowych potrzeb. W reklamach nastąpiło przesunięcie akcentów z argumentacji i perswazji o użyteczności wyrobów, na rzecz manipulacji. W komunikatach manipulacyjnych wykorzystano manipulacje oparte na samooocenie, zaczęto odwoływać się do emocji, prestiżu i zróżnicowania społecznego.

Pod pojęciem „fordyzmu” kryje się filozofia Henry Forda, który uważał, że czynnikiem napędzającym produkcję powinien być udział w konsumpcji tych, którzy ją wytwarzają. To właśnie robotnicy powinni być konsumentami wytwarzanych przez siebie produktów (w tym przypadku samochodów). Była to idea rewolucyjna na tamte czasy i Ford był raczej odosobniony w swoich poglądach, lecz jak

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Ekonomii i Nauk Społecznych.

<sup>1</sup> E. Cowdrick, *The New Economic Gospel of Consumption*, „Industrial Management”, 10/1927, s. 208.

pokazał czas, były to poglądy słuszne jeśli chodzi o umasowienie produkcji. W efekcie podwyższenia zarobków i kredytów konsumpcyjnych oraz reklamy to, co kiedyś było uważane za luksus dostępny jedynie wyższym klasom, stało się dostępne dla większości. Przyjęto zasadę, że wszyscy konsumenci są równi pod warunkiem posiadania przez nich środków pieniężnych. Dzięki temu nastąpiła demokratyzacja konsumpcji i z elitarnej przekształciła się ona w egalitarną – coraz bardziej powszechną oraz masową. Konsumpcja uległa demokratyzacji również dzięki powstaniu domów towarowych, które miały ofertę dla wielu warstw społecznych i dlatego stały się tak popularne.

Amerykański model konsumpcji stał się synonimem wolności i równości. Hierarchia społeczna była określana przez poziom posiadania przedmiotów, a nie urodzenia. Było to zjawisko bardzo atrakcyjne dla biednych emigrantów z Europy wschodniej, czyli ze społeczeństw klasowych. Każdy emigrant, (który był zresztą zachęcany do pełnej asymilacji przez rząd Ameryki) poprzez nabycie odpowiednich produktów mógł wejść do klasy średniej. Nie był „przypisany” do niej z racji pochodzenia, swoje korzenie, najczęściej tzw. „niskie pochodzenie” zostawił za oceanem. Tak narodził się mit *american dream*, czyli „od pucybuta do milionera”, a wolność dostępu do artykułów luksusowych (ale nie tylko, bo również artykułów symbolicznych) stała się synonimem wolności w ogóle. I tak Ameryka zaczęła kojarzyć się z wolnością, dobrobytem i nieograniczoną konsumpcją. Dziś społeczeństwo amerykańskie jest najbardziej konsumpcyjnym społeczeństwem na świecie i dzięki globalizacji oraz nowoczesnym środkom przekazu rozciąga swoje wpływy na cały świat.

W Europie rozwój społeczeństwa konsumpcyjnego rozpoczął się po drugiej wojnie światowej, gdy pojawił się rynek masowy i zaczęła wzrastać siła nabywca klasy robotniczej. Wraz z pojawieniem się masowej produkcji i masowej kultury, rozpoczęła się rewolucja w konsumpcji. Konsumpcja zaczęła być dostępna dla przeciętnych obywateli. Rozwojowi społeczeństwa konsumpcyjnego w Europie po drugiej wojnie światowej, sprzyjały, zdaniem badaczy, następujące zjawiska i zdarzenia:

1. W latach 1950-1960 nastąpiły zmiany w strukturze społecznej, których skutkiem było zmniejszenie się różnic między klasami niższymi i wyższymi oraz wzrostem dochodów, wystąpiło zjawisko pluralizmu w stylach życia i zmiany we wzorach konsumpcji;
2. W wyniku powstania EWG, w latach siedemdziesiątych nastąpiło otwarcie społeczeństw europejskich na inne kultury a w sferze konsumpcji nastąpiła dyfuzja dóbr konsumpcyjnych i symboli z różnych kultur;

3. Powstanie nowej kultury konsumpcji wpłynęło na legitymizację i akceptację specyficznych emocjonalnych postaw konsumentów<sup>2</sup>.

Gwałtowny wzrost konsumpcji w ostatnich latach spowodowany był wieloma czynnikami, takimi jak zmiany ekonomiczne, masowa produkcja, nowe techniki sprzedaży, nowe techniki komunikacji, rozszerzenie oferty dóbr i usług konsumpcyjnych oraz zmiany w dochodach. W dzisiejszych czasach nastąpił znaczący wzrost realnych dochodów ludności, który był wynikiem wzrostu gospodarczego, ale również tym, że kobiety podjęły pracę zarobkową. Ponadto zmniejszyła się liczebność rodzin a tym samym wydatki rodzinne.

Na wzrost konsumpcji bardzo duży wpływ wywarł rozwój banków komercyjnych i łatwość w osiągnięciu kredytu konsumpcyjnego oraz narastający trend, aby żyć na kredyt. Oszczędzanie na długotrwałe dobra konsumpcyjne takie jak samochody, wyposażenie domu, przestały być „w modzie”; etos protestanckiego ascetyzmu zajął hedonizm.

Znaczący wpływ na wzrost konsumpcji mają też karty płatnicze. Dzięki temu jednostka najpierw konsumuje, potem płaci. Najpierw przyjemność, potem wyrzeczenie i praca. W rozwiniętych społeczeństwach przemysłowych karty kredytowe są bardzo rozpowszechnione, ludzie płacą wirtualnym pieniądzem, a ich zadłużenie rośnie.

Jednak największy wpływ na rozwój konsumpcjonizmu w dzisiejszych czasach mają ponadnarodowe korporacje, które przewyższają swoją siłą i bogactwem wiele państw narodowych. Około jedna trzecia część wszelkiej aktywności gospodarczej na świecie jest realizowana przez zaledwie 200 korporacji, powiązanych ze sobą nawzajem strategicznymi sojuszami<sup>3</sup>. Ich celem jest niczym nieograniczony wzrost i zysk. W ich rękach są również wszelkie media, za pomocą których model konsumpcjonizmu rozpowszechnia się na cały świat.

---

<sup>2</sup> H. Siegrist, *Konsum, Kultur und Gesellschaft im modernen Europa* [w:] H. Siegrist, H. Kaelble, J. Kock (Hrsg), *Europäische Konsumgeschichte*, Verlag Campus, Frankfurt/M. 1998, s. 29-31, za: F. Byłok, *Konsumpcja w Polsce i jej przemiany w okresie transformacji*, s. 63-64.

<sup>3</sup> *Uważność na targowisku. Globalny rynek i masowa konsumpcja a świadome życie*, Red.: A.H. Badiner, Wyd. Jacek Santorski & CO, Warszawa 2004, s. 14.



## Charakterystyka społeczeństwa konsumpcyjnego

Według jednej z koncepcji, której autorem jest John Brewer, społeczeństwo konsumpcyjne charakteryzuje się następującymi cechami:

- występuje w nim różnorodna oferta dóbr konsumpcyjnych, wśród których występują nie tylko produkty zaspokajające podstawowe potrzeby, ale również produkty luksusowe, służące zaspokajaniu przyjemności i „życzeń”,
- produktom i usługom nadaje się znaczenie symboliczne za pomocą znaków i obrazów, dzięki temu można stymulować i wzmacniać potrzeby konsumentów za pomocą mody, reklamy i marketingu,
- artykuły konsumpcyjne stają się środkiem do indywidualizacji stylu życia, jego demonstracji, pełnią rolę dystynkcyjną,
- następuje dominacja sfery czasu wolnego i konsumpcji nad sferą produkcji i usług,
- rośnie rola konsumenta, który staje się sprawcą zmian społecznych,
- następują zmiany w systemach wartości, konsumpcja staje się wartością samą w sobie, powstaje tzw. kultura konsumpcji<sup>4</sup>.

Jean Baudrillard charakteryzując współczesne społeczeństwo, stwierdza, że: „*Spółeczeństwo konsumpcji jest także społeczeństwem przyuczania do konsumpcji, społecznego tresowania i wdrażania w konsumpcję, innymi słowy, nowym i swoistym modelem uspołecznienia, mającym związek z pojawieniem się nowych sił wytwórczych i monopolistyczną restrukturyzacją systemu gospodarczego o wysokim poziomie produkcji*”<sup>5</sup>. Narzędziem tresury społeczeństwa konsumpcyjnego jest kredyt. Pod pozorem gratyfikacji i ułatwienia dostępu do dóbr materialnych bez konieczności oszczędzania i odraczania w czasie zaspokojenia swoich potrzeb konsumpcyjnych, w rzeczywistości kredyt jest narzędziem dyscyplinującym, służącym wymuszaniu oszczędzania i regulowania popytu.

W społeczeństwie konsumpcyjnym innego wymiaru nabiera tożsamość jednostki. Dawniej tym co określało tożsamość była religia, otoczenie społeczne lub przynależność klasowa. Dziś tożsamość jednostki określa to, co ona konsumuje. „*Jestem tym, co kupuję*”, „*Robię zakupy. więc jestem*”. We współczesnym społeczeństwie tożsamość można sobie kupić, ale ta tożsamość nie jest dana raz na zaw-

---

<sup>4</sup> Za: F. Byłok, *Konsumpcja w Polsce i jej przemiany w okresie transformacji*, Wyd. Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa 2005, s. 60-63.

<sup>5</sup> J. Baudrillard, *Spółeczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury*, Wydawnictwo Sic! sc, Warszawa 2006, s. 94.

sze (tak jak kiedyś dobre urodzenie), bowiem należy ją wciąż potwierdzać kolejnymi zakupami. Można stworzyć sobie dowolną tożsamość pod warunkiem posiadania wystarczających środków, ale można ją również „wypożyczyć” na kredyt. Karta kredytowa działa dziś jak zakłęcie: „Sesamie otwórz się” ze znanej bajki.

W społeczeństwie konsumpcyjnym wciąż aktualna jest konsumpcja na pokaz, która w poprzednich epokach była atrybutem klas wyższych, czyli klasy próżniaczej, jak nazywał ją Thorstein Veblen<sup>6</sup>. W poprzednich epokach konsumpcja była instrumentalna – miała na celu zaspokojenie potrzeb. Pułapy tych potrzeb wynikały z przynależności do określonych klas oraz z norm społecznych, które je określały. Dziś człowiek nie jest ograniczony przynależnością do określonej klasy i prawami<sup>7</sup> z tego wynikających. Jest całkowicie wolny – jedynym ograniczeniem jest posiadanie określonych środków.

W społeczeństwie konsumpcyjnym konsumpcja staje się bardziej symboliczna – jest formą komunikacji za pomocą kodów zawartych w towarach i usługach. Za pomocą tych kodów ludzie przekazują informacje o sobie: o swojej indywidualności, pozycji społecznej, posiadanej władzy. Symbolizm konsumpcji miał miejsce w różnych epokach i we wszystkich społeczeństwach, lecz nigdy dotąd jednostka nie miała możliwości sama decydować o swojej przynależności do elity. W społeczeństwie konsumpcyjnym rolę warstw społecznych – czyli wyróżniania ludzi, przejęła konsumpcja. Aby osiągnąć lub zachować odpowiednią pozycję społeczną, należy posiadać odpowiednią ilość odpowiednich rzeczy, które o tym zaświadczą. Dlatego dziś ludzie ulegają coraz większej presji wydawania pieniędzy na rekwizyty w postaci zarówno dóbr materialnych, jak i usług, typowych dla dotychczasowych elit. Dziś najważniejszym elementem statusu, który świadczy o zajmowanej pozycji społecznej, jest posiadanie określonych dóbr i nieustanny „recykling”, jak nazywa to zjawisko Baudrillard<sup>8</sup>, czyli kupowanie wciąż od nowa rzeczy nie zużytych, nie zniszczonych, lecz niemodnych „(...) *moda jest zjawiskiem arbitralnym, przemijającym, cyklicznym i niczego nie dodaje do wewnętrznych przymiotów jednostki. Ma jednak charakter głębokiego przymusu, a sankcją jest tutaj społeczny sukces albo wykluczenie*”.

---

<sup>6</sup> T. Veblen, *Teoria klasy próżniaczej*, PWN, Warszawa 1971.

<sup>7</sup> Takie prawa (wilkierze) obowiązywały w Polsce już w XIV wieku, ponawiane były w wieku XVII i XVIII, zakazywały one mieszczanom a później częściowo też szlachcie noszenia futer, szat i pasów jedwabnych, butów safianowych, itp.. przekroczenie tych zasad kończyło się konfiskatą tych przedmiotów i wysokimi karami, Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B., 1966, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa, PWN, cz. II, s. 209.

<sup>8</sup> J. Baudrillard, *Spółeczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury*, s. 123.

David Loy<sup>9</sup> w swojej książce „*The religion of the Market*” sugeruje, że konsumpcja staje się nową światową religią, która opiera się na dwóch nieuzasadnionych dogmatach:

- wzrost gospodarczy i wzmożony handel światowy będzie korzystny dla każdego,
- wzrostu nie zahamują naturalne ograniczenia planety o skończonych rozmiarach.

Tworzy się tzw. „konsumencka religia”, a w centrach handlowo – rozrywkowych trwa spektakl konsumpcji, w którym jednostka jest uczestnikiem i jednocześnie widzem. Ma miejsce rytualna konsumpcja, w której jednostka uczestniczy i jednocześnie ogląda samą siebie, swoje miejsce w hierarchii i swoją wykreowaną przez siebie tożsamość. Rytualizacja konsumpcji polega również na tworzeniu „otoczki” kulturalno-handlowej dla tradycyjnych wydarzeń, świąt religijnych czy innych. Istniejącym w danej kulturze świętom religijnym i innym nadaje się większą wagę poprzez oprawę muzyczną i wizualną, oraz poprzez telewizję; niektóre z nich takie jak Walentynki, Halloween czy Beaujolais Nouveau, w ramach globalizacji rozpowszechniają się do innych krajów.

Ośrodkami tej nowej religii są wielkie centra handlowe (mall'e<sup>10</sup>), oferujące oprócz zakupów – również przeżywanie różnego rodzaju przyjemności. George Ritzer<sup>11</sup> nazywa je „świątyniami konsumpcji”, w takim sensie, że mają one dla wielu ludzi magiczny, a nawet religijny charakter. Za pomocą środków technicznych tworzy się urojony świat dostarczający niezwykłych wrażeń oddziałujących na wszystkie zmysły człowieka oraz na jego duchowość. Konsumpcja pozwala człowiekowi poczuć iluzję szczęścia poprzez przynależność do określonej grupy konsumentów danych dóbr, co daje mu poczucie ważności i niezwykłości.

Ralf Kramer<sup>12</sup> uważa, że kultura konsumpcji przejmuje funkcje zarezerwowane dotychczas dla kościoła, ponieważ człowiek czujący się wyizolowany z powodu

---

<sup>9</sup> *Uważność na targowisku*, s. 20.

<sup>10</sup> Jedno a największych centrów handlowych świata, West Edmonton Mall w Kanadzie jest największą na świecie sceną produkcji kulturalnych. Na ogromnym obszarze mieści się największe na świecie wesołe miasteczko pod dachem, park wodny, flota okrętów podwodnych, największe pole golfowe pod dachem, 800 sklepów, 11 domów towarowych, 110 restauracji, lodowisko, kaplica ekumeniczna, hotel z 360 pokojami, 13 nocnych klubów i 20 sal kinowych. W tym sztucznym, lukrowanym świecie oprócz zakupów można bawić się, doznawać wielu różnorodnych wrażeń, uczestniczyć w wielu różnych spektaklach, być kimś, kim chciałoby by się być (choć na chwilę), ponieważ karta kredytowa działa tak samo jak zaklęcie „sezamie otwórz się”. Rifkin J., *Wiek dostępu. Nowa kultura hiperkapitalizmu, w której płaci się za każdą chwilę życia*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław 2003, s. 166, 167.

<sup>11</sup> G. Ritzer, *Magiczny świat konsumpcji*, MUZA, Warszawa 2001, s. 23.

<sup>12</sup> R. Kramer, *Ethik des Geldes*, Verlag Duncker und Humblot, Berlin 1996, s. 129.

braku więzi religijnych, szuka nowej parafii, którą znajduje w konsumpcjonizmie. W wyniku tego, w dniach wolnych od pracy, całe rodziny pielgrzymują do centrów handlowych w celach konsumpcyjnych i rozrywkowych oraz aby tam spędzić wolny czas. Zasadniczo religia ma przynosić swoim wyznawcom pocieszenie, ulgę i wsparcie, natomiast religia konsumpcji doprowadza ludzi do uzależnienia, biedy a środowisko do degradacji.

## Krytyka społeczeństwa konsumpcyjnego

Niemieccy socjologowie Th. Kutsch i G. Wiswede dokonali krytyki społeczeństwa konsumpcyjnego już w latach 60. i 70. XX wieku i wymienili kilka negatywnych konsekwencji masowej konsumpcji, takich jak:

1. postępująca dominacja materialistycznych systemów wartości w społeczeństwie i zanik wartości niematerialnych;
2. typowym wyznacznikiem zachowań konsumpcyjnych staje się pasywność, a aktywność i twórczość jako podstawa wewnętrznego życia nie jest już możliwa;
3. postępująca standaryzacja gustów konsumenckich i ograniczanie indywidualizmu,
4. wyznaczanie zachowań konsumpcyjnych przez producentów;
5. postępująca proletaryzacja i degradacja gustów przez ich uśrednienie, np. przez przekaz telewizyjny<sup>13</sup>.

Dziś najbardziej niebezpieczne jest to, że społeczeństwa ulegają totalitarnej propagandzie wielkich korporacji, które chcą zapewnić sobie zasoby naturalne i rynki zbytu całego świata, a których celem jest zapewnienie zysku sobie i swoich akcjonariuszy. Odbywa się to kosztem zwykłych obywateli, którzy wpadają w chorobę nadmiernej konsumpcji i w zubożenie. Następuje globalizacja konsumpcji czyli proces upowszechniania się oferty produktów lansowanych na rynkach światowych, który prowadzi do upodabniania się wzorów spożycia i zachowań konsumenckich w różnych zakątkach świata.

Firmy i przedsiębiorstwa w walce o przetrwanie na silnie konkurencyjnym globalnym rynku stosują coraz bardziej wyrafinowane strategie marketingowe, wykorzystując wiedzę o rzeczywistych potrzebach i preferencjach klientów oraz

---

<sup>13</sup> Th.Kutsch, G. Wiswede, *Wirtschaftssoziologie*, Verlag Ferdinand Enke, Stuttgart 1986, s. 225, za : F. Bylok, *Konsumpcja w Polsce i jej przemiany w okresie transformacji*, s 108.

o ich marzeniach, tęsknotach i nieuświadomionych potrzebach. David C. Korten<sup>14</sup> przyrównuje dzisiejsze wpływy globalnych instytucji gospodarczych do kolonizatorów. Metaforą obecnej sytuacji jest kolonializm, ponieważ wszyscy jesteśmy uzależnieni od pieniędzy. Każda transakcja dotycząca każdego elementu życia określona jest przez pieniądź.

Ideologią współczesnych kolonizatorów jest ideologia konsumpcjonizmu, która głosi, że za pomocą konsumpcji człowiek zaspokoi wszystkie swoje pragnienia od tych najbardziej podstawowych do najwyższych. Człowiek może zaspokoić swoją potrzebę władzy i znaczenia (im więcej posiada, tym większa jego władza i znaczenie), poczucie bezpieczeństwa, szczęścia, akceptacji i poczucia własnej wartości. Za pomocą manipulacji ideologia ta przekonuje ludzi, że konsumpcja to droga do samorealizacji.

Ideologia konsumpcjonizmu polega na dotarciu do tkwiącego w umysłach ludzi poczucia niewystarczalności lub braku, a następnie na wyprodukowaniu przedmiotu lub symbolu, który daje gwarancję zaspokojenia tej potrzeby. Tworzy się fałszywe potrzeby – czyli takie, które nie wynikają z rzeczywistego braku, lecz powstają w wyniku reklamy i narzucania konsumpcyjnego systemu wartości.

Współczesna forma kolonizacji ma pokojową formę – niezauważalną. Reklama działa anonimowo, dlatego jest bardziej skuteczna niż autorytet jawny, ponieważ nikt nie podejrzewa, że ukrywa się za nim nakaz i oczekiwanie posłuszeństwa. Rozkaz i rozkazodawca są niewidzialni – nie ma nikogo przeciw komu można się przeciwstawić, w związku z tym nie działa prawo reaktancji, czyli naturalny odruch człowieka polegający na stawianiu oporu wszelkim naciskom. Benjamin Barber określa te zjawisko jako „aksamitną tyranie konsumpcyjnego totalitaryzmu”<sup>15</sup>.

Narzędziem podboju jest manipulacja umysłami ludzkimi, dzięki czemu jak mówi Paulo Freire, „(...) *elity dominujące starają się podporządkować masy swoim celom*”<sup>16</sup>. Manipulacja umysłami dokonuje się za pośrednictwem mediów, które są własnością korporacji. Wszędzie tam, gdzie działają wielkie koncerny, zaangażowane są masowe środki komunikowania do poparcia globalnej ekspansji usług i towarów konsumpcyjnych. Herbert I. Schiller stwierdził, że forma komunikowania się jak rozwinęła się w krajach gospodarki rynkowej, a szczególnie w USA, jest „*rzeczywistym ucieleśnieniem kontroli świadomości*”<sup>17</sup>. Wielkie korporacje poprzez sterowanie ludzkim umysłem dążą do uczynienia ze społeczeństw bier-

<sup>14</sup> D. C. Korten, *Świat po kapitalizmie*, Wyd. Obywatel, Łódź, 2002, s. 39.

<sup>15</sup> B. R., Barber, *Dżihad kontra McŚwiat*, Wyd. MUZA, Warszawa 1997.

<sup>16</sup> Za: H.I. Schiller, *Sternicy świadomości*, Wyd. Ośrodek Badań Prasoznawczych, Kraków 1976, s. 13.

<sup>17</sup> H.I. Schiller, *Sternicy świadomości*, Wyd. Ośrodek Badań Prasoznawczych, Kraków 1976, s. 42.

nych obywateli, posłusznych wszelkim manipulacjom zamiast podejmować jakąkolwiek aktywność na rzecz poprawy swego losu. Ma miejsce masowa manipulacja społeczeństwem, które na różne sposoby zmuszane jest do konsumpcji, w związku z tym powstaje zjawisko konsumpcjonizmu<sup>18</sup> ze wszystkim jego ujemnymi skutkami.

Gloryfikacja konsumpcji, nadanie jej nadrzędnej wartości odbywa się za pośrednictwem mediów, a szczególnie telewizji. W USA wydatki na reklamę równe są 2,3% produktu krajowego, niemal połowie wydatków na edukację i wzrastają przeciętnie o 6% rocznie<sup>19</sup>. Korten<sup>20</sup> stwierdza na podstawie swoich badań, że przeważająca wielkość wydatków na reklamę wykorzystywana jest w celu indoktrynowania<sup>21</sup> dzieci, przekonywania ich do wartości, jakie niesie za sobą konsumpcjonizm i rządy korporacji. Najpotężniejszym narzędziem indoktrynacji jest telewizja, która dociera do 60% ludzi na świecie. Jest ona najbardziej skuteczna w wywoływaniu bierności, dezaktywacji i spadku umysłowej aktywności oraz obniżenia zmysłu krytycznego jednostki. Masowa kultura i rozrywka, które są głównymi nośnikami wartości i stylu życia amerykańskiego kapitalizmu korporacyjnego, odbierają energię ludzkim działaniom i wytwarzają stan umysłowego odrętwienia. Badacze stwierdzają: „*Programując telewizję na sukces komercyjny, programujemy mózg całej cywilizacji, być może całego gatunku, co doprowadzi do ewolucyjnej stagnacji i katastrofy ekologicznej. Wykorzystanie telewizji w celu promowania wyłącznie materialistycznych wartości stało się największym problemem w sferze życia psychicznego i zdrowia publicznego w Stanach Zjednoczonych i na całym świecie*”<sup>22</sup>.” Z tego wynika, że do sprawowania kontroli nad narodem nie jest potrzebna kontrola nad jego prawami lub wojskiem, wystarczy kontrolować to, kto opowiada narodowi jego opowieści.

---

<sup>18</sup> Nadmierna konsumpcja dóbr materialnych i usług, która nie jest usprawiedliwiona rzeczywistymi potrzebami ludzkimi i nie liczy się z kosztami ekologicznymi, społecznymi i środowiskowymi, *Advertising: Healthy Economy Show Up in a Vital Sign: Ad Spending*, “The New York Times”, 18 czerwiec 1997, s. D4.

<sup>20</sup> D. C. Korten, *Świat po kapitalizmie*, s. 41.

<sup>21</sup> „Indoktrynacja obejmuje nawet zaszczepianie idei korporacji w szkołach państwowych poprzez zmuszanie dzieci do oglądania programów edukacyjnych nagranych z myślą o tej grupie wiekowej, naszpikowanych odpowiednimi reklamami”. D. C. Korten, *Świat po kapitalizmie*, s. 41.

<sup>22</sup> D. Elgin, *„Collective Consciousness and Cultural Healing, A Report to the Fetzer Institute”*, San Anzelmo, California: Millenium Project, October 1997, s. 25.

## Zakończenie

W społeczeństwie konsumpcyjnym ma miejsce współczesna forma kolonializmu i zniewolenia człowieka bez użycia siły, ale za pomocą manipulacji. Człowiek sam poddaje się manipulacji i ucieka od wolności uzależniając się od przyjemności oferowanych przez rynek, uzależniając się od innych ludzi w aspekcie oceny samego siebie. Traci swoją wolność psychiczną i ekonomiczną, uzależniając się od banków i żyjąc na kredyt. Poprzez uleganie konsumpcyjnym wzorom życia, człowiek traci swoją tożsamość i kreatywność, staje się bierny. Ulegając „aksamitnej tyranii konsumpcyjnego totalitaryzmu” staje się niewolnikiem swoich pragnień, opinii innych ludzi i właścicieli ponadnarodowych korporacji. Nie rozwija się, lecz cofa, nie tworzy, lecz przyczynia się do destrukcji i zniszczenia (*consume-re* – w pierwotnym znaczeniu oznacza niszczyć).

Erich Fromm wiele lat temu pisał o potrzebie tworzenia społeczeństwa „antykonsumpcyjnego”, czyli społeczeństwa zdrowego, rozwijającego się, twórczego. Jego zdaniem takie społeczeństwo powinno promować i kreować nowego człowieka, który charakteryzowałby się m.in. potrzebą głębokich więzi z ludźmi i ze światem, które mogą zastąpić pęd do posiadania, zawłaszczania, kontrolowania świata i uzależniania się od własności oraz akceptacją faktu, że nikt i nic z zewnątrz nie nadaje sensu życia<sup>23</sup>. Fromm stwierdza: „*Jeśli ludzie mają się kiedykolwiek stać wolni i przestać zasilać przemysł patologiczną konsumpcją, to niezbędna jest radykalna zmiana w systemie gospodarczym: musimy położyć kres obecnej sytuacji, w której zdrowa gospodarka jest możliwa jedynie za cenę istnienia niezdrowych istot ludzkich. Zadanie polega na zbudowaniu zdrowej gospodarki, służącej zdrowym ludziom*”<sup>24</sup>.

## Literatura

1. Badiner A.H. (red.), 2004. *Uważność na targowisku. Globalny rynek i masowa konsumpcja a świadome życie*. Wyd. Jacek Santorski & CO, Warszawa.
2. ~~Badiner A.H.~~, 1997. *Dżihad kontra McŚwiat*. Wyd. MUZA, Warszawa.
3. Baudrillard J., 2006. *Spoleczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury*. Wydawnictwo Sic! sc, Warszawa.

---

<sup>23</sup> E. Fromm, *Mieć czy być*, Wyd. Rebis, Poznań 1999, s. 253.

<sup>24</sup> Tamże, s. 261.

4. Bylok F., 2005. *Konsumpcja w Polsce i jej przemiany w okresie transformacji*. Wyd. Politechniki Częstochowskiej, Częstochowa.
5. Cowdrick E., 1927. *The New Economic Gospel of Consumption*. Industrial Management, 10: 8.
6. Elgin D., 1997. *Collective Consciousness and Cultural Healing, A Report to the Fetzer Institute*. San Anzelmo, California: Millenium Project, October.
7. Elliot S., 1997. *Advertising: Healthy Economy Show Up in a Vital Sign: Ad Spending*. The New York Times, 18 czerwiec 1997.
8. Fromm E., 1999. *Mieć czy być*. Wyd. Rebis, Poznań.
9. Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B., 1966. *Historia państwa i prawa polskiego. T. II*. PWN, Warszawa.
10. Korten D. C., 2002. *Świat po kapitalizmie*. Wyd. Obywatel, Łódź.
11. Kramer R., 1996. *Ethik des Geldes*. Verlag Duncker und Humblot, Berlin.
12. Kutsch Th., Wiswede G., 1986. *Wirtschaftssoziologie*. Verlag Ferdinand Enke, Stuttgart.
13. Rifkin J., 2003. *Wiek dostępu. Nowa kultura hiperkapitalizmu, w której płaci się za każdą chwilę życia*. Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
14. Ritzer G., 2001. *Magiczny świat konsumpcji*. MUZA, Warszawa.
15. Schiller H.I., 1976. *Sternicy świadomości*. Wyd. Ośrodek Badań Prasoznawczych, Kraków.
16. Siegrist H., 1998. *Konsum, Kultur und Gesellschaft im modernen Europa*. W: Siegrist H., Kaelble H., Kock J. (Hrsg). *Europäische Konsumgeschichte*. Verlag Campus, Frankfurt/M: s. 29-31.
17. Veblen T., 1971. *Teoria klasy próżniaczej*. PWN, Warszawa.

Praca wykonana w ramach pracy własnej Nr W/WZ/4/08.

### Consumption society – characteristics

**Abstract:** A consumption society – it's a society where consumption plays dominative role in comparison with other fields of social life. Its main ideology is consumption and a common belief, that consumption is the condition of economical growth and the main goal of the society is to consume. The level of consumption is considered as a level of quality of life. The aim of this paper is to introduce the history of overconsumption, its characteristics and critics.

**Key words:** overconsumption, consumption society



Mirosława Czerniawska\*

## **Postawy w stosunku do instytucji religijnych a system wartości – analiza porównawcza grup studentów polskich i rosyjskich**

### **Wprowadzenie**

#### *Religia i instytucje religijne w Polsce i Rosji*

Zmiany ustrojowe krajach Europy Środkowej i Wschodniej skłaniają do rozważenia funkcji religii w życiu społeczeństwa. Zabieg ten wydaje się trudny ze względu na nasilający się pluralizm, którego konsekwencją jest polaryzacja postaw we wskazanym obszarze. Jednocześnie przypisywanie znaczenia instytucjom religijnym i etyce religijnej w życiu społecznym jest w dużym stopniu uzależnione od stanu religijności okresu poprzedzającego transformację.

W krajach Europy Środkowej i Wschodniej uwidaczniały się procesy sekularyzacji w okresie powojennym, w Rosji – w okresie porewolucyjnym. Wiązały się one z rozdziałem życia religijnego i społecznego oraz ze znacznymi ograniczeniami w zakresie funkcjonowania instytucji kościelnych. Jedną z wymiernych konsekwencji dokonującej się obecnie transformacji ustrojowej było prawo powrotu religii do życia prywatnego i publicznego, a nawet – zaangażowania w politykę. Kościoły uzyskały gwarancje prawne i rozpoczęto nową politykę względem związków wyznaniowych (Borowik 2000). W przypadku Polski i Rosji zaobserwować jednak można zróżnicowany charakter relacji państwo – instytucje religijne oraz społeczeństwo – instytucje religijne. I. Borowik (2000), dokonując analizy przemian religijnych w Europie Środkowo-Wschodniej, zwraca m.in. uwagę na

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Ekonomii i Nauk Społecznych.

problem tożsamości prawosławnej Cerkwi w Rosji. Autorka wskazuje, że prawosławie weszło w okres transformacji osłabione (osłabienie strukturalne, rozłamy, zmniejszenie kadr duchownych), chociaż znaczenie Cerkwi rośnie w szybkim tempie. Wzrasta również religijność społeczeństwa. Lata siedemdziesiąte uznawane są jeszcze za okres „zastoju”. W. Fletcher (Borowik 2000) wskazał, że w tym okresie dla europejskiego obszaru ZSRR religijność można oszacować na 25-35% ogółu dorosłych mieszkańców. W latach osiemdziesiątych obserwowalny był już wzrost religijności. Obecnie jako wierzący deklaruje się połowa Rosjan. W obliczu wzrostu religijności i znaczącego spadku identyfikacji z ateizmem mówi się wręcz o „renesansie religijnym”. Jak wskazuje I. Borowik (2000), wzrost religijności jest różnie interpretowany przez rosyjskich ekspertów. Zwracają oni uwagę na fakt, że jest to raczej kwestia mody niż realizacja rzeczywistych potrzeb religijnych, wiąże się raczej z pustką ideologiczną po upadku starego systemu niż autentyczną wiarą czy związkiem z Cerkwią. Zwrócenie się ku religii stanowi reakcję na trudności i doświadczane problemy w okresie transformacji ustrojowej. Jednocześnie podkreśla się, że prawosławie traktowane jest we współczesnej Rosji jako symbol kultury i ważny element tożsamości narodowej. Zwrot ku religii wiąże się z próbą zakorzenienia w przeszłości i odbudowania ciągłości historycznych doświadczeń. Aktualnie Cerkiew jest instytucją, która w Rosji ma wysokie zaufanie społeczeństwa. Oczekuje się wzrostu jej obecności na scenie publicznej i zwiększenia jej wpływów społecznych. Niemniej jednak, akceptacja religijności i roli Cerkwi postrzegana bywa także jako swoisty odwrót od demokracji (wywiad z profesorem D.F, por. Borowik 2000).

W Polsce, już od okresu powojennego, można mówić o dominacji katolicyzmu i masowej religijności. Kościół katolicki wkroczył w transformację, posiadając zaufanie 90% społeczeństwa, przy 80% określających się jako osoby religijne. W latach 90 nie należało do Kościoła tylko 7% respondentów, ponad połowa natomiast deklarowała swoje cotygodniowe uczestnictwo we mszy świętej (dane CBOS, por. Borowik 2000). Kościół katolicki w Polsce cechuje się uprzywilejowaną pozycją i postrzegany jest jako instytucja posiadająca duże wpływy. Niemniej jednak, wzrasta w ostatnich latach krytycyzm wobec Kościoła. Odnosi się on do działalności politycznej tej instytucji i jej wszechobecności w życiu publicznym (Pawlik 1994). Kwestia obecności religii w życiu publicznym polaryzuje opinie polskiego społeczeństwa (Jawłowska 1993), przy czym większość wyraża pogląd, że Kościół posiada za duże wpływy na politykę (Borowik 2000; Borowik, Zdaniewicz 1996).

### *Religia/religijność a system wartości*

Przekonania religijne są w istotny sposób związane z systemem wartości. Od wyznawców wymaga się przyjęcia określonych wartości oraz przestrzegania ich w różnych sytuacjach społecznych. Analiza systemów wartości w kontekście zmiennych religijnych pojawiła się w pracach takich autorów jak: N.T. Feather (1979, 1984) oraz J.M. Atieh, A.P. Brief, D.A. Vollrath (1987). Przedmiotem ich analiz był system przekonań protestantów. Określali oni związki między etyką pracy, konserwatyzmem, pracowitością a preferencjami w systemie wartości. S. Huismans i S.H. Schwartz (Schwartz 1991) podjęli próbę określenia związków preferencji wartości i religijności w próbie protestantów, katolików i osób niezrzeszonych w żadnym kościele w Holandii oraz Żydów w Izraelu. Założyli oni, że religijność koreluje pozytywnie z „konserwatyzmem”, negatywnie natomiast – z „otwartością na zmiany”. Wymiar „konserwatyzm” – „otwartość na zmiany” odzwierciedla konflikt między dążeniem do stabilności i kultywowaniem tradycji (submisyjne ograniczenie „ja”), a dążeniem do zmian i wysokim wartościowaniem autonomii, przejawiającej się w niezależności myślenia i działania. Religijność związana jest także negatywnie z typem wartości „hedonizm” (przyjemność, gratyfikacje wzrokowe). Przewidywane korelacje pojawiły się we wszystkich grupach religijnych. S. Roccas i S.H. Schwartz (1997) starali się ustalić empirycznie, w jaki sposób typ stosunków kościół-państwo modyfikuje relacje pomiędzy religijnością a preferencjami wartości (badania przeprowadzone były w sześciu państwach katolickich m.in. w Polsce). Stwierdzono, że jeżeli kościół jest w opozycji w stosunku do państwa (jako przykład takich relacji wskazują autorzy Polskę w okresie przed transformacją ustrojową), to wymiar wartości „konserwatyzm” (typ wartości „konformizm” i „bezpieczeństwo”) nie są tak silnie powiązane z religijnością. Na osłabienie związków między wartościami i religijnością wpływa także wysoki poziom rozwoju socjoekonomicznego. Prawidłowość taką opisał V. Saroglu wraz z współpracownikami (Roccas 2005), badając 21 grup religijnych z 15 krajów. S.H. Schwartz i współautorzy (Schwartz i Huismans 1995; Roccas i Schwartz 1997) objęli analizą różne kultury i grupy religijne. Stwierdzili, że religijność koreluje negatywnie z wartościami typu „samosterowność”, „stymulacja”, „osiągnięcia” i „władza”, pozytywnie – z wartościami typu „konformizm”, „tradycja” i „życzliwość” (w przypadku ostatniej wartości ujawniły się mniej istotne pozytywne związki). S. Roccas (2005) stwierdziła, że chociaż grupy religijne różnią się preferencją wartości, to wzory korelacji między religijnością a wartościami były uderzająco zgodne w religiach monoteistycznych. Osoby religijne wskazywały na większe znaczenie wartości związanych z bezpieczeństwem i stabilnością oraz mniejsze znaczenie wartości związanych z hedonizmem oraz niezależnością

w myśleniu i działaniu. Wyniki te potwierdziły zależności opisane wcześniej przez Rokeacha (1973), który wykazał, że ludzie religijni cenią wyżej wartości „bezpieczeństwo rodziny”, „wybaczający”, „posłuszny” i niżej wartości: „przyjemność” i „ekscytujące życie”. Osoby uczęszczające do Kościoła wyżej rangowały też wartość religijną „zbawienie”. Metaanaliza wyników badań odnoszących się do związku religia/religijność – system wartości zawarta jest w pracy V. Saroglu, V. Delpierre, R. Dernelle (2004).

## Problem badawczy

Zamierzeniem niniejszych badań było uzyskanie odpowiedzi na pytanie, jakie postawy prezentują studenci polscy i rosyjscy w stosunku do instytucji religijnych (ich znaczenia w funkcjonowaniu społeczeństwa w okresie transformacji ustrojowej) oraz czy wartości stanowią punkt odniesienia dla kształtowania tych postaw.

Zgodnie z ogólnym światowym trendem można się spodziewać wśród młodzieży postaw laickich, przejawiających się zeświecczeniem życia społecznego, słabnięciem wpływu religii i organizacji religijnych na społeczeństwo oraz odchodzeniem od norm etycznych głoszonych przez Kościół. Formułując hipotezę, należy podkreślić, że relacje państwo-społeczeństwo-instytucje religijne w przypadku Polski i Rosji mają szczególny charakter. W Polsce obserwuje się wysokie wskaźniki religijności i znaczący wpływ Kościoła na funkcjonowanie społeczeństwa. W Rosji z kolei zaznacza się wzrost religijności i pozytywne oczekiwania społeczeństwa formułowane pod adresem Cerkwi. Z uwagi na wyższe wskaźniki religijności w Polsce założono, że studenci polscy – w porównaniu ze studentami rosyjskimi – mają bardziej pozytywny stosunek do instytucji religijnych, tj. przypisują im funkcję integrującą wyznawców i umożliwiają świadome uczestnictwo w życiu społecznym (**hipoteza 1**).

W niniejszym badaniu interesowano się odpowiedzią na pytanie, czy wskazane powyżej postawy uzależnione są od systemów wartości. Wartości i postawy są subkategoriami systemu przekonań. Ludzie kształtują swoje przekonania na bazie doświadczeń (kulturowych, grupowych i indywidualnych), nadają im stosowne znaczenie i organizują w strukturę. Spójność w obrębie systemu przekonań pełni ważną funkcję regulacyjną. Pozwala wytworzyć koherentną wizję świata i we względnie stały sposób determinuje ludzkie zachowania (Mille, Galanter, Pribram, por. Bar-Tal 1990).

Założenie na temat powiązań pomiędzy elementami systemu przekonań przyjęte było w teorii M. Rokeacha (1973). System przekonań – zdaniem tego autora –

jest względnie spójny i uporządkowany hierarchicznie. Organizacja strukturalna oznacza, że przekonania nie egzystują w izolacji od innych, lecz są powiązane ze sobą w ramach systemu. Wartości – będąc przekonaniem bardziej ogólnym – ukierunkowują organizację postaw, pozwalają je przewidywać i uzasadniać. Należy także podkreślić, że pozycja wartości w systemie i ich dostępność są istotnie i pozytywnie skorelowane: ważniejsze wartości cechują się łatwiejszą aktywizacją (Rokeach 1973; Gilchrist por. Seligman, Katz 1996). Jednocześnie człowiek częściej interpretuje postawy, odwołując się do tych wartości, które są preferowane wyżej. Jak zauważa Rokeach (1973), transformacja wartości na postawy związana jest ze zróżnicowaniem ważności wartości. Z drugiej strony, stopień powiązań między przekonaniem może być różny: część z nich tworzy duży system, część – mały, część pozostaje w izolacji. Nie wszystkie przekonania i nie w każdej dziedzinie muszą pozostawać w związku koniecznym i funkcjonalnej wzajemnej zależności. Innymi słowy, ludzie różnią się stopniem, w którym przekonania są konstruowane w system. Stopień powiązań między przekonaniem staje się również mniej lub bardziej wyraźny, w zależności od dziedziny, której one dotyczą (Bartal 1990).

W niniejszej pracy przyjęto założenie, że między przekonaniem, tj. wartościami i postawami istnieją spójne relacje. Od specyficznego układu wartości w systemie uzależnione jest ustosunkowanie się do instytucji religijnych. W obu grupach badawczych przewiduje się następujący kierunek zależności (**hipoteza 2**): pozytywny stosunek do instytucji religijnych cechuje osoby wyżej preferujące wartości wchodzące w skład orientacji kolektywistycznej, akceptacja postaw przeciwnych (ograniczone zaufanie do Kościoła jako instytucji wspierającej zmiany mentalności społeczeństwa) z kolei – osoby wyżej preferujące wartości wchodzące w skład orientacji indywidualistycznej.

Wartości można uporządkować według kryterium interesów, którym one służą. Wartości skoncentrowane na własnej osobie leżą u podstaw orientacji indywidualistycznej. Są one związane z statusem społecznym, prestiżem i sukcesem osobistym, wolnością wyboru, niezależnością myślenia i działania, kompetencją intelektualną, hedonizmem i zapotrzebowaniem na stymulację. Wartości służące interesom innych ludzi leżą u podstaw orientacji kolektywistycznej. Wiążą się one z ochroną innych ludzi (zwłaszcza tych z którymi jednostka wchodzi w bezpośrednie interakcje grupowe), bezpieczeństwem grup tożsamościowych, poszanowaniem tradycji/religii i religijnością, wyważonymi poglądami społecznymi, harmonią intrapersonalną i interpersonalną (Schwartz 1996; Schwartz, Bilsky 1987).

## Metoda badawcza

### *Respondenci*

W badaniu wzięło udział 644 osób, w tym 325 studentów polskich i 319 studentów rosyjskich. W każdej grupie narodowościowej, około 50% uczestników studiowało na wydziale pedagogiki lub psychologii (Uniwersytet w Białymstoku, Sankt-Petersburski Uniwersytet Państwowy) około 50% – na wydziale zarządzania lub ekonomii (Politechnika Białostocka, Sankt-Petersburski Uniwersytet Ekonomiki i Finansów). Wiek osób badanych mieścił się w przedziale 20-24 lata. Jako osoby wierzące deklarowało się 95,38% Polaków i 63,04% Rosjan. W grupie polskiej było 89,77% studentów wyznania katolickiego, 7,15% wyznania prawosławnego, 1,85% innych wyznań i 1,23% ateistów. W grupie rosyjskiej było 57,99% studentów wyznania prawosławnego, 5,02% innych wyznań i 36,99% ateistów. Badanie miało charakter anonimowy.

### *Narzędzia badawcze*

Preferencje wartości określone zostały za pomocą Skali Wartości Rokeacha (Brzozowski 1989), w wersji wymagającej rangowania. Autor wyselekcjonował osiemnaście wartości ostatecznych i osiemnaście wartości instrumentalnych, umieszczając je na dwóch odrębnych skalach. Osoby badane zobowiązane były do uporządkowania wartości przez przypisywanie im odpowiednich rang, przy czym ranga 1 wskazywała na najsilniejszą akceptację wartości, ranga 18 – na najsłabszą. W niniejszej pracy postawy diagnozowane były za pomocą pary twierdzeń, które stanowiły dwa alternatywne przekonania:

- religia ogranicza raczej myślenie demokratyczne: kościoły są rządzone hierarchicznie a wierni akceptują bez kwestionowania prawdy przekazywane z góry.
- religia i instytucje religijne integrują wyznawców i pozwalają świadomie uczestniczyć w życiu społecznym.

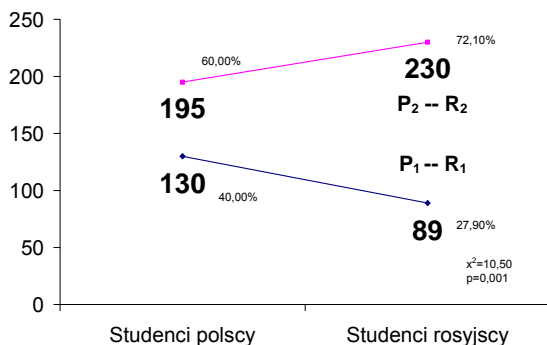
Zadaniem osób badanych był wybór jednej z dwóch opcji, tej która w większym stopniu odzwierciedla poglądy jednostki w stosunku do rozważanego problemu.

Wprowadzono następujące oznaczenia grup:

- P1 – grupa studentów polskich wybierająca opcję «1» w postawie;
- P2 – grupa studentów polskich wybierająca opcję «2» w postawie;
- R1 – grupa studentów rosyjskich wybierająca opcję «1» w postawie;
- R2 – grupa studentów rosyjskich wybierająca opcję «2» w postawie.

## Wyniki

Analizując poglądy na temat wpływu religii i instytucji religijnych na demokratyzację życia społecznego, stwierdzono „zaskakujący” kierunek zależności (rys. 1).



**Rysunek 1.** Narodowość jako czynnik różnicujący wybór opcji w postawie

Objaśnienie: P1-R1 Religia ogranicza raczej myślenie demokratyczne: kościoły są rządzone hierarchicznie, a wierni akceptują bez kwestionowania prawdy przekazywane z góry; P2-R2 Religia i instytucje religijne integrują wyznawców i pozwalają świadomie uczestniczyć w życiu społecznym.

Znaczna część studentów obu narodowości spostrzega, co prawda, religię i instytucje religijne jako czynnik integrujący wyznawców i sprzyjający uczestnictwu w życiu społecznym, niemniej jednak, pogląd taki ujawniał się częściej wśród studentów rosyjskich (72,10%) niż polskich (60,00%). Stanowisko, zgodnie z którym religia ogranicza myślenie demokratyczne (co wiąże się z hierarchiczną organizacją instytucji religijnych i ich autorytaryzmem), prezentowało 40,00% studentów polskich i 27,90% studentów rosyjskich). Uzyskane wyniki nie potwierdziły założenia odnośnie postaw wobec instytucji religijnych: studenci rosyjscy przypisywali częściej instytucjom religijnym funkcję integrującą społeczeństwo (por. hipoteza 1).

W następnej kolejności poddana została weryfikacji hipoteza, zgodnie z którą system wartości stanowi ważne kryterium różnicujące postawy wobec etyki religijnej i instytucji religijnych.

**Tabela 1.** Średnie arytmetyczne rang wartości w grupach studentów polskich i rosyjskich, różniących się wyborem opcji (1 lub 2) w postawie oraz wyniki analizy statystycznej

Wartości: ostateczne o1-o18 instrumentalne i1-i18		Średnie arytmetyczne rang wartości w grupach			
		P1	P2	R1	R2
o1	Bezpieczeństwo narodowe	11,49	< 10,21	13,06	13,44
o2	Bezpieczeństwo rodziny	3,72	3,19	5,13	< 4,23
o3	Dojrzała miłość	6,02	6,61	4,82	4,08
o4	Dostatnie życie	10,78	11,54	7,27	8,69
o5	Mądrość	6,10	6,37	8,15	9,03
o6	Poczucie dokonania	11,12	> 11,86	11,19	11,95
o7	Poczucie własnej godności	6,67	> 7,47	7,13	7,63
o8	Pokój na świecie	9,84	9,06	11,28	10,94
o9	Prawdziwa przyjaźń	7,66	7,81	7,61	< 6,38
o10	Przyjemność	12,86	> 13,54	13,81	13,58
o11	Równowaga wewnętrzna	6,80	> 7,98	5,88	< 4,95
o12	Równość	10,63	10,50	13,56	14,13
o13	Szczęście	6,98	7,35	6,27	6,37
o14	Świat piękna	14,11	14,01	13,30	< 12,39
o15	Uznanie społeczne	12,86	13,26	10,79	11,87
o16	Wolność	7,19	7,65	6,88	7,60
o17	Zbawienie	12,38	< 7,39	15,80	< 14,05
o18	Życie pełne wrażeń	13,72	> 15,03	9,01	9,47
i1	Ambitny	8,79	9,21	13,26	14,82
i2	Czysty	11,12	11,01	12,49	12,72
i3	Intelektualista	8,75	9,02	5,98	7,35
i4	Kochający	4,47	4,12	6,40	< 4,79
i5	Logiczny	11,38	10,96	9,67	10,73
i6	Niezależny	8,42	> 10,68	6,94	7,67
i7	Obdarzony wyobraźnią	9,95	> 11,39	10,58	9,73
i8	Odpowiedzialny	5,85	5,05	7,30	7,20
i9	Odważny	9,48	10,06	10,10	9,97
i10	Opanowany	10,06	10,28	12,09	12,32
i11	O szerokich horyzontach	8,73	> 10,25	7,96	8,60
i12	Pogodny	9,76	9,81	6,67	6,90
i13	Pomocny	8,52	< 7,64	10,25	9,38
i14	Posłuszny	16,15	< 15,05	13,58	13,67



Wartości: ostateczne o1-o18 instrumentalne i1-i18		Średnie arytmetyczne rang wartości w grupach			
		P1	P2	R1	R2
i15	Uczciwy	6,22	5,39	7,17	< 6,18
i16	Uprzejmy	9,76	9,84	10,39	10,68
i17	Uzdolniony	12,58	12,03	9,67	9,27
i18	Wybaczący	10,88	< 9,19	10,35	< 8,87

Objaśnienie:

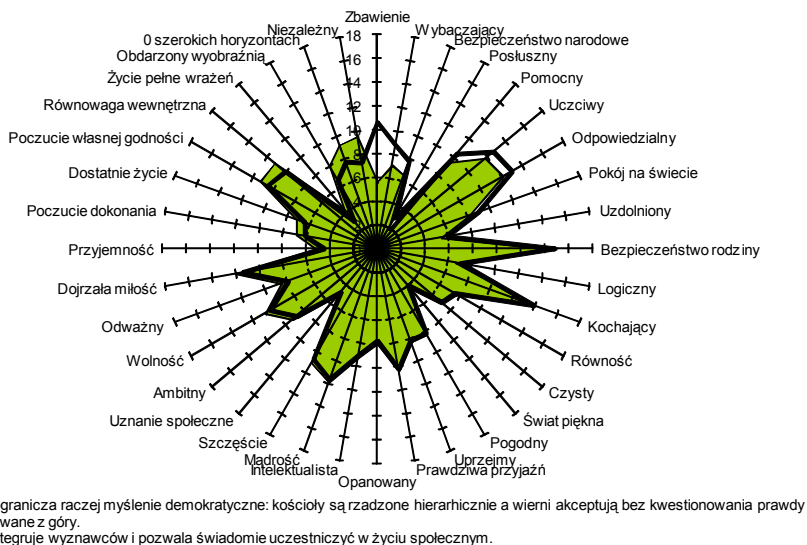
- porównanie wskaźników preferencji wartości testem Wilcozona dla dwóch prób niezależnych między grupami P1 i P2 oraz między grupami R1 i R2,
- za pomocą znaku „<” i „>” wskazano na kierunek istotnych statystycznie różnic w preferencji wartości,
- im niższa średnia rang, tym wyższa preferencja wartości (ranga 1 – wartość najwyższej cenia, ranga 18 – wartość najniższej cenia).

Dokonując porównań wskaźników preferencji wartości między grupami P1 i P2 raz między grupami R1 i R2, stwierdzono, że (tab 1):

1. Grupa P1 (uznająca instytucje religijne za ograniczające myślenie demokratyczne) preferuje wyżej – w relacji do P2 – wartości skoncentrowane na „ja”, związane z autonomią (niezależnością w myśleniu i działaniu), kompetencjami intelektualnymi, sukcesem osobistym i hedonizmem (rys. 2). Istotnie wyższe wskaźniki preferencji stwierdzono w przypadku następujących wartości: „niezależny” (i6), „o szerokich horyzontach” (i11), „obdarzony wyobraźnią” (i7), „życie pełne wrażeń” (o18), „poczucie własnej godności” (o7), „dostatnie życie” (o4) (różnica w preferencji tej wartości była nieistotna statystycznie), „poczucie dokonania” (o6) i „przyjemność” (o10). Wyższą preferencją w tej grupie cechuje się też kolektywistyczna wartość „równowaga wewnętrzna” (o11).
2. Grupa P2 (wskazująca na pozytywną rolę instytucji religijnych w życiu społecznym) – w stosunku do grupy P1 – ceni wyżej wartości kolektywistyczne, związane z religijnością, harmonijnymi relacjami z innymi ludźmi i bezpieczeństwem (rys. 2). Istotnie statystycznie różnice stwierdzono w przypadku wartości: „zbawienie” (o17), „wybaczący” (i18), „bezpieczeństwo narodu” (o1), „posłuszny” (i14) i „pomocny” (i13).
3. Grupa R2 (podkreślająca pozytywną rolę instytucji religijnych w życiu społecznym) wskazuje jako bardziej cenne wartości kolektywistyczne, związane z religijnością, moralnością, harmonią interpersonalną i interpersonalną oraz bezpieczeństwem (rys. 3): „zbawienie” (o17), „kochający” (i4), „wybaczący” (i18), „prawdziwa przyjaźń” (o9), „uczciwy” (i15), „równowaga we-

wnętrzna” (o11) i „bezpieczeństwo rodziny” (i2). Wyższe wskaźniki preferencji uzyskała też wartość „świat piękna” (o14).

4. Grupa R1 (uznająca instytucje religijne za ograniczające myślenie demokratyczne) ceni wyżej – w porównaniu R2 – wartości indywidualistyczne, związane sukcesem (w tym również materialnym), kompetencją intelektualną i prestiżem. Istotnie wyżej preferowane były cztery wartości (rys. 3): „ambitny” (i1), „dostatnie życie” (o4), „intelektualista” (i3) i „uznanie społeczne” (o15).

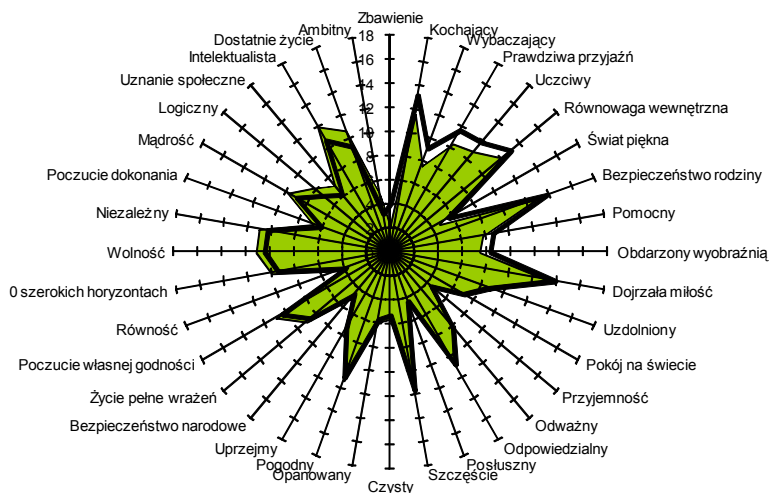


**Rysunek 2.** Zróznicowanie systemów wartości ostatecznych i instrumentalnych w zależności od wyboru opcji w postawie. Porównanie grup studentów polskich P1 i P2 (wskaźniki preferencji wartości uporządkowano według różnicy w średnich rang między grupami)

Uzyskane wyniki badań wskazują, że stosunek do omawianych wyżej kwestii ma swoją głębszą aksjologiczną podstawę i bardziej uniwersalny charakter. Obserwuje się podobieństwo związków „wartości-postawy” w obu grupach badawczych: wyższe preferencje szeregu wartości kolektywistycznych zaobserwowano wśród studentów akceptujących wpływ instytucji religijnych na życie społeczne, wyższe preferencje szeregu wartości indywidualistycznych – wśród studentów cechujących się ograniczonym zaufaniem do roli instytucji religijnych w procesie demokratyzacji społeczeństwa. Uzyskane wyniki pozwalają na przyjęcie założeń zwerbalizowanych w hipotezie 2.

## Dyskusja

Obniżenie znaczenia instytucji religijnych, ograniczenie ich wpływu na życie publiczne i kwestie światopoglądowe, wybiórcza akceptacja podstawowych dogmatów religijnych i krytyczny stosunek do religii (zwłaszcza do jej funkcji etycznych) charakteryzuje w dużym zakresie kultury indywidualistyczne i jest wyznacznikiem ideologii liberalnej. Ideologia ta wiąże się z propagowaniem relatywizmu moralnego, zaś za przejaw wolności i podmiotowości człowieka uznaje się kreowanie i wybór wartości. Akceptacja instytucji religijnych i ich wpływu na różne obszary życia społecznego, przywiązanie do religijnych obyczajów, poszanowanie wartości, które w swoim rodowodzie są związane z religią, charakteryzuje kultury kolektywistyczne. Nastawione są one na tradycjonalizm, reprodukcję porządku społecznego, gwarantując tym samym względną jednorodność i jedność (Mariański 2001; Nowakowska 2001; Jasińska-Kania 2002; Marody 2002).



- Religia ogranicza raczej myślenie demokratyczne: kościoły są rządzone hierarchicznie a wierni akceptują bez kwestionowania prawdy przekazywane z góry.
- Religia integruje wyznawców i pozwala świadomie uczestniczyć w życiu społecznym.

**Rysunek 3.** Zróżnicowanie systemów wartości ostatecznych i instrumentalnych w zależności od wyboru opcji w postawie. Porównanie grup studentów rosyjskich R1 i R2 (wskaźniki preferencji wartości uporządkowano według różnicy w średnich rang między grupami)

W niniejszych badaniach starano się określić, czy instytucje religijne uznawane są za sprzyjające funkcjonowaniu społeczeństwa w nowych warunkach ustro-

owych. Okazało się, że studenci obu narodowości wskazują na duże znaczenie instytucji religijnych w życiu społeczno-politycznym kraju. Oczekują z ich strony działań w kierunku integracji społeczeństwa i aktywności wykraczającej poza problemy religijności. Zwolennicy poglądu, że instytucje religijne mają charakter konserwatywny i ograniczają myślenie demokratyczne, należeli do mniejszości. Niemniej jednak, studenci rosyjscy wskazują częściej, że instytucje religijne dostarczają wsparcia społecznego oraz mogą okazać się pomocne w organizowaniu aktywności społecznej i przyczyniać się do rozwoju demokracji. Podobne wyniki uzyskał w badaniach przeprowadzonych w latach 90. J.A. Bubnow (1992) i D. Furman (Borowik 2000). Drugi z wymienionych autorów stwierdził, że za maksymalnie szerokimi i różnorodnymi zadaniami Cerkwi opowiadała się blisko połowa Rosjan i ponad połowa wierzących w Boga. Jednocześnie zauważył, że resentymenty związane z polityczną rolą Cerkwi są silniejsze u osób o nastawieniu antyliberalnym, niechętnych wolnemu rynkowi i zasadzie konkurencji w życiu społecznym.

Studenci polscy ustosunkowują się bardziej krytycznie – niż studenci rosyjscy – do instytucji religijnych. Relatywnie częściej (choć mniej niż połowa respondentów) uznają je za „niesprzyjające” zmianom mentalności społeczeństwa w kierunku zgodnym z wymaganiami ustroju demokratycznego oraz ograniczające pluralizm i wolność jednostki. Dążenie do „rozdzielenia tego co „religijne i polityczne” i zdefiniowania nowej funkcji instytucji religijnych wiąże się – zdaniem I. Borowik (2000) – z procesami przyspieszonej demokratyzacji i modernizacji.

Analizując stosunek do instytucji religijnych, należy zwrócić uwagę na odmienną relacji państwo-społeczeństwo-instytucje religijne w Polsce i Rosji. W powojennej Polsce wpływ Kościoła katolickiego na życie społeczno-polityczne datuje się przynajmniej od lat 50. (Borowik 2000). W okresie transformacji ustrojowej wpływy te stały się bardziej wyraźne i akceptowane przez państwo. Zmiany ustrojowe w Rosji współwystępowały z radykalnym wzrostem znaczenia instytucji religijnych, a zwłaszcza Cerkwi prawosławnej. Jest on szczególnie widoczny w zestawieniu z okresem sprzed transformacji, w którym skutecznie był wymuszony ateizm. Renesans religijności w Rosji może być rozumiany jako przejaw swobód politycznych – z jednej strony oraz jako dążenie do utrzymania ciągłości kulturowej – z drugiej.

W obu grupach narodowościowych ujawniały się związki między postawami i bardziej ogólną – rozważaną z punktu widzenia konstruktów indywidualizm-kolektywizm – orientacją aksjologiczną. Orientacja indywidualistyczna w systemie wartości uwidacznia się wśród osób badanych, które cechuje ograniczone zaufanie do roli instytucji religijnych w życiu społeczeństwa. Ceniły one wyżej wartości związane z autonomią (niezależność w myśleniu i działaniu), kompetencjami inte-

lektualnymi, sukcesem, prestiżem, hedonizmem i zapotrzebowaniem na stymulację. Orientacja kolektywistyczna w systemie wartości charakteryzuje respondentów utrzymujących, że instytucje religijne wpływają pozytywnie na funkcjonowanie społeczeństwa w nowych warunkach ustrojowych. Obserwuje się wśród nich wyższe preferencje wartości związanych z religijnością, moralnością, harmonią interpersonalną, konformizmem i bezpieczeństwem. Przeprowadzona analiza ujawniła kluczowe znaczenie wartości „zbawienie” i „wybaczący”: ich wskaźniki preferencji były wyższe w przypadku obu postaw i zależność tę zaobserwowano w obu grupach narodowościowych.

Uzyskane wyniki badań wskazują, że wyodrębniona na podstawie systemów wartości orientacja „indywidualizm-kolektywizm” ukierunkowuje sposób myślenia o roli instytucji religijnych. Zasadność użycia tego konstruktów w analizie szeroko rozumianej rzeczywistości społecznej podkreślana jest w pracach wielu autorów (np. Reykowski 1992, 1993). Zwrócić również należy uwagę na dość wyraźną koherencję systemu przekonań. Założenie na temat powiązań pomiędzy elementami systemu przekonań przyjęte było w teorii M. Rokeacha i weryfikowane (nie zawsze pozytywnie) w wielu pracach empirycznych. Sądzić można, że postawy religijne należą do tej kategorii przekonań, które są spójne z systemem wartości i pozostają z nim w funkcjonalnej wzajemnej zależności.

## Literatura

1. Atieh J.M., Brief A.P., Vollrath D.A., 1987. *The Protestant work ethic-conservatism paradox: beliefs and values in work and life*. Personality and Individual Differences, t. 8: 577-580.
2. Bar-Tal D., 1990. *Group beliefs. A conception for analyzing group structure, processes, and behavior*. Springer-Verlag Inc, New York.
3. Borowik I. (2000). *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowo-Wschodniej Europie po upadku komunizmu*. Nomos. Kraków.
4. Borowik I., Zdaniewicz W., 1996. *Od Kościoła ludu do Kościoła wyboru. Religia a przemiany społeczne w Polsce*. Nomos, Kraków.
5. Brzozowski P., 1989. *Skala Wartości (SW). Polska adaptacja Value Survey M. Rokeacha*. Polskie Towarzystwo Psychologiczne, Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
6. Bubnow J.A., 1992. *Противоречивость секуляризационных процессов в ценностных установках российской молодежи*. Autoreferat z pracy dok-

- torskiej, Moskiewski Państwowy Uniwersytet im. M.W. Łomonosowa, Moskwa.
7. Feather N.T., 1979. *Value correlates of conservatism*. Journal of Personality and Social Psychology, t. 37: 1617-1630.
  8. Feather N.T., 1984. *Protestant ethic, conservatism, and values*. Journal of Personality and Social Psychology, t. 46: 1132-1141.
  9. Jasińska-Kania A., 2002. *Wprowadzenie*. W: Jasińska-Kania A., Marody M. (red.). Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich. Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa:9-21.
  10. Jawłowska A., 1993. *Kierunki zmiany ustrojowej i konsekwencje społeczne*. W: Rychard A., Federowicz M. (red.). Społeczeństwo w transformacji. Ekspertyzy i studia. IFiS PAN Warszawa: 168-200.
  11. Mariański J., 2001. *Kryzys moralny czy transformacja wartości? Studium socjologiczne*. Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin.
  12. Marody M., 2002. *Przemiany religijności Polaków*. W: Jasińska-Kania A., Marody M. (red.). Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle krajów europejskich, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa: 146-167.
  13. Nowakowska L., 2001. *Systemy religijne a stabilność współczesnych demokracji*. W: Szulkiewicz M. (red.). Filozofia i polityka w XX wieku. Aureus, Kraków: 155-176.
  14. Pawlik W., 1994. *Kościół w polityce, polityka w Kościele*. W: Lewenstein B., Pawlik W. (red.). A miało być tak pięknie...Polska scena publiczna lat dziewięćdziesiątych. ISNS, Uniwersytet Warszawski, Warszawa: 103-155.
  15. Reykowski J., 1992. *Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian społecznych i mentalności*. Przegląd Psychologiczny, t. 35: 147-171.
  16. Reykowski J., 1993. *Zmiany systemowe a mentalność polskiego społeczeństwa*. W: Reykowski J. (red.). Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej. Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN, Warszawa: 9-48.
  17. Roccas S., 2005. *Religion and value system*. Journal of Social Issues, t. 61: 747-759.
  18. Roccas S., Schwartz S.H., 1997. *Church-state relations and the associations of religiosity with values: A study of Catholics in six countries*. Cross-Cultural Research, t. 31: 356-375.
  19. Rokeach M. (1973), *The nature of human values*. New York: Free Press.

20. Saroglu V., Delpierre V., Dernelle R., 2004. *Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz' model*. Personality and Individual Differences, t. 37: 721-734.
21. Schwartz, S.H., 1991. *Cross-cultural studies of values*. Referat prezentowany na International Association of Cross-Cultural Psychology Congress, Debrecen.
22. Schwartz, S.H., 1996. *Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems*. W: Seligman C., Olson J.M., Zanna M.P. (red.). The psychology of values: The Ontario Symposium, Lawrence Erlbaum Associates Inc., Mahwah, New Jersey, t. 8: 1-24.
23. Schwartz, S.H., Bilsky W., 1987. *Toward a psychological structure of human values*. Journal of Personality and Social Psychology, t. 53: 550-562.
24. Schwartz S.H., Huismans S., 1995. *Value priorities and religiosity in four Western religions*. Social Psychology Quarterly, t. 58: 88-107.
25. Seligman C., Katz A.N., 1996. *The dynamics of value systems*. W: Seligman C., Olson J.M., Zanna M.P. (red.). The psychology of values: The Ontario Symposium, Lawrence Erlbaum Associates Inc., Mahwah, New Jersey, t. 8: 53-75.

### **Attitudes towards religious institutions and a value system – comparative analysis of groups of Polish and Russian students**

**Abstract:** This research involves diagnosis of attitudes towards religious institutions and a value system. Subjects taking part in the research were Polish (325) and Russian (319) students. Differences in acceptance of attitudes, which depend on a value system, were expected to appear. The theoretical background was based on M. Rokeach's concepts and The Value Survey of this author was used. A special tool was constructed in order to measure attitudes. Collected data shows that students of both nationalities differently evaluate the role of religious institutions in social life. Attitudes were connected with a specific pattern of value system which indicates differences in individualism – collectivism dimension.

**Key words:** attitudes, religious institutions, value systems, The Value Survey.

Tadeusz Nowak\*

## Udział partii politycznych w kreowaniu polityki bezpieczeństwa RFN w latach 1949-2004

### Wstęp

Udział poszczególnych partii w tworzeniu polityki bezpieczeństwa Niemiec zależy od ich miejsca w systemie partyjnym, siły oddziaływania w parlamencie oraz możliwości uczestniczenia w rządzie. Niebagatelne znaczenie ma również zdolność partii do zmian oblicza programowego.<sup>1</sup>

Największymi partiami odgrywającymi kluczową rolę w systemie politycznym Niemiec są: Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (SPD – *Sozialdemokratische Partei Deutschland*) oraz Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna (CDU – *Christlich Demokratische Union*) z jej odpowiednikiem ideowym działającym na terenie Bawarii – Unią Chrześcijańsko-Społeczną (CSU – *Christlich Soziale Union*). Pozostałe partie parlamentarne to: Wolna Partia Demokratów (FDP – *Freie Demokratische Partei*), Partia Demokratycznego Socjalizmu (PDS – *Partei des Demokratischen Sozialismus*)<sup>2</sup>, Zieloni (*Die Grünen*) oraz ich sojusznik wschodnioniemiecki – Sojusz 90 (*Bündnis 90*).

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Ekonomii i Nauk Społecznych.

<sup>1</sup> W artykule wykorzystany został fragment (podrozdział) niepublikowanej pracy doktorskiej autora pt. „Niemieckie parlamentarne ugrupowania polityczne wobec problemów bezpieczeństwa państwa” napisanej pod kierownictwem naukowym prof. dr. hab. Konstantego Adama Wojtaszczyka i obronionej na Wydziale Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego w 2005 roku.

<sup>2</sup> Od 16.06.2007 roku w wyniku przekształceń organizacyjnych występuje pod nazwą „Lewica” (DIE LINKE).



## Ewolucja założeń polityki bezpieczeństwa zewnętrznego głównych partii politycznych

Najbardziej charakterystyczne zmiany zachodziły w koncepcjach partii politycznych w zakresie polityki zagranicznej i obronnej, ponieważ różne było spojrzenie na kwestię jedności Niemiec, rolę Niemiec w Europie i świecie oraz kształtowanie bezpieczeństwa europejskiego i światowego. W przypadku zaś kierunków polityki wewnętrznej stanowiska partii były dość stabilne.

CDU/CSU. Obecnie jest to partia o stosunkowo stabilnych założeniach programowych. Przedstawia się jako siła polityczna uznająca potrzeby społeczne, rozumiejąca nowoczesność i modelująca rozwój oraz przedstawiająca jasną perspektywę dla Niemiec poprzez ich dalszą modernizację. Udanie wzbogaciła również swój program hasłem ekologicznej gospodarki rynkowej. W przeszłości chrześcijańscy demokraci byli przeciwni wszelkim formom współpracy na arenie międzynarodowej między państwami socjalistycznymi i kapitalistycznymi, gdyż uważano, że bezpieczeństwa nie można zapewnić ani przez konwergencję systemów, ani – jak to czyniła SPD – przez ich zbliżenie. CDU i CSU (z jeszcze większym zdecydowaniem) były przeciwnie odprężeniu, gdyż oznaczało ono – ich zdaniem – groźbę demontażu gotowości obronnej Zachodu. CDU stawiała więc przede wszystkim na istnieniu równowagi sił w dążeniu do zapewnienia bezpieczeństwa<sup>3</sup>.

Zasadniczym celem polityki bezpieczeństwa CDU, zawartym w programie uchwalonym na zjeździe w Düsseldorfie w styczniu 1971 roku, było przywrócenie jedności Niemiec i zdobycie przez nie pozycji mocarstwowej. Cel ten zamierzano osiągnąć poprzez umocnienie RFN – w ramach zjednoczonej Europy Zachodniej (jako jej „jądra”), a następnie wchłonięcia NRD i rozciągnięcia na nią porządku społeczno-politycznego obowiązującego w RFN. Przyszłość pokazała, że cel pierwszy CDU osiągnęła, a metody zmierzające do tego okazały się słuszne.

Jeśli chodzi o ogólnoeuropejski system bezpieczeństwa w postaci KBWE, to chadecja była zdecydowanie przeciwna tej idei, gdyż obawiała się, że może ona przynieść więcej strat niż korzyści. Rozwój wydarzeń na arenie międzynarodowej zmusił jednak chadecję do modyfikacji stanowiska wobec KBWE. Skupiła więc swe wysiłki na forsowaniu postulatów służących ich własnym interesom politycznym i społecznym – zresztą zostały one w całości zapewnione w rezultacie Konferencji. Mimo znacznej zbieżności oceny wyników KBWE chadecy odrzucili posta-

---

<sup>3</sup> Stanisław Cholewiak, *Koncepcje bezpieczeństwa europejskiego partii politycznych RFN, PISM, Warszawa 1976, s. 74-75.*

nowienia zawarte w Akcie Końcowym Konferencji zarzucając, że nie zabezpieczają w wystarczającym stopniu interesów niemieckich.

Warto przedstawić koncepcję bezpieczeństwa F.J. Straussa, gdy stał on na czele CSU, tym bardziej, że jego diagnoza ewolucji sytuacji międzynarodowej była wyjątkowo trafna. Punktem wyjścia tej koncepcji było przekonanie, że dwubiegowy podział świata należy do przeszłości. Do „wielkiej dwójki” ZSRR i USA, dołączyły Chiny i Japonia. Oba te mocarstwa azjatyckie będą wywierały coraz większy wpływ na politykę światową. Wrogość Chin wobec ZSRR był dla Straussa czynnikiem stałym<sup>4</sup>. Strauss nie uwzględniał możliwości tworzenia regionalnych systemów bezpieczeństwa twierdząc, że bezpieczeństwo może być rozpatrywane tylko w skali globalnej, z włączeniem Chin i Japonii. System bezpieczeństwa ograniczony do Europy nie może istnieć. Koncepcja bezpieczeństwa CSU była więc jednoznacznie oparta na elemencie siły militarnej, gospodarczej i politycznej.

SPD jest partią, w której dokonywały się bardzo głębokie zmiany programowe uzależnione od sytuacji zewnętrznej i wewnętrznej Niemiec. W 1959 roku na zjeździe w Bad Godesberg zerwano z klasowym i marksistowskim obliczem partii oraz uznano pluralizm światopoglądowy. W 1995 roku na zjeździe w Mannheim<sup>5</sup>, w odpowiedzi na nowe wyzwanie jakim było przyłączenie NRD do RFN, zmieniono stanowisko m.in. w kwestiach polityki socjalnej i polityki zagranicznej. Obecne zmiany kursu politycznego zależą często od kierownictwa partii. Gdy przywództwo w SPD po Rudolfie Scharpingu przejął Oskar Lafontaine, partia przesunęła się na lewo, gdyż był on zwolennikiem bliskiej współpracy z partią Zielonych i przekonany pacyfistą. Z kolei następną zmianą przewodniczącego partii przyniosła skręt na prawo, bowiem SPD w nowym manifeście socjaldemokracji europejskiej w dobie globalizacji gospodarki światowej (8.06.1999) – zwanym „dokumentem Blaira – Schrödera” – zerwała z tradycyjnymi wartościami walki o sprawiedliwość społeczną. W dokumencie tym, w RFN nazywanym również „Nowy Środek”, stwierdza się m.in., że „nie ma socjaldemokratycznej, a jest jedynie jedna nowoczesna gospodarka” oraz, że „społecznej sprawiedliwości nie można mierzyć wysokością wydatków na cele publiczne”. A więc zmierza się do odejścia od etatyzmu i tradycyjnych koncepcji podziału dochodów ludności, które leżały u podstaw modelu „państwa dobrobytu”. W myśl tego dokumentu najważniejszym priorytetem dla nowoczesnej socjaldemokracji jest tworzenie prosperującej warstwy średniej, ponieważ w niej tkwi największy potencjał rozwojowy oraz możliwości zwiększenia miejsc pracy. G. Schröder nie poddał tego dokumentu pod dyskusję na forum

---

<sup>4</sup> F.J. Strauss, *Herausforderung und Antwort. Ein Programm für Europa*, Stuttgart 1968, s. 13-19.

<sup>5</sup> *Parteitag der SPD in Mannheim – Beschlüsse*, Vorstand der SPD, Bonn 1995.

organów SPD. Stanowisko w tej sprawie wśród socjaldemokratów nie było jednoznaczne, gdyż zdaniem lewicy SPD, „Nowy Środek” podważył pryncypia socjaldemokracji, a jego autorzy opowiadają się po stronie wielkiego kapitału. Przeciwno temu kursowi zaprotestował O. Lafontaine, ustępując ze wszystkich zajmowanych stanowisk kierowniczych w SPD i w rządzie<sup>6</sup>.

Największa ewolucja poglądów w zakresie polityki bezpieczeństwa dokonała się w SPD. Najpierw jako pierwsza po wojnie partia niemiecka wkroczyła ona na drogę nacjonalizmu, domagając się już w 1946 roku rewizji Uchwał Poczdamskich, dotyczących przede wszystkim polskiej granicy na Odrze i Nysie. W dalszych latach partia zajmowała zdecydowanie negatywne stanowisko wobec militaryzacji RFN, w sprawie stosunków z NRD, a także wobec integracji z Zachodem<sup>7</sup>.

Na zjeździe w Norymberdze w marcu 1968 roku pojawiła się teoria dwóch filarów polityki bezpieczeństwa (*zwei Säule-Theorie*), która opierała się na założeniu, że należy utrzymywać równowagę sił militarnych oraz polityczną solidarność państw NATO. Zdolność do wiarygodnego „odstraszenia” można zapewnić poprzez: utrzymanie równowagi sił między NATO i Układem Warszawskim, utrzymanie nuklearnego parasola amerykańskiego nad Europą zachodnią, zacieśnienie współpracy politycznej i militarnej europejskich państw NATO oraz zdolność sił zbrojnych europejskich państw NATO do odparcia militarnego uderzenia.

W 1976 roku Willy Brandt sformułował podstawowe wyznaczniki bezpieczeństwa europejskiego. Uznał, że odprężenie stanowi bezwzględnie konieczny warunek pogłębiania oraz rozszerzania się wpływów demokratycznego socjalizmu w Europie i na świecie. Dlatego też działaniom na rzecz odprężenia w stosunkach Wschód-Zachód nadał on priorytetowe znaczenie, stwierdzając, że nie może być prawdziwego odprężenia bez procesów rozbrojeniowych i odwrotnie. SPD była przeciwna strategii odstraszenia nuklearnego NATO i zmierzała do całkowitego odrzucenia wszelkiej strategii typu ofensywnego. Jej zdaniem, Sojuszowi Północnoatlantyckiemu należało nadać charakter obronny oparty na broni konwencjonalnej, tym bardziej, że amerykański „parasol atomowy” mógł być w każdej chwili wycofany z Europy. W tym celu SPD zgłosiła w 1986 roku (wspólnie z SED) koncepcję stworzenia w Europie Środkowej, a więc na styku obu bloków militarnych, 300-kilometrowego pasa wolnego od broni jądrowej. Antynuklearyzm SPD wiązał się coraz bardziej z tendencjami do niezależnienia bezpieczeństwa europejskiego od stanu stosunków między obu supermocarstwami. Wynikała stąd potrzeba

---

<sup>6</sup> Na podstawie materiału zawartego na stronie internetowej frakcji SPD w Bundestagu, [www.spdfraktion.de](http://www.spdfraktion.de).

<sup>7</sup> Kazimierz Kik, *Wizje zjednoczonej Europy w programach i polityce głównych nurtów politycznych Europy Zachodniej*, ISP-PAN, Warszawa 1992, s. 28-36.

wzmocnienia sił konwencjonalnych NATO w Europie, co można było osiągnąć na drodze zacieśniania współpracy politycznej i wojskowej europejskich państw członkowskich NATO.<sup>8</sup>

W polityce odprężenia SPD upatrywała jedyny możliwy w ówczesnych warunkach środek osiągnięcia celu nadrzędnego – narodowego zjednoczenia Niemiec. Odwracając tezę Adenauera o prymacie zjednoczenia nad bezpieczeństwem europejskim, SPD zmierzała do rozwiązania problemu niemieckiego w ramach europejskich. Zakładano, co potwierdziła przyszłość, że dopiero przezwyciężenie konfrontacji Wschód-Zachód, zapewnienie odprężenia politycznego, zmniejszenie możliwości powstania sytuacji konfliktowych pozwoliłoby na stworzenie warunków rozwiązania problemu niemieckiego. Polityka wschodnia i normalizacja stosunków RFN z państwami socjalistycznymi stanowiła część składową procesu odprężenia.

Polityka wschodnia SPD w latach osiemdziesiątych kontestowała oficjalne stanowisko rządu Kohla/Genschera w konflikcie na tle rakiet średniego zasięgu w Europie. Sprzeciw SPD wobec wypełnienia tzw. podwójnej uchwały NATO z grudnia 1979 roku dotyczącej dyslokacji broni średniego zasięgu w RFN oraz amerykańskiej polityki „powstrzymywania” ZSRR, świadczyły o dwojakim nastawieniu SPD wobec USA i NATO. Zasadnicza wizja przyszłości Europy, wypracowana w latach 80-tych zakładała, że celem „drugiej fazy polityki wschodniej” w okresie pogorszenia stosunków Wschód-Zachód winno być zbliżenie do siebie państw europejskich po obu stronach „żelaznej kurtyny”, pogłębiony dialog z partiami komunistycznymi po to, by doprowadzić w odległej przyszłości do stopniowego wycofania wpływu wielkich supermocarstw, rozwiązania obu sojuszy polityczno-militarnych, ewolucyjnych reform wewnętrznych w państwach socjalistycznych i samodzielnego rozwoju Europy. Taki rozwój sytuacji oznaczałby faktycznie osłabienie obecności amerykańskiej w Europie i więzi RFN z USA. Rozstanie z tą koncepcją nie było dla SPD łatwe. Dopiero kilka lat po zakończeniu „zimnej wojny”, zjednoczeniu Niemiec i upadku realnego socjalizmu SPD dokonała zasadniczej reorientacji programowej w polityce bezpieczeństwa.<sup>9</sup>

FDP, będąc do 1994 roku ewentualnym partnerem koalicyjnym dla obu wielkich partii, stanowiła „języczek u wagi” w grze parlamentarnej. W zakresie poglądów społeczno-gospodarczych liberałowie oscylowali na lewo bądź na prawo. Obecnie FDP nie ma już tak komfortowej sytuacji i musi szukać zupełnie innego miejsca w pięciopartyjnym systemie politycznym. Od czasu kongresu w Moguncji

---

<sup>8</sup> Grażyna Bernatowicz-Bierut, *Partie Socjaldemokratyczne Europy. Zarys encyklopedyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa 1982, s. 274-281.

<sup>9</sup> Grażyna Bernatowicz-Bierut, op. cit. s. 283-295.

w 1995 roku, kiedy to zaistniał spór pomiędzy dwiema opcjami – narodowo-prawicową i liberalno-lewicową, ugrupowanie to określiło się jako partia „nowoczesnego przełomu” przejmując niektóre punkty programu Zielonych – szczególnie w dziedzinie socjalnej.

Proces przewartościowania koncepcji polityki bezpieczeństwa rozpoczął się w FDP na zjeździe partii w Berlinie w styczniu 1957 roku. Podkreślając prymat idei zjednoczenia Niemiec i obowiązek uznania praw Niemców do samostanowienia oraz do stron rodzinnych, liberałowie wskazywali zarazem na konieczność uwzględnienia wymogów bezpieczeństwa dla Europy Środkowej poprzez utworzenie strefy „rozrzedzonej” militarnie.

Rozwiązanie problemu niemieckiego FDP upatrywała w warunkach zapewnienia pokoju i bezpieczeństwa w Europie. Bezpieczeństwo RFN wymagało, aby w Europie następował pokojowy rozwój sytuacji w wyniku zawierania odpowiednich porozumień politycznych, militarnych i gospodarczych oraz wyrzeczenie się przez RFN dostępu do broni nuklearnej. Przewycięzenie podziału Europy miałyby nastąpić poprzez stworzenie „europejskiego ładu pokojowego” bez rozwiązywania istniejących paktów militarno-politycznych. Gwarantami „ładu pokojowego” byłyby oba supermocarstwa – ZSRR i USA. FDP opowiadała się więc za rozpoczęciem dialogu europejskiego w ramach konferencji bezpieczeństwa. RFN powinna wnieść swój wkład w tworzenie „europejskiego ładu pokojowego” przez normalizację stosunków z państwami socjalistycznymi. Aktywna polityka bezpieczeństwa powinna być prowadzona tylko na podstawie ścisłej współpracy RFN z NATO i EWG.

W poglądach FDP i SPD występowała więc znaczna zbieżność w podstawowych założeniach polityki bezpieczeństwa. Były jednak też problemy, które obie partie traktowały nieco odmiennie. FDP, widząc konieczność zapewnienia równowagi sił i wiarygodności odstraszania, akcentowała o wiele silniej potrzebę zwiększenia wysiłków w celu utworzenia unii politycznej Europy Zachodniej, intensyfikację zbrojeń konwencjonalnych ze szczególnym uwzględnieniem sektora obrony cywilnej oraz silniejsze powiązanie polityki bezpieczeństwa z „polityką niemiecką” RFN.

Liberałowie wychodzili z założenia, że bezpieczeństwo nie może być traktowane jedynie w kategoriach militarnych, bowiem polityka bezpieczeństwa obejmuje również takie elementy jak: zagrożenia zewnętrzne i środki przeciwstawiania się temu zagrożeniu, problemy związane z rozwojem Trzeciego Świata oraz podziałem globu na Południe i Północ, a także zagrożenia porządku wewnętrznego i środki jego zwalczania.

Szerszej i pełniejszej realizacji bezpieczeństwa zewnętrznego miała służyć – zdaniem FDP – koncepcja bezpieczeństwa zbiorowego, zmierzająca do budowania ponadnarodowych struktur bezpieczeństwa. Wobec idei zwołania Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie stanowisko SPD i FDP było podobne. Obie te partie wyrażały obawę, aby Konferencja nie przerodziła się w swego rodzaju sąd nad Niemcami i aby RFN nie znalazła się w sytuacji nierównoprawnego partnera. Rosnące jednak poparcie wśród zachodnich sojuszników RFN dla projektu KBWE, jak też wyraźne postępy w normalizacji stosunków RFN z państwami socjalistycznymi sprawiły, że SPD i FDP opowiedziały się za zwołaniem KBWE, ale zgodę obwarowały wieloma zastrzeżeniami: konferencja nie może stanowić traktatowo-pokojowego uregulowania problemu niemieckiego, nie może prowadzić do naruszenia jedności i zwartości NATO, nie może przeszkadzać procesom integracyjnym Europy zachodniej – powinna być reprezentowana EWG, tematyka musi zostać poszerzona o problematykę tzw. ułatwień humanitarnych, muszą uczestniczyć również USA i Kanada<sup>10</sup>.

Zieloni tworzyli początkowo ruch, który deklarował się jako antypartyjny. Od roku 1994 stał się ugrupowaniem parlamentarnym, a w 1998 roku wszedł w koalicję rządzącą z SPD. Co więcej – ujawnił ambicje stania się również partią ludową. Przyjęcie pragmatycznego kursu miało wpłynąć na bardziej skuteczne działanie partii. W partii tej istnieje zasadniczy podział na dwa skrajne skrzydła – realistów i fundamentalistów. Ci pierwsi, nie rezygnując z podstawowych założeń ideowych, nastawili się na praktyczną realizację celów zakładających ekologiczną i społeczną konwersję kapitalistycznego społeczeństwa przemysłowego drogą reform. Mają temu służyć przede wszystkim działania parlamentarne, a nie ograniczanie się tylko do samego protestu i negacji. Fundamentalisci z kolei, nazywając siebie radykalnymi ekologami, koncentrują się na uniwersalnych problemach przeżycia gatunku ludzkiego jako elementu przyrody i alternatywnych formach życia, natomiast wszystkie pozostałe kwestie mają charakter wtórny i podrzędny. Ważniejsze od parlamentaryzmu są dla nich formy demokracji plebiscytowej i decentralizacja procesów decyzyjnych.

W zakresie polityki bezpieczeństwa program Zielonych budowany był całymi latami. Zieloni wyrażali swój stosunek zwłaszcza do zagadnień, którymi żył odradzający się ruch pokojowy. Było rzeczą charakterystyczną, że Zieloni nie używali nigdy określenia „polityka bezpieczeństwa”, będącego w powszechnym użyciu w RFN. Czynili to świadomie, ponieważ ich zdaniem, nagromadzone środki masowego niszczenia nie zapewniają bezpieczeństwa żadnej ze stron. Na wypadek

---

<sup>10</sup> Kazimierz Kik, op. cit., s. 28-65.

wojny broń ta niszczy wszystko, co w doktrynie odstraszenia powinno być chronione. Dlatego o bezpieczeństwie będzie można mówić dopiero wtedy, gdy ludność będzie w stanie zastosować wobec potencjalnego agresora obronę społeczną, czyli zasady oporu bez przemocy<sup>11</sup>.

Zieloni opowiadali się za neutralizacją Niemiec i Europy jako podstawą przewyciężenia ich podziału. W ten sposób Europa miałaby stać się „trzecią siłą” między supermocarstwami. Na zgromadzeniu federalnym w listopadzie 1983 roku w Duisburgu przyjęto oświadczenie: „Musimy wyjść z NATO”. Temu żądaniu towarzyszyły ataki na politykę Stanów Zjednoczonych. Zdaniem Zielonych, brak liczących się wyników w prowadzonych latami rozmowach rozbrojeniowych dowodził, że sprawy pokoju nie można pozostawić w wyłącznej gestii elit władzy. Dlatego potrzebne są akcje autonomicznych ruchów pokojowych na Wschodzie i Zachodzie, wzajemne solidarne zachowanie się, intensywna wymiana i kontakty, które przyczynią się nie tylko do budowy wzajemnego zaufania, ale trwale wpłyną na zasadniczą przemianę w charakterze stosunków międzynarodowych. W praktyce oznaczało to udzielanie wszechstronnego poparcia ruchom opozycyjnym w Europie Środkowej, domagającym się demokracji i ochrony środowiska, poszanowania praw człowieka i zachowania pokoju. Podstawowym jednak celem była taka przemiana struktury systemu międzynarodowego, która umożliwi ogólnoświatowe rozbrojenie. Podkreślanie roli autonomicznych ruchów protestu prowadziło do regionalizmu, do Europy regionów jako celu bardziej odpowiadającemu przeciętnemu obywatelowi<sup>12</sup>.

Na kongresie w 1984 roku „Traktat pokojowy, rozwiązanie bloków, neutralność”, zorganizowanym w Karlsruhe przez krajową organizację partii w Badenii-Wirtembergii oraz na kongresie bawarskich Zielonych w Monachium w tym samym roku wszystkie dyskusje potwierdzały różnorodność stanowisk zarówno w kwestiach generalnych, jak i w proponowanych rozwiązaniach szczegółowych. Politykę niemiecką interpretowano jako fragment ogólniejszej polityki pokojowej. Sama w sobie nie przedstawiała żadnej wartości, natomiast przy pomocy neutralności miała doprowadzić do przewyciężenia konfrontacji między blokami, a w dalszej perspektywie do rozwiązania problemu niemieckiego. Jedynym wspólnym mianownikiem, charakterystycznym dla większości członków i sympatyków partii, było odrzucenie rozwiązania problemu niemieckiego przez odtworzenie tradycyjnego państwa narodowego. Można wyodrębnić dwa podstawowe stanowiska.<sup>13</sup>

---

<sup>11</sup> Stefan Rudnik, *Partia Zielonych w systemie politycznym RFN*, WSP w Słupsku, 1994, s. 58.

<sup>12</sup> Helmut Fogt, *Basisdemokratie oder Herrschaft der Aktivisten? Zum Politikverständnis der Grünen*, *Politische Vierteljahresschrift*, Nr1/1984, s. 97-114.

<sup>13</sup> Stefan Rudnik, op. cit., s. 58-59.

W pierwszym, reprezentowanym przez stanowiący zdecydowaną mniejszość nurt fundamentalistyczny, postulowano jedność państwową Niemiec. Nawiązywano w nim do tzw. „nowego patriotyzmu”, który pojawił się w RFN jako pacyfistyczna wersja niemieckiego nacjonalizmu. Zmierzał on poprzez destabilizację sojuszy w Europie do przewyciężenia powojennego ładu i stworzenia Niemcom szansy zjednoczenia. Droga do zjednoczenia prowadziła więc przez neutralizację całych Niemiec, a samo zjednoczenie stawało się niezbędnym warunkiem europejskiego ładu pokojowego. Tej koncepcji politycznej nie przedstawiano jednak jako „szczególnej” niemieckiej drogi, lecz jako wkład w usunięcie groźby wojny, podziału świata i Europy, a tym samey w przyszłości także przewyciężenie podziału Niemiec.

Drugie stanowisko zaprezentowane w 1986 przez nurt realistyczny, mający przewagę we frakcji parlamentarnej Zielonych w Bundestagu, sprzyjało niemieckiej dwupaństwowości. Podważało ono kulturową tożsamość narodu i postuloowało konieczność zakończenia „samooszukiwania się ogólnoniemiecką identyfikacją”.

Wszyscy Zieloni byli przekonani, że nadrzędnym celem ich działalności jest obrona pokoju i temu nadrzędnemu celowi musi być podporządkowana polityka niemiecka. Jednak wyciągano z tego różne wnioski. Dla jednych oznaczało to konieczność łagodzenia sytuacji w Europie Środkowej przez uznanie niemieckiej dwupaństwowości, podczas gdy inni chcieli osiągnąć to samo przez podważanie ładu powojennego, dlatego żądali wystąpienia z sojuszy, neutralności, a dla samych Niemców układu pokojowego i pełnej suwerenności.

PDS jako partia stojąca na lewo od SPD zdobyła trwale miejsce na scenie politycznej. W partii ugruntowało swoją pozycję skrzydło socjaldemokratyczne, które nie akceptuje dogmatycznych zasad marksizmu-leninizmu, odrzuciło filozofię „materializmu historycznego” oraz kieruje się głównie pragmatyzmem politycznym, a nie ideologią. Jest postrzegana, szczególnie we wschodnich landach, jako jedyna partia występująca w obronie ludzi pracy. W zakresie stosunku do polityki bezpieczeństwa PDS utrzymuje stałe stanowisko wyrażające się dążeniem do bezpieczeństwa oraz stabilizacji w Europie i świecie poprzez: wykorzystanie metod pokojowych, zaprzestanie zbrojeń i jak najpełniejsze rozbrojenie, wyjście RFN z NATO i wycofanie niemieckich kontyngentów wojskowych z misji poza granicami państwa, utrzymanie dotychczasowych zdobyczy socjalnych<sup>14</sup>.

---

<sup>14</sup> *Das Grundsatzprogramm der Partei des Demokratischen Sozialismus*, beschlossen vom 3. Parteitag der PDS, 29.-31 Januar 1993, [www.pds.de](http://www.pds.de).



## Uczestnictwo partii politycznych w rządzie federalnym Niemiec

W RFN kompetencje w zakresie polityki zagranicznej, obronnej i wewnętrznej, będących składnikami polityki bezpieczeństwa, spoczywają przede wszystkim w rękach rządu federalnego. Partie uczestnicząc w rządzie mogą forsować swoje koncepcje w tym zakresie. Decydujące znaczenie ma jednak osoba Kanclerza Niemiec, który nadaje kierunek całej polityce bezpieczeństwa państwa.

Po pierwszych wyborach w RFN w 1949 roku w Bundestagu zasiadli deputowani z dziesięciu partii. W latach pięćdziesiątych XX wieku „cud gospodarczy” oraz polaryzacja między obozem rządowym i opozycyjnym stanowiły znaczący przyczynek do koncentracji głosów wyborczych na sześć partii. W okresie szczytowym wpływów Adenauera, po wyborach do Bundestagu w 1957 roku, niemiecki system partyjny był już stabilny i efektywny, ponieważ istniały w nim klarowne linie podziału między rządem i opozycją, nie pogłębiane ani w wyniku rozbieżnych poglądów na temat polityki gospodarczej i zagranicznej między CDU i CSU a SPD, ani z powodu stanowiska FDP. Liberalowie funkcjonowali w tym czasie na scenie politycznej w oczekiwaniu na wejście w dogodną koalicję rządową i nawet po wykluczeniu ich z rządu Adenauera w 1956 roku nie prowadzili żadnych rozmów koalicyjnych. W wyborach do Bundestagu w 1961 roku po raz pierwszy zastosowano zastrzony wariant 5% klauzuli zaporowej, w wyniku czego do parlamentu weszły tylko cztery partie, z których dwie (CDU i CSU) połączyły się w jeden blok frakcyjny.

W roku 1961 liberalowie ponownie weszli do rządu Adenauera, po czym demonstracyjnie wystąpili z niego w reakcji na „kryzys Spiegla”. Mimo to układ koalicyjny CDU/CSU-FDP utrzymał się, bowiem FDP nie była jeszcze gotowa do sojuszu z SPD. Słuszność pozostania FDP w koalicji z chadecją została potwierdzona w wyborach do Bundestagu w 1965 roku, gdyż CSD/CSU osiągnęła duży sukces wyborczy z wynikiem 47,6% drugich głosów, a w tej sytuacji ewentualna koalicja SPD – FDP nie miałaby znaczącej przewagi w Bundestagu. W obliczu tej przesłanki zupełnie nieoczekiwanie nastąpił w roku 1966 kryzys koalicyjny, ponieważ ministrowie FDP nie zgodzili się na podniesienie podatków w projekcie budżetu na 1967 rok i zapowiedzieli swoją dymisję. Z dotychczas rządzącej koalicji FDP wycofała się, a L. Erhard urzędował dalej, jako kanclerz rządu mniejszościowego.<sup>15</sup>

<sup>15</sup> Zygmunt Zieliński, *Niemcy. Zarys dziejów*, Wydawnictwo Unia, Kraków 2003, s. 290-297.

Do głównych zasług CDU/CSU oraz FDP w okresie rządów koalicyjnych w latach 1950-1960 należy zaliczyć wprowadzenie i ugruntowanie społecznej gospodarki rynkowej.

W grudniu 1966 roku powstała tzw. „wielka koalicja” CDU/CSU-SPD, a na nowego kanclerza Bundestag wybrał Kurdta Georga Kiesingera. SPD uzyskała dziewięciu ministrów z Willy Brandtem, jako ministrem spraw zagranicznych, natomiast CDU pozostało siedem, a CSU trzy resorty. W miejsce polaryzacji między dwiema dużymi partiami wystąpił daleko idący kompromis, gdyż socjaldemokraci zmierzali głównie do tego, aby okazać się zdolnymi do rządzenia państwem po siedemnastoletniej roli partii opozycyjnej.<sup>16</sup>

Po wyborach parlamentarnych w 1969 roku tylko nieznacznie zmienił się skład Bundestagu, mimo gwałtownej krytyki wszystkich partii przez pozaparlamentarną pozycję studencką (APO). Polityczne oblicze RFN dalej wyznaczały CDU/CSU (46,1%), SPD (42,7%) i FDP (5,8%), jednakże powstała nowa koalicja SPD-FDP. Nowym kanclerzem został przewodniczący SPD Willy Brandt, a wicekanclerzem przewodniczący FDP Walter Scheel. Do rządu weszło 12 socjaldemokratów i 3 liberałów. Wielka koalicja wskazała zatem drogę do pierwszej zmiany wiodącej partii rządzącej, która doszła do skutku dopiero 20-cia lat po utworzeniu RFN. Koalicja partyjna CDU/CSU, mimo dobrego wyniku wyborczego, musiała przejść rolę opozycji. System partyjny okazał się przez to nie tylko stabilny i zdolny do rządzenia, lecz również spełnił ze znaczną zwłoką demokratyczne wyzwanie do zmiany rządu.

Wiosną 1972 roku, po wystąpieniu deputowanego Helmsa z FDP rząd stracił większość, a opozycja CDU/CSU wniosła po raz pierwszy w historii RFN konstruktywne wotum nieufności i zaproponowała na kanclerza przewodniczącego swej frakcji Reinerja Barzela. Tajne głosowanie w Bundestagu wypadło jednak na korzyść urzędującego kanclerza Brandta przewagą zaledwie 2 głosów. Sytuacja patowa w Bundestagu, jak również między partiami politycznymi została ostatecznie rozwiązana rozpisaniem przedterminowych wyborów do Bundestagu, które odbyły się w listopadzie 1972 roku. SPD uzyskała wówczas najlepszy wynik, tj. 45,8% drugich głosów i z 230 deputowanymi stanowiła po raz pierwszy najsilniejszą frakcję w Bundestagu. Ten sukces wyborczy nie był przypadkowy, ponieważ od 1957 roku każde następne wybory przynosiły SPD coraz lepszy wynik. FDP również znacznie poprawiła rezultat wyborczy z 5,8% na 8,4% i w wyniku tego koalicja socjalliberalna dysponowała 271 miejscami w Bundestagu wobec 225

---

<sup>16</sup> Karlheinz Nicklauß, *Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschlands*, Schöningh Verlag, Paderborn 1996, s. 31-36.

miejsce frakcji CDU/CSU. Podstawowa struktura systemu partyjnego w czasie trwania sojuszu rządowego SPD-FDP od 1969 do 1982 roku utrzymywała się bez zmian. Wewnątrz poszczególnych partii dochodziło jednak czasami do burzliwych przewartościowań. Dotyczyło to głównie SPD, która musiała w tym czasie zintegrować nowych licznych członków. Byli to przeważnie pracownicy umysłowi, urzędnicy, uczniowie i studenci. Ten awans członkowski zmieniał nie tylko strukturę socjalną ówczesnej partii pracujących, lecz powodował również napięcia psychologiczne<sup>17</sup>.

Podczas wyborów do Bundestagu w grudniu 1976 roku Schmidt nie powtórzył co prawda sukcesu wyborczego Brandta z 1972 roku, ale SPD, mimo recesji spowodowanej kryzysem paliwowym, osiągnęła zupełnie przyzwoity wynik – 42,6% głosów, co umożliwiło jej kontynuowanie wspólnej polityki rządowej z FDP (7,9% głosów). Koalicja CDU/CSU ze swoim kandydatem na kanclerza H. Kohlem uzyskała 48,6% drugich głosów, co spowodowało, że większość rządu w Bundestagu zredukowała się do 5 miejsc.

SPD, jako główna siła polityczna lat siedemdziesiątych XX wieku, skupiła się głównie na rozszerzaniu systemu zabezpieczeń socjalnych, a także wraz ze swoim koalicjantem FDP doprowadziły do procesu odprężenia w stosunkach RFN z państwami socjalistycznymi.

Podczas wyborów do Bundestagu w 1980 roku dotychczasowym uczestnikiem gry politycznej przybył nowy konkurent w postaci partii Zielonych, która w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 1979 roku uzyskała 3,2% głosów. Walka wyborcza z udziałem tej partii ekologicznej odbiła się wyraźnie na wyniku koalicji CDU/CSU, która uzyskała o 4,1% głosów mniej niż w poprzednich wyborach. Ponadto kandydatura Franza J. Straussa na kanclerza prowadziła do silnej polaryzacji stanowisk i umacniała sojusz koalicyjny SPD-FDP. W wyborach zyskała zaś FDP, w której nastąpiło wyraźne przesunięcie programowych akcentów z polityki zagranicznej na politykę gospodarczą. Liberałowie uważali się za obrońców rynkowych zasad gospodarczych w koalicji i od połowy lat siedemdziesiątych opowiadali się za stymulowaniem koniunktury poprzez wspieranie przedsiębiorstw obniżaniem podatków, kosztów płacowych i odsetek od kredytów. Przegrani w wyborach byli także Zieloni, ponieważ osiągnęli tylko 1,5% głosów, mimo że w kampanii wyborczej dominowały – popularne w społeczeństwie – kwestie ograniczenia energetyki jądrowej i zbrojeń NATO. Wielu ich potencjalnych wyborców głosowało na partie rządowe, aby uniemożliwić kanclerstwo F. J. Straussowi<sup>18</sup>.

---

<sup>17</sup> Gottfried Niedhart, *Deutsche Außenpolitik: Vom Teilstaat mit begrenzter Souveränität zum postmodernen Nationalstaat*, [w:] „Aus Politik und Zeitgeschichte“, Nr 2/1997, s. 15-23.

<sup>18</sup> Karlheinz Nicklauß, op. cit., s. 42-43.

17 września 1982 roku po opuszczeniu swoich urzędów przez czterech ministrów FDP koalicja socjalliberalna skończyła się. Bezpośrednim pretekstem, choć do otwartych rozdzwieków między obiema partiami dochodziło już od kilku miesięcy, był memoriał Otto G. Lambsdorffa, ministra gospodarki i członka FDP, w którym domagał się ograniczenia świadczeń socjalnych w celu osiągnięcia równowagi budżetowej. Schmidt sformował swój gabinet na nowo i kierował nim jeszcze kilkanaście dni jako kanclerz mniejszościowy. 1 października 1982 roku doszło do pierwszego konstruktywnego wotum nieufności i na nowego kanclerza został wybrany Helmut Kohl. Przyśpieszone wybory w marcu 1983 roku dokonały legitymizacji tego rządu. Koalicja CDU/CSU uzyskała 48,8% i odrobiła straty z poprzednich wyborów, FDP – 7,0% głosów (zmniejszenie o 3,6%), a SPD zanotowała spadek poparcia o 4,7%. Zieloni natomiast z 5,6% głosów weszli do parlamentu i tym samym ugruntowali swoje miejsce w systemie politycznym.

Układ sceny politycznej z 1983 roku pozostał taki sam, aż do zjednoczenia Niemiec. Symetryczne przeciwstawienie dwóch obozów – CDU/CSU i FDP po jednej stronie, a SPD i Zieloni po drugiej – uprościło sytuację partii. Socjaldemokraci, chcąc pozyskać młodych wyborców, prowadzili walkę wyborczą w 1987 roku pod hasłem całkowitego oddzielenia się od Zielonych. Taka strategia wyborcza nie przyniosła oczekiwanych rezultatów, gdyż w wyborach w 1987 roku Zieloni uzyskali najlepszy jak dotychczas wynik 8,3% głosów drugich i poprawili swoją pozycję w Bundestagu. Również FDP uzyskała lepszy wynik niż w poprzednich wyborach o 2,1%. Natomiast wynik wyborczy obu największych partii był nieco gorszy niż poprzednio<sup>19</sup>.

Ciągłym kierunkiem działania partii koalicyjnych CDU/CSU i FDP było w latach osiemdziesiątych XX wieku dążenie do zjednoczenia obu państw niemieckich.

W pierwszych po zjednoczeniu Niemiec wyborach w 1990 roku mandaty do Bundestagu zdobyły dwie nowe partie z terenu byłej NRD – PDS uzyskawszy 2,4% głosów i Sojusz 90 z 1,2% głosów. Koalicja CDU/CSU pozostała najsilniejszą partią z 43,8% głosów na całym obszarze związkowym. Jej rezultat na wschodzie był niższy zaledwie o 2%. FDP uzyskała w krajach wschodnich 12,9% i doszła w rozszerzonej Republice Federalnej do 11% głosów. W ten sposób koalicja rządowa została potwierdzona, bowiem osiągnęła 398 mandatów w liczącym 662 miejsca Bundestagu. Zmiana systemu partyjnego związana z przyłączeniem do RFN byłej NRD odbiła się zauważalnie po stronie opozycji, gdyż SPD nie miała tak słabego wyniku wyborczego (33,5%) od 33 lat, a w nowych krajach związkowych

---

<sup>19</sup> Zygmunt Zieliński, op. cit., s. 302-314.

i Berlinie Wschodnim zdołała pozyskać tylko 24,3% wyborców. Zieloni natomiast z wynikiem 3,8% w ogóle nie weszli do Bundestagu.<sup>20</sup>

Kolejne wybory do Bundestagu w 1994 roku ustabilizowały scenę polityczną. Początkowa euforia związana ze zjednoczeniem minęła, a pojawienie się nowych problemów gospodarczych i społecznych wpłynęło na skorygowanie wyborczego poparcia dla poszczególnych partii w stosunku do poprzednich wyborów. I tak koalicja CDU/CSU otrzymała o 2,3% głosów mniej, SPD o 2,9% głosów więcej. FDP pogorszyła wynik wyborczy aż o 4,1%, a PDS poprawiła aż o 2,4%. Z kolei Zieloni utworzyli koalicję z Sojuszem 90 i uzyskali w sumie 7,3% głosów. Taki rozkład głosów był symptomatyczny dla zmiany preferencji wyborczych społeczeństwa niemieckiego, co potwierdziły następne wybory do Bundestagu w 1998 roku. Analogicznie – CDU/CSU pogorszyła wynik wyborczy o dalsze 6,3% głosów (35,2%), zaś SPD zanotowała dalszy wzrost poparcia o 4,5% głosów (40,9%). Dla FDP poparcie zmniejszyło się o dalsze 0,7% głosów (6,2%). Natomiast PDS odniosło kolejny sukces poprawiając wynik wyborczy o dalsze 0,7% głosów (5,1%). Koalicja Zieloni/Sojusz 90 uzyskała wynik 6,7%, a więc o 0,6% głosów mniej niż poprzednio.

Wyniki wyborów w 1998 roku spowodowały zmianę koalicji rządowej. Zwycięska SPD utworzyła rząd z partią Sojusz 90/Zieloni mając wspólnie 345 mandatów w Bundestagu, czyli o 4 więcej niż poprzednia koalicja. Walka wyborcza Zielonych oraz ich wejście do rządu federalnego przyczyniło się do znacznego uaktywnienia działań na rzecz ochrony środowiska i ekologicznej gospodarki, a także do skorygowania programów pozostałych partii o elementy ekologiczne.

Wybory z 22 września 2002 roku nie zmieniły układu sił politycznych w Bundestagu, a dotychczas rządząca koalicja SPD-Sojusz 90/Zieloni przetrwała, uzyskując znikomą większość – 306 mandatów w 603 osobowym parlamencie. SPD i CDU/CSU uzyskały identyczny wynik wyborczy 38,5% (SPD – 251 mandatów a CDU/CSU – 248). Dla Sojuszu 90/Zieloni (55 mandatów) i FDP (47 mandatów) wyborcy okazali większe poparcie niż w poprzednich wyborach, tj. odpowiednio o 1,9% i 1,2%, zaś PDS (2 mandaty) straciła poparcie wyborców o 1,1%.

Przyspieszone wybory przeprowadzone 18 września 2005 roku nie wyłoniły jednoznacznie zwycięscy, okazując się dla socjaldemokratów i chadeków bardzo wyrównane. W ich wyniku poszczególne partie polityczne uzyskały następującą liczbę głosów: CDU/CSU – 35,2% (223 mandaty, SPD – 34,2% (222 mandaty), FDP – 9,8% (61 mandatów), Lewica (PDS plus WASG) – 8,7% (53 mandaty), Sojusz 90/Zieloni – 8,1% (51 mandatów). W porównaniu do wyborów z 2002 roku

---

<sup>20</sup> Karlheinz Nicklauß, op. cit., s. 44-46.

CDU/CSU, SPD oraz Sojusz 90/Zieloni cieszyły się mniejszym poparciem wyborców. Zyskały zaś FDP, dla której poparcie wzrosło o 2,4%, a zwłaszcza PDS, która wraz z WASG<sup>21</sup> uzyskiwała wzrost wyniku wyborczego o 4,7% i utworzyła frakcję parlamentarną pod nazwą Lewica (DIE LINKE).

Uczestnictwo poszczególnych partii w rządzie federalnym, zmiany składu koalicji, przejściowe rządy mniejszościowe oraz zmiany kanclerzy przedstawia tabela 1.

**Tabela 1.** Koalicje rządowe RFN w latach 1949-2005

Wybory	Kanclerze	Koalicje rządowe
wrzesień – 1949	<b>K. Adenauer</b>	<b>CDU/ CSU, FDP, DP</b>
październik – 1953	K. Adenauer	CDU/ CSU, FDP, DP, GB/ BHE
lipiec – 1955	K. Adenauer	CDU/ CSU, FDP, DP
luty – 1956	K. Adenauer	CDU/ CSU, DP
marzec – 1956	K. Adenauer	CDU/ CSU, DP, DA (FVP)
marzec – 1957	K. Adenauer	CDU/ CSU, DP, FVP
październik – 1957	K. Adenauer	CDU/ CSU, DP
listopad – 1961	K. Adenauer	CDU/ CSU, FDP
październik – 1963	L. Erhard	CDU/ CSU, FDP
październik – 1965	L. Erhard	CDU/ CSU, FDP
październik – 1966	L. Erhard	CDU/ CSU (rząd mniejszościowy)
grudzień – 1966	K.G. Kiesinger	CDU/ CSU, SPD (wielka koalicja)
październik – 1969	W. Brandt	SPD, FDP
grudzień – 1972	W. Brandt	SPD, FDP
maj – 1974	H. Schmidt	SPD, FDP
grudzień – 1976	H. Schmidt	SPD, FDP
listopad – 1980	H. Schmidt	SPD, FDP
wrzesień – 1982	H. Schmidt	SPD (rząd mniejszościowy)
październik – 1982	H. Kohl	CDU/ CSU, FDP
marzec – 1983	H. Kohl	CDU/ CSU, FDP
marzec – 1987	H. Kohl	CDU/ CSU, FDP
październik – 1990	H. Kohl	CDU/ CSU, FDP, DSU
styczeń – 1991	H. Kohl	CDU/ CSU, FDP
październik – 1994	H. Kohl	CDU/ CSU, FDP
październik – 1998	G. Schröder	SPD– Zieloni/ Sojusz 90
wrzesień – 2002	G. Schröder	SPD– Zieloni/ Sojusz 90
wrzesień – 2005	A. Merkel	CDU/CSU, SPD (wielka koalicja)

Źródło: opracowanie własne

Empirycznym miernikiem funkcji rządu jest między innymi ustalenie zakresu partycypacji poszczególnych ugrupowań w rządach oraz określenie zakresu

<sup>21</sup> Wahlalternative Arbeit und Soziale Gerechtigkeit (Alternatywa wyborcza praca i sprawiedliwość społeczna).

odpowiedzialności politycznej.<sup>22</sup> Biorąc zatem pod uwagę zestawienie<sup>23</sup> uczestnictwa partii politycznych w kierowaniu poszczególnymi resortami w rządach RFN (okres 09.1949-09.2004) można obliczyć wskaźniki partycypacji poszczególnych ugrupowań w procesie rządzenia oraz wskaźniki zakresu odpowiedzialności politycznej dla stanowiska kanclerza oraz dla stanowisk ministrów:

- zakres partycypacji poszczególnych ugrupowań w rządach RFN oblicza się według wzoru  $I_p = g_p/G$ , gdzie  $g_p$  to liczba gabinetów, w których uczestniczyła dana partia, a  $G$  oznacza sumę gabinetów w badanym czasie. Dla CDU/CSU  $I_p = 18/26 = 0,69$ ; dla FDP  $I_p = 17/26 = 0,65$ ; dla SPD  $I_p = 9/26 = 0,35$ ; dla Sojuszu 90/Zielonych  $I_p = 2/26 = 0,08$ .
- zakres odpowiedzialności politycznej dla stanowiska kanclerza RFN oblicza się według wzoru  $I_{op} = p/P$ , gdzie  $p$  to liczba miesięcy, w których dana partia obsadzała stanowisko kanclerza, a  $P$  oznacza liczbę miesięcy w badanym okresie. Dla CDU/CSU  $I_{op} = 432/660 = 0,65$ ; dla SPD  $I_{op} = 228/660 = 0,35$ .
- zakres odpowiedzialności politycznej dla stanowisk ministrów kierujących wybranymi resortami w rządach RFN (spraw zagranicznych, spraw wewnętrznych, obrony narodowej, sprawiedliwości, gospodarki, pracy i spraw socjalnych, spraw młodzieży, rodziny i zdrowia, ekologii) oblicza się według wzoru  $I_m = m/M$ , gdzie  $m$  to liczba ministerstw obsadzonych przez daną partię w badanym czasie, a  $M$  oznacza ogólną liczbę ministerstw w badanym okresie. Dla CDU/CSU  $I_m = 50/110 = 0,45$ ; dla SPD  $I_m = 34/110 = 0,31$ ; dla FDP  $I_m = 21/110 = 0,19$ ; dla Sojuszu 90/ Zielonych  $I_m = 5/110 = 0,05$ .

Z powyższych obliczeń<sup>24</sup> wynika, iż w sprawowaniu rządów w RFN uczestniczyły prawie w równej mierze CDU/CSU oraz FDP ( $I_p$  wynosi odpowiednio 0,69 i 0,65). Trzecią partią ze wskaźnikiem  $I_p = 0,35$ , a więc prawie dwukrotnie mniejszym była SPD. Z kolei odpowiedzialność polityczną na stanowisku kanclerza ponosiła głównie CDU/CSU ze wskaźnikiem  $I_{op}$  równym 0,65 oraz w dużo mniejszym stopniu SPD ( $I_{op} = 0,35$ ). Odpowiedzialność polityczna na stanowiskach ministerialnych należała przede wszystkim do CDU/CSU ( $I_m = 0,45$ ) i SPD ( $I_m = 0,31$ ) oraz do FDP ( $I_m = 0,19$ ). W przypadku FDP widoczny jest wyraźny

<sup>22</sup> Zob. *Współczesne partie i systemy partyjne*, (red.) Wojciech Sokół, Marek Żmigrodzki, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2003, s. 81-83.

<sup>23</sup> Anna Wolf-Powęska, *Niemcy współczesne, Zarys encyklopedyczny*, Instytut Zachodni, Poznań 1999, s. 861-870.

<sup>24</sup> obliczenia na podstawie wzorów zawartych w: *Współczesne partie i systemy partyjne*, op. cit., s. 82.

dysonans między uczestnictwem w sprawowaniu rządów (wysokie) a odpowiedzialnością polityczną (niewielka). Partii tej powierzano przede wszystkim resort spraw zagranicznych (29 lat) i gospodarki (25 lat), a także sprawiedliwości (16 lat) w rządach koalicyjnych z CDU/CSU oraz resort spraw wewnętrznych (13 lat) w rządach koalicyjnych z SPD. Poglądy FDP odcisnęły największe piętno na prowadzeniu polityki RFN w zakresie bezpieczeństwa zewnętrznego.

## **Podsumowanie**

Specyficzną właściwością założeń polityki bezpieczeństwa partii politycznych była teza o otwartości tak zwanej „kwestii niemieckiej” i tymczasowości uregulowań polityczno-prawnych w tym zakresie. Czynnikiem o podstawowym znaczeniu dla koncepcji bezpieczeństwa państwa była przynależność do NATO oraz sojusz i współdziałanie z USA. Niezmiennym i długofalowym elementem programowym partii sprawujących władzę było systematyczne tworzenie i umacnianie przesłanek do perspektywicznego zjednoczenia Niemiec.

Poszczególne partie polityczne przeszły ewolucję poglądów w zakresie koncepcji polityki bezpieczeństwa, przy czym największe przeobrażenia dokonały się w SPD i Sojuszu 90/Zielonych oraz – choć mniejsze – w CDU. Trzeba przy tym podkreślić, że znaczny wpływ na krystalizowanie się wizerunku programowego w tym zakresie miało ścieranie się wewnątrzpartyjnych tendencji, zwłaszcza w SPD oraz partii Zielonych.

Głównymi siłami politycznymi mającymi wpływ na proces rządzenia w RFN były chadecja, socjaldemokracja i w mniejszym stopniu liberałowie oraz Zieloni. Każde z tych ugrupowań politycznych przyczyniło się do poprawy stanu bezpieczeństwa państwa w poszczególnych dziedzinach. CDU/CSU forsowała wprowadzenie i ugruntowanie społecznej gospodarki rynkowej, SPD dążyła do rozszerzania systemu zabezpieczeń socjalnych. Zieloni spowodowali podniesienie rangi ekologii. Ciągłym kierunkiem działania CDU/CSU oraz FDP było zjednoczenie obu państw niemieckich. Z kolei SPD oraz FDP doprowadziły do procesu odprężenia w stosunkach RFN z państwami socjalistycznymi w latach siedemdziesiątych. Najbardziej zbliżone stanowiska w kwestiach polityki bezpieczeństwa zewnętrznego prezentowały SPD i FDP, przy czym FDP bardziej akcentowała ustanowienie unii politycznej Europy Zachodniej oraz potrzebę dialogu europejskiego w ramach konferencji bezpieczeństwa, zaś SPD problemy rozbrojenia i kontroli zbrojeń. CDU/CSU oraz FDP cechowała zbieżność stanowisk w kwestiach polityki społecznej i gospodarczej.



Charakterystyczną prawidłowością dla procesu rządzenia w RFN było długotrwałe (co najmniej kilkunastoletnie) utrzymywanie się przy władzy głównych sił politycznych – chadeków lub socjaldemokratów, co pozwalało zrealizować zasadnicze kierunki polityki bezpieczeństwa. Z kolei naprzemienne sprawowanie władzy przez wymienione ugrupowania polityczne dawało partiom znajdującym się w opozycji znaczne możliwości oddziaływania korygującego i kontrolnego na sposób prowadzenia polityki.

## Literatura

1. Bernatowicz-Bierut G., 1982. *Partie Socjaldemokratyczne Europy. Zarys encyklopedyczny*, Książka i Wiedza, Warszawa.
2. Cholewiak S., 1976. *Koncepcje bezpieczeństwa europejskiego partii politycznych RFN*. PISM, Warszawa.
3. Fogt H., 1984. *Basisdemokratie oder Herrschaft der Aktivisten? Zum Politikverständnis der Grünen*. Politische Vierteljahresschrift, Nr1: s. 97-114.
4. Kik K., 1992. *Wizje zjednoczonej Europy w programach i polityce głównych nurtów politycznych Europy Zachodniej*. ISP-PAN, Warszawa.
5. Nicklauß K., 1996. *Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschlands*. Schöningh Verlag, Paderborn.
6. Niedhart G., 1997. *Deutsche Außenpolitik: Vom Teilstaat mit begrenzter Souveränität zum postmodernen Nationalstaat*. Aus Politik und Zeitgeschichte, Nr 2: s. 15-23.
7. 1995. *Parteitag der SPD in Mannheim – Beschlüsse, Vorstand der SPD*, Bonn.
8. Rudnik S., 1994. *Partia Zielonych w systemie politycznym RFN*. WSP, Słupsk.
9. Strauss F.J., 1968. *Herausforderung und Antwort. Ein Programm für Europa*. Stuttgart.
10. Sokół W., Żmigrodzki M. (red), 2003. *Współczesne partie i systemy partyjne*. Wyd. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
11. Wolf-Powęska A., 1999. *Niemcy współczesne. Zarys encyklopedyczny*. Instytut Zachodni, Poznań.
12. Zieliński Z., 2003. *Niemcy. Zarys dziejów*. Wyd. Unia, Kraków.

## **Political parties' participation in creating FRG security policy in 1949-2004**

**Abstract:** The article contains the results of the analysis of the political parties' participation in creating Germany's security policy spreading over a period from the rise of the Federal Republic of Germany until 2004. Presented considerations disclose the evolution of the principles of external security policy in the main political parties. An important theme is also election and policy aspects of the particular political groups' participation in German federal government as well as indicating the range of their political responsibility in context of the broadly understood state security.

**Key words:** Germany, political parties, policy of security

Magdalena Ickiewicz-Sawicka \*

## Konflikt gruzińsko-rosyjski – ostatnie starcie

### Wstęp

Nazwa Gruzja pochodzi najprawdopodobniej od słowa Gurdź, którym posługiwali się zarówno starożytni Persowie jak i Arabowie. Europejczycy zaś skojarzyli sobie tę nazwę z postacią Świętego Jerzego (George)<sup>1</sup> i tak naród gruziński zyskał chrześcijańskie korzenie przypisywane krajom Europy Zachodniej. Wizerunek Świętego Jerzego widnieje w centralnym punkcie gruzińskiego godła, a czerwone krzyże na białym tle gruzińskiej flagi są trwale związane z jego postacią. Owe symbole sygnalizują gruzińską tożsamość, nierozzerwalnie związaną z cywilizacją chrześcijańską.

### Rys historyczny

Dzieje Gruzji rozpoczynają się od drugiego tysiąclecia p.n.e., kiedy to przekazy rzymskie rejestrują kontakty tutejszej ludności z cywilizacją śródziemnomorską. Tak jak w większości opowieści o powstaniu jakiegoś państwa, tak w przypadku Gruzji mamy do czynienia z motywami mitologicznymi<sup>2</sup>. Według przekazów, Gruzini nazywają się ludem Kartwel, a swoją ziemię zwą Sakartwelo. Nazwy te

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Ekonomii i Nauk Społecznych.

<sup>1</sup> Adam Szostkiewicz, *Potomkowie Kartlosa*, Polityka nr 35(2669) z dnia 30 sierpnia 2008, s. 76-78.

<sup>2</sup> Patrz szerzej: Kazimierz Roszko i Jan Braun (przekład z oryginałów gruzińskich i ormiańskich), *Pod Araratem i Kazbekiem: przysłówia, bajki, zagadki*, Warszawa: Wiedza Powszechna 1962, s. 20-172.

łączą się z legendą o półbogu Kartlosie, którego naród gruziński uważa za protoplastę. Niniejsze motywy można odnaleźć w mitologii greckiej związanej z poszukiwaniem przez Prometeusza i Argonauta złotego runa<sup>3</sup>. Pierwszy z nich miał być przykuty przez bogów do góry Elbrus, drugi zaś w poszukiwaniu złotego skarbu miał dotrzeć do Kolchidy na wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego, w pobliżu rzeki Rioni. W związku z tym wybrzeże Gruzji było znane już w starożytnej Grecji pod nazwą Kolchidia, a wschodnie góry były zwane – Iberia. Od VII roku p.n.e. Grecy intensywnie kolonizowali owe tereny, stąd autochtoni byli znani greckim kronikarzom i geografom.

W 66 roku p.n. e. obszar ten, w wyniku podboju został włączony w granice Imperium Rzymskiego. Wcielono wówczas dwie antyczne, gruzińskie ziemie: Kolchidię (nazwaną później Lazyką) i Iberię (nazwaną później Kartelią)<sup>4</sup>. W tym czasie Gruzini stworzyli własne państwo, reprezentujące bogatą kulturę, wyprzedzając tym samym wiele narodów słowiańskich.

Gruzja bardzo szybko (w porównaniu z narodami słowiańskimi) przyjęła chrześcijaństwo, a stało się to około 317 roku n.e.<sup>5</sup>, w wyniku ogłoszenia przez Króla Miriana III chrześcijaństwa jako religii państwowej. Przyjęcie chrztu spowodowało rozkwit kultury i literatury religijnej. W okresie rządów króla Iberii Wachtanga Gorgasala powołano do życia samodzielny kościół iberyjski. Na czele hierarchii kościelnej stał patriarcha, urzędujący w rezydencji w Mcchecie (obecnie obiekt UNESCO).

Przyjęcie chrześcijaństwa i rozwijanie kontaktów z krajami europejskimi pozwoliły Gruzinom opierać się przez dłuższy czas, najazdom potężnych sąsiadów w postaci Rzymian, Persów, Arabów, Turków czy Mongołów. Rozkwit potęgi Gruzji przypada na lata panowania króla Dawida Budowniczego (1089-1125) i królowej Tamary (1184-1213)<sup>6</sup>. Złoty wiek kultury gruzińskiej zawdzięcza swoją egzystencję harmonijnej współpracy pomiędzy państwem a Kościołem, która ucieleśniła się w postaci przyklasztornych akademii. W owym okresie powstaje gruziński epos narodowy (XII w.) – „Witeź w tygryziej skórze” autorstwa Szoty Rustawelego. Dzieło to przetłumaczono na wiele języków, w tym także na język polski.

Wiek XII i XIV to okres nieustannych najazdów wojsk mongolskich, penetrujących Kaukaz z Azji Środkowej. Złoty wiek rozkwitu Gruzji kończy upadek Konstantynopola (1453 r.) i zajęcie go przez Persów i Imperium Osmańskie. Następ-

---

<sup>3</sup> K. Roszko, J. Braun, *op. cit.*, s. 20-172.

<sup>4</sup> Patrz szerzej: Bohdan Baranowski, Krzysztof Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław, Wyd. Zakł. Nar. im. Ossolińskich 1987, s. 50-252.

<sup>5</sup> B. Baranowski, K. Baranowski, *op. cit.*, s. 100-125.

<sup>6</sup> Wojciech Materski, *Gruzja*, Wyd. TRIO Warszawa 2000, s. 30-45.

stwem był rozbiór państwa gruzińskiego. Od tego czasu, rozpoczynają się represje i prześladowania chrześcijan, a ci, którzy nie podporządkowują się najeźdźcom, zostają zamordowani. Pozostali dokonują konwersji na islam (podobna sytuacja ma miejsce na ternach dzisiejszej Bośni i Hercegowiny). Gruzini próbują szukać pomocy w państwach Europy Zachodniej oraz w Rosji. Zabiegi te okazują się być nieskuteczne. Dopiero osłabienie Persji i Imperium Osmańskiego stwarza okazje na częściowe odrodzenie się państwowości gruzińskiej.

W 1783 roku król Gruzji wschodniej Herakliusz II podpisuje traktat z Katarzyną II, w którym za gwarancje niezależności terytorialnej i kościelnej, Rosja przejmuje protektorat nad terytorium Gruzji. Podobny scenariusz miał się dokonać w Gruzji zachodniej, ale Rosjanie nie udzielili Gruzinom wsparcia militarnego w wojnie z Persami (1795), sami zaś stali się agresorami zmuszając Gruzinów do przyjęcia zwierzchności rosyjskiej.

W 1801 roku Rosja anektuje Gruzję wschodnią, a dziewięć lat później ostatecznie wciela ją w granice Imperium Rosyjskiego. Od tego czasu rozpoczyna się sukcesywna rusyfikacja narodu gruzińskiego, także tutejszy kościół zostaje podporządkowany rosyjskiemu patriarsze. Jednocześnie zaczyna zawiązywać się ruch oporu i wybuchają kolejne powstania narodowo-wyzwoleńcze.

Wiek XIX to kontynuacja walki o niepodległość i wzrost patriotyzmu, przejawiający się nie w postaci walki zbrojnej, ale podobnie jak w Polsce, oparty zostaje na tzw. pracy organicznej, związanej z rozwojem kultury i gospodarki. Stolica Gruzji Tbilisi staje się istotnym, wieloetnicznym ośrodkiem Kaukazu, gdzie rozwijają się nie tylko grupy intelektualistów, ale także nabierają na sile nastroje nacjonalistyczne<sup>7</sup> i skrajnie socjalistyczne<sup>8</sup>. Wiek XX nasycony jest walkami narodowowyzwoleńczymi, które osiągają apogeum w 1905 roku. Upadek carskiej Rosji i Imperium Osmańskiego otwiera Gruzinom drogę do niepodległości.

Dnia 26 maja 1918 roku proklamowana zostaje Demokratyczna Republika Gruzji, ale jej niepodległość była ciągle zagrożona, głównie ze strony bolszewickiej Rosji, która pragnęła podporządkować sobie Kaukaz. Ponadto Gruzja przeżywała wewnętrzne konflikty związane z powstaniem w Osetii Południowej i Adżarii<sup>9</sup>. Powstania te zostały stłumione przez armię gruzińską. Niepodległa Gruzja została w 1921 roku podbita przez bolszewicką Rosję, a 12 marca 1922 roku staje się

---

<sup>7</sup> Patrz szerzej na temat nacjonalizmu: B. Waldenfels, *Topografia obcego*, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa 2002, 156-178.

<sup>8</sup> Wśród radykalnych działaczy wybija się postać Josifa Dżugaszwilego, studenta tyfliskiego prawosławnego seminarium duchownego, który przeszedł do historii pod pseudonimem Józefa Stalina.

<sup>9</sup> Osetia Południowa i Adżaria włączone były w granice Imperium Osmańskiego, dopiero w 1878 roku stały się częścią Rosji carskiej. W. Materski, *op. cit.*, s. 50-100.

integralną częścią Zakaukaskiej Republiki Radzieckiej. Tbilisi przy pomocy Armii Czerwonej (walki w latach 1921-1924) przechodzi w ręce Rosji Sowieckiej. Okres współistnienia w Związku Radzieckim paradoksalnie pozytywnie zapisał się w dziejach narodu gruzińskiego, który upatrywał Rosjan jako sprzymierzeńców i obrońców kaukaskiej republiki. Z drugiej strony zaś system republik związkowych i tworzenie jednostek autonomicznych nie było bynajmniej podyktowane chęcią utrzymania etnicznej specyfiki regionu, ale w strategii radzieckiej funkcjonowało jako potencjalne zaplecze wojsk radzieckich, które w czasie kryzysów kontrolowałyby region (strategia ta sprawdziła się podczas ostatniej wojny).

## Droga do niepodległości – spory wewnętrzne

W latach osiemdziesiątych XX wieku Gruzini ponownie rozpoczęli starania o uzyskanie niepodległości. W 1985 roku władzę w Związku Radzieckim obejmuje Michaił Gorbaczow i rozpoczyna się okres rozpadu państwa radzieckiego. W 1989 roku dochodzi do demonstracji na ulicach Tbilisi, która przebiera dramatyczny obraz w postaci 20 ofiar śmiertelnych<sup>10</sup>, pozostali uczestnicy odnieśli rany lub zatruli się gazem. Sowieckie wojska spacyfikowały pokojową demonstrację, czego konsekwencją stały się radykalne nastroje Gruzinów.

Niepodległościowe inspiracje pojawiają się także w Południowej Osetii, która pod koniec 1990 roku ogłasza separację od Gruzji. Tamtejsi separatyści, wspierani przez Rosję, przejmują kontrolę nad terytorium Osetii, tworząc w praktyce niezależne państwo. Otwarty konflikt trwa do kwietnia 1991 roku, zaś 31 marca tegoż roku Gruzini za pomocą referendum jednomyślnie opowiadają się za niepodległością, która została ogłoszona 9 maja. Niespełna dwa tygodnie później odbywają się wybory prezydenckie, które wygrywa Zwiad Gamsachur<sup>11</sup>. Pozostaje on na stanowisku prezydenta niespełna pół roku. Odchodzi w wyniku puczu zorganizowanego i przeprowadzonego przez rosyjskie służby specjalne.

Kolejnym prezydentem Gruzji w marcu 1992 roku zostaje były radziecki minister spraw zagranicznych Eduard Szewardnadze<sup>12</sup>. Następstwem tego wydarze-

---

<sup>10</sup> Andrzej Furier, *Droga Gruzji do niepodległości*, Zakład Badań Narodowościowych PAN, Poznań 2000, s. 50- 279.

<sup>11</sup> Zwiad Gamsachur – z wykształcenia filolog, aktywny opozycjonista antyradziecki, były więzień polityczny, zostaje zabity w Czeczenii w niewyjaśnionych okolicznościach. Encyklopedia Multimedialna PWN: <http://encyklopedia.wp.pl/szukanie.html>, hasło Gruzja z dnia 18września 2008

<sup>12</sup> Szewardnadze Eduard – ur. 1928, polityk gruziński, w latach 1957-61 i 1972-85 I sekr. KC KP Gruzji, 1985-90, członek Biura Politycznego KC KPZR, 1985-90 – minister spraw zagranicz-

nia była wojna domowa, która zakończyła się zwycięstwem Szewardnadzego i podpisaniem umowy, która zobowiązała prezydenta do wstąpienia Gruzji w grono członków Wspólnoty Niepodległych Państw, w zamian za polityczne i militarne wsparcie. Jednak, kolejne wybory parlamentarne wygrywa koalicja reformatorów, której przewodniczy Micheil Saakaszwili. Szewardnadze zaś, nie dając za wygraną, fałszuje wyniki wyborów i działaniem tym wywołuje masowe protesty, uznane za tzw. rewolucję róż. Po dwóch tygodniach napięcia ustępuje, a urząd prezydenta obejmuje prozachodni Saakaszwili (styczeń 2004).

Względne ustabilizowanie sytuacji politycznej zachęca nowego prezydenta do zajęcia, przy pomocy wojska, republiki Adżarii, która podczas niepodległości pozostawała poza gruzińskim zarządem. Podobna operacja nie powiodła się zaś w Abchazji i Południowej Osetii. Terytoria te pozostały pod nadzorem separatystów, którymi nadal kierują Rosjanie. Ponadto entuzjastyczne przyjęty przez społeczeństwo Sakaszwili, zaczyna uchylać się od spełnienia wyborczych obietnic, a przede wszystkim nie walczy z rosnącą korupcją. W związku z tym w październiku 2007 roku zostaje publicznie oskarżony o łapownictwo i dyktatorskie aspiracje (zarzuty dotyczyły także planowania zabójstwa biznesmena i ukrywanie powodu śmierci jednego z byłych opozycjonistów) przez byłego ministra obrony Irackiego Okruaszwillego. W wyniku owej działalności polityk ten zostaje aresztowany a następnie, po wpłaceniu ogromnej kaucji zwolniony. Niniejsze wydarzenia zmuszają go jednak do emigracji i wycofania wcześniejszych zarzutów wobec prezydenta. Sytuacja w Gruzji nadal pozostaje napięta. W związku z tym prezydent Saakaszwili na początku listopada 2007<sup>13</sup> decyduje się na wprowadzenie stanu wyjątkowego na terenie całego kraju na okres 15 dni. Jednocześnie zaś zapowiedział przedterminowe wybory prezydenckie na początek stycznia 2008. Decyzję swą argumentował zaistnieniem niebezpieczeństwa niepokojów społecznych, o których powstanie i podsycanie oskarżył rosyjski rząd oraz kilku rosyjskich dyplomatów przebywających na terenie Gruzji.

Kilka tygodni wcześniej Federacja Rosyjska poinformowała prasowe agencje światowe, iż formalnie zakończyła swoją obecność militarną na terenie Gruzji, wycofując się z bazy Achalkałaki i Batumi (bazy założone na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku). Nie oznaczało to jednak, że rosyjskie wojska opuszczą Abchazję i Osetię Południową, gdzie stacjonowały jako siły pokojowe WNP i ONZ. W ten sposób Rosjanie dali wyraźny znak społeczności międzynarodowej, że nie zrezygnują z obecności na Kaukazie i nadal są w stanie kontrolować sytu-

---

nych ZSRR w latach 1992–2003 na następnie prezydent Gruzji. Encyklopedia Multimedialna PWN: <http://encyklopedia.wp.pl/szukanie.html>, hasło Eduard Szewardnadze z dnia 20 września 2008.

<sup>13</sup> Wojciech Jagielski, *Gruzja wyszła na ulicę*, Gazeta Wyborcza z dnia 3–4 listopada 2007, s. 6.

ację, w tej części świata. Politycy kremlowscy są wyraźnie rozdrażnieni europejskimi aspiracjami Gruzji i Ukrainy oraz zapowiedziami przyjęcia tych państw do NATO. W drodze do tych organizacji kibicują im USA i Polska. Z rezerwą do tej propozycji podchodzą zaś kraje dawnej piętnastki, a szczególnie Francja i Niemcy. Sojusz na szczycie w Bukareszcie (3 kwietnia 2008) zapewnił, że starania o członkostwo tych krajów zostały zauważone, a w przyszłości, po spełnieniu odpowiednich warunków, staną się częścią tej organizacji.

Tymczasem przyspieszone wybory prezydenckie (styczeń 2008) w Gruzji wygrywa obecny prezydent Saakaszwili. Mając legitymacje wyborców, postanawia zrealizować przedwyborcze obietnice, a mianowicie przywrócić terytorialną integrację Gruzji. Krytyczny moment nadchodzi 7 sierpnia 2008<sup>14</sup>, kiedy Saakaszwili wydaje rozkaz ataku na zbuntowaną Osetię. W odwecie wojska rosyjskie wkraczają nie tylko na tereny spornych prowincji, ale także na terytorium Gruzji. Rozpoczął się zbrojny konflikt, w który polityczne zaangażowały się USA i kraje Europy Zachodniej. Działaniami wojskowymi zostało objęte prawie całe terytorium Osetii.

## Relacja ostatniego starcia rosyjsko-gruzińskiego

W pierwszych dniach wojny wymiana ognia pomiędzy Rosjanami a Gruzina-  
mi odbywała się jedynie w rejonach przygranicznych. Pojawiły się też pierwsze  
ofiary śmiertelne; byli to rosyjscy żołnierze z batalionu sił pokojowych WNP sta-  
cjonujący w Osetii. Walki przesunęły się w kierunku Ccinwali (stolicy Osetii),  
gdzie rosyjskie oddziały zaczęły kontrolować południową część miasta. To wyda-  
rzenie wg agencji Reuter<sup>15</sup>, było pierwszym potwierdzeniem rozpoczęcia konfliktu  
zbrojnego na terenie Osetii. Rozpoczęły się masowe ucieczki ludności cywilnej  
do obozów uchodźców. W przeciągu kilku dni wojna pochłonęła kilkadziesiąt ofiar  
śmiertelnych. Osoby te zginęły w wyniku interwencji wojska gruzińskiego jak  
i rosyjskich bombardowań, które nie ominęły także wybrzeża – portu Poti i bazy  
wojskowej Seneki. Jednocześnie władze Gruzji zarządziły ewakuację Pałacu Pre-  
zydenckiego i budynków rządowych w Tbilisi w obawie przed rosyjskimi planami  
ich zbombardowania.

---

<sup>14</sup> Informacje pochodzą z portalu internetowego Gazety Wyborczej  
<http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci> z dnia 10 sierpnia 2008.

<sup>15</sup> Informacje pochodzą z portalu internetowego Gazety Wyborczej  
<http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci> z dnia 12 sierpnia 2008.



Rosjanie zaangażowali do wojny dość znaczny arsenał, a mianowicie: jednostki pancerne, artyleryjskie, zmotoryzowane, zwiadowcze, dywizje powietrzno-desantowe, samoloty szturmowe oraz Specnaz. Z niniejszego opisu wynika, że Federacja Rosyjska dokonała demonstracji siły, ukazując społeczności międzynarodowej utajoną, od czasu zakończenia tzw. „zimnej wojny” mocarstwową mentalność i chęć dominacji na terytorium Kaukazu. Jednocześnie Rosjanie rozpoczęli wojnę medialną (propagandową – działał tylko jeden program telewizyjny) oraz internetową; blokując gruzińskie portale rządowe.

Rozwój wydarzeń spowodował, że Gruzja wprowadziła stan wojenny na całym swoim terytorium, który miał trwać od 9 sierpnia 2008, do 24 sierpnia tegoż roku. Tego samego dnia do konfliktu dołączyła kolejna zbuntowana prowincja – Abchazja. Działania separatystów skupiły się wokół spornego wąwozu Kodori, gdzie nastąpiła wymiana ognia i bombardowania pomiędzy wojskami gruzińskimi a jednostkami rosyjskimi. Rosjanie wpłynęli też na gruzińskie wody terytorialne.

W tym samym czasie Gruzja ogłosiła jednostronny rozejm i zaapelowała do Rosji o przystąpienie do rozmów w sprawie zaprzestania walk. Jednak wojska rosyjskie kontynuowały marsz w kierunku Tbilisi (ostrzał baz wojskowych oraz instalacji radarowych) i odrzuciły zaproponowany przez władze gruzińskie kompromis. Rosjanie przejęli także kontrolę nad dwiema miejscowościami poza terytorium Abchazji, a Gruzini przegrupowali wojska w celu obrony stolicy. Tego dnia odbyły się także w Tbilisi wiece pokojowe, w których licznie zebrani demonstranci poparli działania swojego prezydenta.

Jednocześnie prezydent Federacji Rosyjskiej Miedwiedew ogłasza zakończenie operacji wojskowej, zaś rząd gruziński stwierdził, że Rosjanie nadal bombardują gruzińskie wioski poza terytorium Osetii Południowej oraz mimo zawieszenia broni, w Gori pojawiły się ponownie rosyjskie czołgi (wcześniej miasto zostało zbombardowane przez Rosjan). Jednak w kilka godzin później zaczęły się wycofywać i opuściły zajęte wcześniej miejscowości (między innymi Gori). Siły osetyńskie były cały czas wspierane przez jednostki rosyjskie, które dwukrotnie wkraçały i wycofywały się z Gori<sup>16</sup>. Zdezorientowani gruzińscy uchodźcy, którzy zaczęli powracać do miasta, ponownie je opuścili. Rosyjskie wojsko zaś nadal penetrowało zachodnią część Gruzji.

Działania te miały miejsce pomimo tego, że prezydent Saakaszwili oświadczył o podpisaniu zawieszenia broni pomiędzy Rosją a Gruzją w sporze o Osetię Południową, zaś dnia 17 sierpnia prezydent Rosji podpisał plan uregulowania ni-

---

<sup>16</sup> Informacje pochodzą z Portalu Internetowego Gazety Wyborczej <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci> z dnia 14 sierpnia 2008.

niejszego konfliktu. Porozumienie pokojowe nie osłabiało bynajmniej rosyjskich sił, które nieustannie umacniały swoje pozycje w środkowej Gruzji. Rosja nie odstąpiła także od udzielania wsparcia abchaskim separatystom, którzy kontrolowali kilkanaście gruzińskich miejscowości.

Okupacja rosyjska w okolicach Gori i Senaki trwała do 22 sierpnia 2008. Następnie wojska te wycofały się do utworzonej jednostronnie strefy bezpieczeństwa, ustanowionej w obrębie kilkunastu kilometrów do granic Abchazji i Osetii Południowej<sup>17</sup>. Niemniej jednak Rosjanie praktycznie do końca sierpnia patrolowali terytorium Gruzji.

Konflikt został częściowo zażegnany w wyniku rosyjsko-gruzińskich negocjacji, których efektem stał się sześciopunktowy plan stabilizacyjny. Został on podpisany przez prezydentów Dmitrija Miedwiediewa i Micheila Saakaszwilego i obejmował: zobowiązanie do niestosowania siły, trwałe zakończenie wszystkich działań wojennych, zapewnienie swobodnego dostępu do pomocy humanitarnej, powrót sił zbrojnych Gruzji do stałych miejsc dyslokacji, wycofanie wojsk rosyjskich na linię sprzed rozpoczęcia działań bojowych oraz zapewnienie bezpieczeństwa Osetii Południowej i Abchazji.

W tym samym czasie jednak gruzińskie media poinformowały, że w strefie buforowej wokół granicy osetyńskiej dokonywane są czystki etniczne na ludności gruzińskiej. W związku z tym Sekretarz Rady Bezpieczeństwa Gruzji Kacha Lomaja oświadczył, że Gruzja złożyła w tej sprawie wnioski do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości o rozstrzygnięcie sporu oraz o natychmiastowe zaprzestania niniejszych praktyk.

Jednocześnie Prokurator Międzynarodowego Trybunału Karnego<sup>18</sup> Luis Moreno-Ocampo poinformował, że do Trybunału wpłynęły zawiadomienia o popełnianiu zbrodni podlegających jego jurysdykcji najprawdopodobniej zostanie wszczęte w tej sprawie postępowanie. Władze gruzińskie nie wykluczają również wytoczenia Federacji Rosyjskiej kolejnego procesu dotyczącego ludobójstwa<sup>19</sup>

---

<sup>17</sup> Federacja Rosyjska w dniu 26 sierpnia 2008 roku uznała niepodległość Abchazji i Osetii Południowej.

<sup>18</sup> Międzynarodowy Trybunał Karny, MTK (*International Criminal Court*) – pierwszy w historii ludzkości stały sąd międzynarodowy powołany do sądenia pojedynczych osób oskarżanych o popełnienie najcięższych zbrodni, które miały miejsce po 1 lipca 2002 roku. Siedzibą Trybunału jest Haga. Powstał na podstawie Statutu Rzymskiego, wynegocjowanego i przyjętego na przełomie czerwca i lipca 1998 r. w siedzibie Organizacji ds. Wyżywienia i Rolnictwa ONZ (FAO) w Rzymie.

<sup>19</sup> Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego ONZ z 1946 roku nr 95/1 oraz Rezolucja na 96/1: „Ludobójstwo stanowi zaprzeczenie prawa do istnienia całych grup ludzkich, tak jak zabójstwo stanowi zaprzeczenie prawa do życia poszczególnych jednostek(...) Ludobójstwo stanowi zbrodnię w rozumieniu prawa międzynarodowego, która potępia świat cywilizowany, i której głównie sprawcy i ich wspólnicy podlegają karze bez względu na to, czy są osobami prywatnymi, funkcjonariuszami pu-

w Abchazji w 1992 roku. Wprawdzie Federacja Rosyjska nie przystąpiła do Statutu Rzymskiego, jest nią natomiast Gruzja i tym samym jurysdykcji Trybunału podlegają zbrodnie popełnione na terenie tego kraju. Zapewne przytoczone powyżej zarzuty będą dość długo rozpatrywane, a ewentualny proces będzie się toczył latami (porównaj działalność Międzynarodowego Trybunału ds. zbrodni w byłej Jugosławii).

## Zakończenie

Gruzja w oczach zachodu miała być oknem na demokratyczny świat, wzorem do naśladowania dla innych postsowieckich państw; pretendentem do członkostwa w NATO i UE. Stała się zaś rozczarowaniem, które zakończyło romantyczną przygodę, tak entuzjastycznie przyjmowaną przez Zachód<sup>20</sup>. Komentatorzy wyraźnie podkreślają, że nie chodziło tu bynajmniej o tę adorację pokojowej rewolucji róż, ale o konkretne korzyści ekonomiczne. Na Kaukazie od lat ścierają się interesy państw zachodnich i Rosji<sup>21</sup>, a targ idzie o rurociąg BTC, którym z Azerbejdżanu właśnie przez Gruzję do Turcji płynie azjatycka ropa. Do tej ekonomiczno-politycznej gry włączyła się także Polska.

W tym obszarze obserwuje się wyjątkową aktywność prezydenta Polski i jego kancelarii (np. uczestnictwo w ostatnim szczycie GUAM w Batumi) oraz naciski na zwołanie nadzwyczajnego szczytu UE w sprawie konfliktu w Gruzji. Spotkanie to odbyło się na początku września 2008<sup>22</sup>, a jego tematem przewodnim było przeanalizowanie relacji pomiędzy Wspólnotą Europejską a Rosją oraz pomoc dla Gruzji. Akt końcowy szczytu nie zawierał ostrych reakcji w postaci potępienia działań Rosji na terenie Gruzji, nie uchwalono też sankcji ekonomicznych, jakich domagała się polska strona (prezydent). Osiągnięto kompromis polegający na udzieleniu Gruzji politycznego wsparcia oraz zapowiedź pomocy finansowej w związku z odbudowywaniem kraju po zniszczeniach wojennych. W plan stabilizacji sytuacji

---

blicznymi, mężami stanu, i bez względu na to, czy zbrodnia została dokonana z przyczyn religijnych, rasowych, politycznych czy innych,„. R. Bierzanek, J. Symonides, *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wyd. LexisNexis, Warszawa 2005, s. 275-276.

<sup>20</sup> A. Talaga (komentarz), *Po Ukrainie, Gruzja staje się kolejnym rozczarowaniem przemian w byłym ZSSR*, Dziennik z dnia 9.11.2007, str. 14.

<sup>21</sup> Patrz szerzej: Sylvain Tesson, *Gra o Rurostan*, Le Figaro (tam gdzie płynie ropa), Forum 23/24/2006.

<sup>22</sup> Informacje pochodzą z Portalu Internetowego Polskiej Agencji Prasowej <http://www.pap.pl/> z dnia 2 września 2008.

na Kaukazie zaangażowała się również OBWE<sup>23</sup>, wysyłając swoich obserwatorów wojskowych, o czym poinformował Alexander Stubb, minister spraw zagranicznych Finlandii, sprawujący obecnie przewodnictwo w tej organizacji<sup>24</sup>.

Konflikt na Kaukazie zmobilizował kraje Unii Europejskiej do wspólnych działań, wprawdzie nie były one ostre i zdecydowane, ale przede wszystkim jednoznaczne i jak podkreślają komentatorzy, Unia Europejska po raz pierwszy zaczęła mówić jednym głosem. Sceptycy twierdzą, że to pozorne działania i wybiegi dyplomatyczne, optymiści podkreślają unijną jednomyślność. Nie ulega jednak wątpliwości, że w sprawie Gruzji potrzebna jest rzetelnie przemyślana polityka, balansująca pomiędzy radykalnymi stwierdzeniami prezydenta Polski, a ostrożnymi wypowiedziami prezydenta Francji.

Po zakończeniu działań wojennych, światowa opinia publiczna z niecierpliwością oczekiwała reakcji Federacji Rosyjskiej na działania UE, a przysłowiowym papierkiem lakmusowym miała być pierwsza po wycofaniu rosyjskich wojsk z Gruzji wizyta rosyjskiego ministra spraw zagranicznych w unijnym kraju. Siergiej Ławrow przyjechał z roboczą wizytą do Polski, a spotkanie przebiegało w wyjątkowo (zważywszy na okoliczności) przyjaznej atmosferze. Dyplomatyczne gesty i wypowiedzi Radosława Sikorskiego zakończyła uroczysta kolacją, na której nie podano gruzińskiego wina.

Podsumowując powyższe rozważania należy wyraźnie stwierdzić, że konflikt gruzińsko – rosyjski jeszcze bardzo długo nie zostanie rozstrzygnięty i najprawdopodobniej przeciągnie się na kolejne pokolenie. Należy wyraźnie zaznaczyć, że Federacja Rosyjska nie zrezygnuje z chęci sprawowania kontroli nad Kaukazem, Gruzją zaś będą targały nieustanne wewnętrzne spory polityków, z których jedni będą dążyli do integracji z Unią Europejską, inni zaś będą z tęsknotą spoglądać w kierunku Rosji<sup>25</sup>.

---

<sup>23</sup> Ze względu na ograniczenia objętości niniejszego opracowania tematyka działań OBWE w kontekście konfliktu rosyjsko-gruzińskiego została jedynie zasygnalizowana: Patrz szerzej: <http://www.kaukaz.pl/forum/viewtopic.php>, [http://www.rp.pl/artukul/216906\\_Brytyjczycy\\_z\\_OBWE.html](http://www.rp.pl/artukul/216906_Brytyjczycy_z_OBWE.html) z dnia 6 grudnia 2006, <http://wyborcza.pl/1,76842,4813840.html> z dnia 6 grudnia 2008.

<sup>24</sup> <http://www.wprost.pl/ar/136666/20-obszernosc-OBWE-w-Gruzji/> z dnia 6 grudnia 2008.

<sup>25</sup> A. Furier, *Kaukaz w dobie globalizacji*, Praca zbiorowa pod redakcją A. Furiera, Instytut Wschodni UAM, Poznań 2005, s. 100-140.

## Literatura

1. Baranowski B., Baranowski K., 1987. *Historia Gruzji.*, Wyd. Zakł. Nar. im. Ossolińskich Wrocław: 50-252.
  2. Bierzanek R., Symonides J., 2005. *Prawo międzynarodowe publiczne*, Wyd. LexisNexis, Warszawa.
  3. Furier A., 2000. *Druga Gruzji do niepodległości*. Zakład Badań Narodowościowych PAN, Poznań: 50- 279.
  4. Furier A. (red.), 2005. *Kaukaz w dobie globalizacji*. Instytut Wschodni UAM, Poznań: 100-140.
  5. Jagielski W., 2007. *Gruzja wyszła na ulicę*. Gazeta Wyborcza z dnia 3-4 listopada, s. 6.
  6. Materski W., 2000. *Gruzja*. Wyd. TRIO, Warszawa: 30-45.
  7. Roszko K., Braun J., 1962. *Pod Araratem i Kazbekiem: przysłowia, bajki, zagadki*. Wiedza Powszechna, Warszawa: 20-172.
  8. Szostkiewicz A., 2008. *Potomkowie Kartlosa*. Polityka nr 35(2669) z dnia 30 sierpnia: 76-78.
  9. Talaga A., 2007. *Po Ukrainie, Gruzja staje się kolejnym rozczarowaniem przemian w byłym ZSSR*. Dziennik z dnia 9 listopada: 14.
  10. Tesson S., 2006. *Gra o Rurostan. Le Figaro (tam gdzie płynie ropa)*. Forum 23/24/.
  11. Waldenfels B., 2002. *Topografia obcego*. Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa: 156-178.
- Źródła internetowe:
12. Encyklopedia Multimedialna PWN: <http://encyklopedia.wp.pl/szukanie.html>, z dnia 18 września 2008.
  13. Forum.  
<http://www.kaukaz.pl/forum/viewtopic.php>, [http://www.rp.pl/arttykul/216906\\_Brytyjczycy\\_z\\_OBWE.html](http://www.rp.pl/arttykul/216906_Brytyjczycy_z_OBWE.html) z dnia 6 grudnia 2006.
  14. Gazeta Wyborcza <http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci> z dnia 10 sierpnia 2008, z dnia 12 sierpnia 2008, z dnia 14 sierpnia 2008.
  15. Gazeta Wyborcza <http://wyborcza.pl/1,76842,4813840.html> z dnia 6 grudnia 2008.
  16. Polska Agencja Prasowa <http://www.pap.pl/> z dnia 2 września 2008.
  17. Wprost. <http://www.wprost.pl/ar/136666/20-obszatorow-OBWE-w-Gruzji/> z dnia 6 grudnia 2008.

## **Georgian-Russian conflict – the last encounter**

**Abstract:** In this article you can find information about Georgia concerning current political situation in the Caucasus. The text contains a description of the history of Georgia from the antiquity until contemporary times. Special attention is being turned to the course of the Russian-Georgian war. The study contains deliberations about international effects of this conflict.

**Key words:** history of Caucasus, Georgia, international conflict, political conflict.

# **Organizacja i zarządzanie turystyką**

*Elżbieta Biernacka\**

## **Możliwości zagospodarowania porekultywacyjnego terenów zdewastowanych dla celów rekreacyjnych**

Przekształcona powierzchnia ziemi w wyniku różnorodnych czynników antropopresji wymaga działań rekultywacyjnych mających na celu przywrócenie lub nadanie jej wartości użytkowej. Zabiegi rekultywacyjne, niezależnie od wybranej metody rekultywacji stosowanej do likwidacji skutków degradacji, muszą prowadzić do właściwego ukształtowania rzeźby terenu, uregulowania stosunków wodnych, niedopuszczenia do negatywnego oddziaływania na obszary przyległe. Po wykonaniu podstawowej-technicznej fazy rekultywacji i fazy rekultywacji szczegółowej należy przystąpić do docelowego zagospodarowania rekultywowanego obszaru.

Badania realizowane w Polsce i poza jej granicami wskazują, że jednym z kierunków zagospodarowania porekultywacyjnego może być przeznaczenie na cele turystyczno-rekreacyjne (Dąbrowska-Zielińska 2008; Poskrobko 2005). Obszary zdegradowane przez przemysł wydobywczy surowców naturalnych, a w szczególności kopalnictwo węgla kamiennego i brunatnego są szczególnie predysponowane do tego celu. Na terenach zdegradowanych poddanych rekultywacji biologicznej najczęściej jako docelowe zagospodarowanie proponuje się wykorzystanie na cele leśne. Taki kierunek zagospodarowania, oprócz uzasadnienia biologicznego, jest zgodny z potrzebą chwili, tj. koniecznością rozwoju sektora rolnego i leśnego w Polsce w programie ochrony dziedzictwa przyrodniczego (Dąbrowska-Zielińska 2008; Rutkowski 2008; Rutkowski 2008a; Sawicki i Łyszczarz 2008). Ochrona dziedzictwa przyrodniczego jest uwzględniona w Celach Polityki Ekologicznej

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Turystyki i Rekreacji.



Państwa, zgodnie z założeniami 6-ego Wspólnotowego Programu Działań w Zakresie Środowiska Naturalnego (6PDS) obejmującego lata 2000-2010.

Jednym z najważniejszych problemów jest przeciwdziałanie niszczeniu i zmniejszeniu się ekosystemów leśnych na obszarze Polski. W tym celu zostało utworzonych 19 Leśnych Kompleksów Promocyjnych, obejmujących około 13,4% powierzchni lasów (Rutkowski 2008). Ważnym obecnie działaniem Polityki Ekologicznej Państwa jest zwiększenie lesistości kraju. Spełnienie tego celu może być realizowane także poprzez leśne zagospodarowanie obszarów rekultywowanych przemysłowych i następnie włączenie tych terenów do użytkowania turystyczno-rekreacyjnego. Praktyka wykazała, że powierzchnie zalesione są cennym obszarem dla turystyki i rekreacji. Należy podkreślić, że znajduje to pełne zrozumienie i poparcie leśników, którzy starają się udostępnić społeczeństwu lasy, budując i konserwując setki obiektów turystycznych np. parkingów leśnych, miejsc na biwaki i pola namiotowe. Jak podaje Rutkowski (Rutkowski 2008a), Lasy Państwowe udostępniły również swoją bazę noclegową. Bogata oferta składa się łącznie z 2240 miejsc w ośrodkach wypoczynkowych, 673 pokojach gościnnych oraz 957 w kwaterach myśliwskich. Co dwa lata wydawany jest „Leśny Przewodnik Turystyczny”, zawierający opisy i fotografie miejsc szczególnie atrakcyjnych turystycznie, ścieżki edukacyjne i pól biwakowe. Lasy są przepięknym obszarem rozwijającej się turystyki i rekreacji (Kozuchowski 2005). Wiodą przez nie już tysiące kilometrów szlaków turystycznych, zarówno pieszych jak i rowerowych. Ogromną popularnością cieszy się turystyka konna. Najdłuższym z nich jest szlak łączący Biebrzański Park Narodowy z Wigierskim Parkiem Narodowym. Przebiega on przez najpiękniejsze fragmenty Puszczy Augustowskiej. Z 246 kilometrowej trasy, 207 kilometrów przebiega przez tereny administrowane przez pięć nadleśnictw (Rutkowski 2008a). Ogromnie atrakcyjnym obszarem dla rozwoju turystyki jest również Tatrzański Park Narodowy. Należy jednak z całą mocą podkreślić, że we wszystkich przypadkach musi być pogodzony ruch turystyczny z ochroną przyrody poprzez wypracowanie zasad tzw. „turystyki zrównoważonej”, zgodnej z wymogami zrównoważonego rozwoju. Włączenie dla celów turystycznych obszarów po rekultywacji zagospodarowanych docelowo na cele leśne jest celowym i cennym rozwiązaniem (Rosner 2005).

Rozwojowi sektora rolnego i leśnego a także dynamicznemu rozwojowi turystyki sprzyja również Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) kompatybilny z wymogami Unii Europejskiej. Celem PROW jest podniesienie poziomu życia gospodarczego i społecznego polskiej wsi zgodnie z rozwojem regionów Europy i rozwojem zrównoważonym (Agenda 21). W latach 2007-2013 PROW będzie realizowany w czterech osiach (Sawicki 2006):

- os.1. Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego. Do tej osi można włączyć agroturystykę, turystykę wiejską i sylwano-turystykę.
- os.2. Poprawa środowiska naturalnego i obszarów wiejskich. W tym zakresie są podejmowane działania związane z zalesianiem i utrzymywaniem warunków wodnych oraz ich odtwarzaniem, co może mieć ścisły związek z rozwojem programów turystyki i rekreacji.
- os.3. Jakość życia na obszarach wiejskich i zróżnicowanie gospodarki wiejskiej. W tym zakresie działań PROW, znakomicie wpisuje się turystyka, gdyż korzyści finansowe płynące z agroturystyki mogą zarówno przyczyniać się do poprawy poziomu bytu i być źródłem nowych miejsc pracy dla ludności wiejskiej. Należy zaznaczyć, że w tym zakresie podejmowanych działań samorządy terytorialne mają realną szansę na wsparcie funduszami UE.
- os.4. Dotyczy wdrażania lokalnych strategii rozwoju i projektów współpracy. Na bazie tej osi PROW można wypracować własną regionalną strategię rozwoju turystyki w regionie i dokonać promocji regionu.

Przeznaczanie na cele leśne coraz to większych obszarów zrehabilitowanych metodami biologicznymi sprzyja przyjętej strategii rozwoju sektora leśnego i rolnego obszarów wiejskich i zwiększeniu szansy tych terenów na rozwój turystyki i rekreacji. Pojawiają się obecnie rozwiązania przeznaczania na cele turystyczne i rekreacyjne zbiorników wodnych powstałych na obszarach górniczych kopalni węgla. Wydobycie węgla łączy się bowiem z ogromnymi przeobrażeniami powierzchni ziemi, negatywnym wpływem na transformację środowiska przyrodniczego, a także na znaczne przemiany gospodarcze i społeczno-kulturowe. Jak podają liczni autorzy (m.in. Sawicki i Łyszczarz 2008), działalności kopalnictwa towarzyszy wykupywanie gruntów zagrożonych transformacją geologiczną, płacenie różnego typu odszkodowań, a także techniczne i finansowe współdziałanie w ratowaniu dóbr kultury materialnej oraz przerabianie odpadowej skały płonnej na materiały budowlane. Kopalnie dokonują prób rozwiązań systemowych tak, aby powstałe szkody górnicze można było przekształcić na obszary wykorzystywane zgodnie z wymogami zrównoważonego rozwoju i Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Jak podają Sawicki i Łyszczarz (2008), zaproponowano i przedstawiono projekt zagospodarowania zbiorników wodnych powstałych na terenie górniczym Kopalni Węgla „Bogdanka” S.A. na cele turystyczno-rekreacyjne oraz przedstawiono program powiązania tych działań z uwzględnieniem Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich.

Obszar górniczy „Kopalni Bogdanka” jest położony na ogromnie cennym terenie przyrodniczym. Od strony północnej sąsiaduje z licznymi jeziorami pojezierza Łączyńsko-Włodawskiego oraz Parkiem Krajobrazowym Pojezierza Łączyńskiego, w tym Rezerwatem Brzeziczno i Poleskim Parkiem Narodowym. Od strony wschodniej znajduje się Rezerwat Świerszczów oraz Rezerwat Bagno Bubnów. Od strony południowo-zachodniej rozciąga się Nadwieprzański Park Krajobrazowy. Na terenie górniczym leży jezioro Nadrąbie i przebiega korytarz ekologiczny Dolina Świnki. Częściowo obszary górnicze zachodzą na teren strefy ochronnej parków i Obszar Natura 2000.

Na obszarze górniczym na skutek osiadania poeksploatacyjnego utworzyły się dwa duże sztuczne zbiorniki wodne tj. „Szczecin” o powierzchni 90 ha i „Nadrąbie” o powierzchni 3 ha. W dalszej perspektywie powstaną kolejne sztuczne zbiorniki, z których większość nie ma jeszcze nazwy własnej. W wyniku zmian hydrogeologicznych jezioro Głębokie, będące obecnie poza obszarem górniczym, zostanie wchłonięte przez jeden z nowoutworzonych zbiorników. Powstanie nowy obszar wodny, którym należy tak pokierować, aby korzyści tych zmian miały przewagę nad negatywnymi skutkami przyrodniczymi. Autorzy projektu rozwiązanie tego problemu upatrują w przystosowaniu tych sztucznych zalewisk na obszarze górniczym dla celów turystyczno-rekreacyjnych (Sawicki, Gazda 2003). Podkreśla się, że zagospodarowanie turystyczne i rekreacyjne powinno być docelowe, a jego realizacja winna być etapowo realizowana przez zainteresowane podmioty gospodarcze i samorządy terytorialne. Zachowanie zasad rozwoju zrównoważonego w realizacji tego dzieła jest imperatywem kategorycznym. Miejscowa ludność winna jest przygotować się do realizacji szerokiej gamy usług turystycznych.

Podanie tych kilku przykładów rozwiązań zastosowania terenów zdegradowanych po realizacji rekultywacji dla celów rekreacyjno-turystycznych może być przyczynkiem do wysunięcia tezy o coraz to nowych możliwościach rozwoju turystyki rekreacji na zróżnicowanych gospodarczo obszarach kraju.

## Literatura

1. Dąbrowska-Zielińska K. 2008. *Problemy dziedzictwa przyrodniczego i racjonalne użytkowanie zasobów przyrody w Polsce a turystyka i rekreacja*. Monografia – Uwarunkowania ekorozwoju turystyki i rekreacji. Polskie Towarzystwo Inżynierii Ekologicznej.
2. Kożuchowski K. 2005. *Walory przyrodnicze w turystyce i rekreacji*. Podręcznik akademicki. Wydawnictwo Kurpisz S.A., Poznań: 51-86.

3. Poskrobko B. (red) 2005. *Zarządzanie turystyką na obszarach przyrodniczo cennych*. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Ekonomicznej, Białystok: 1-270.
4. Rosner A. (red.) 2005. *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa: 20-40.
5. Rutkowski A. 2008. *Leśne Kompleksy Promocyjne*. Państwowe Gospodarstwo Leśne – Lasy Państwowe, [www.lp.gov.pl](http://www.lp.gov.pl).
6. Rutkowski A. 2008a. *Turystyka w Lasach Państwowych*. Państwowe Gospodarstwo Leśne – Lasy Państwowe, [www.lp.gov.pl](http://www.lp.gov.pl).
7. Sawicki B., Gazda L. 2003. *Zbiorowiska roślinne regionu zbiornika Szczecin powstającego na szkodach górniczych KWK Bogdanka*. Wydawnictwo BiG sp.z.o.o., Szczecin: 45-50.
8. Sawicki B. 2006. *Turystyka zrównoważona – nowa koncepcja rozwoju turystycznego regionów*. W: Janik M. (red). *Regionalne aspekty rozwoju turystyki*. Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok: 51-60.
9. Sawicki B., Łyszczarz L. 2008. *Możliwości turystycznego i rekreacyjnego zagospodarowania zbiorników wodnych powstających na obszarze górniczym kopalni węgla w Bogdance w połączeniu z programem rozwoju obszarów wiejskich*. Monografia Polskiego Towarzystwa Inżynierii Ekologicznej, Lublin: 98-106.

## Possibilities of managing lands degraded by coal mining in favour of forestry and recreation grounds

**Abstract:** In his paper some information connected with possibilities of managing areas degraded by coal mining in favour of afforestation and recreation grounds is presented.

**Key words:** degraded lands, man-made lake, afforestation, recreational assets, tourist amenities

*Elżbieta Biernacka\**

## **Walory przyrodnicze Ściany Wschodniej Polski szansą rozwoju turystyki i rekreacji**

Tereny przyległe do wschodniej granicy Polski, określane mianem Ściany Wschodniej, są specyficznym obszarem naszej Ojczyzny. Uwarunkowania historyczne nie pozwoliły na jej dynamiczny rozwój, ponieważ po zakończeniu II Wojny Światowej, wyznaczona granica wschodnia przecięła wspaniałe kompleksy przyrodnicze stanowiące ekologiczną całość, podporządkowując je do Polski i byłego ZSRR. W wyniku tego rozdarcia ekologicznie spójne akweny, doliny rzeczne, wielkie obszary leśne i pasma górskie znalazły się po obu stronach granicy. Ściana Wschodnia przez wiele lat była terenem o znikomej aktywności gospodarczej, słabo zaludnionym, systematycznie wyludniającym się i nie posiadającym zaplecza turystycznego. Oddalenie od centrów gospodarczych a także znikomy do roku 1991 kontakt transgraniczny i lokalny graniczny przyczynił się do zachowania nienaruszonej antropopresją przyrody. Długi okres stagnacji ekonomicznej, turystycznej i rozwoju infrastruktury miał negatywne skutki ekonomiczne i demograficzne, to jednak pozwolił na zachowanie licznych i stosunkowo mało przekształconych obszarów o bardzo wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych. Po drugiej stronie granicy, gdzie aktywność gospodarcza była jeszcze mniejsza, a przepisy ruchu granicznego rygorystyczne, zachowały się obszary przyrodnicze o podobnych walorach stanowiące niezwykle piękny kompleks krajobrazu i cenny obszar przyrodniczy. Po roku 1991 zmieniona geopolitycznie rzeczywistość spowodowała żywiołowe zmiany, rozwój kontaktów w rejonie przygranicznym, ożywienie ekonomiczne Ściany Wschodniej. Rozwój działalności gospodarczej, budowlanej i żywiołowe działania w zakresie infrastruktury mogą

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Turystyki i Rekreacji.

przyczynić się do zeszpecenia krajobrazu i spowodować negatywne skutki dla kompleksów przyrodniczych. Należy podkreślić, że przepisy legislacyjne krajów sąsiadujących nie są spójne z naszymi. Część obszarów Ściany Wschodniej, mimo wspaniałych walorów przyrodniczych, w dalszym ciągu jest mało znana a zasługuje na ich spopularyzowana i dynamiczny rozwój ze szczególnym uwzględnieniem turystyki i rekreacji.

Mając świadomość niezwyklego potencjału nienaruszonej przyrody Ściany Wschodniej, jesteśmy zobowiązani do podjęcia wszelkich działań zmierzających do dynamicznego jej rozwoju przy zachowaniu wartości przyrodniczych. Wejście Polski do Wspólnoty Europejskiej było momentem dynamizującym działania związane z rozwojem Ściany Wschodniej, bowiem wspaniałe bogactwo przyrody i krajobrazu stanowi dziedzictwo ludzkości. Zachodnia Europa, niestety, nie ma już tak wspaniałych obszarów nienaruszonej przyrody. Wiele programów Unii Europejskiej koncentruje się na wspieraniu działań dotyczących środowiska przyrodniczego przeznaczając na ten cel fundusze strukturalne.

Obszar Ściany Wschodniej obejmuje podregiony (Kondracki 1983; Richling i Solon 1996):

- ełcki z województwa warmińsko-mazurskiego,
- ostrołęcko-siedlecki z województwa mazowieckiego,
- białostocko-suwalski, łomżyński z województwa podlaskiego,
- bielsko-podlaski, chełmsko-zamojski, lubelski z województwa lubelskiego,
- rzeszowsko-tarnobrzeski, krościeńsko-przemyski z województwa podkarpackiego.

Cała Ściana Wschodnia wymaga rozwiązania trudnego problemu recesji gospodarczej i społecznej tego obszaru, przy jednoczesnym zachowaniu jej unikalnych walorów przyrodniczych.

Środowisko przyrodnicze Ściany Wschodniej jest przebogate w wartości o dużym stopniu naturalności. I tak w województwie podlaskim ponad 50% powierzchni ma warunki przyrodnicze stosunkowo mało zmienione działalnością człowieka. Świadczy o tym znaczny udział użytków zielonych – 19,8%, nieużytków (głównie bagiennych) – 3%, wód – 3%, a także wysoki stopień lesistości ok. 29,2% (zgodnie z danymi Regionalnej Dyrekcji Lasów Państwowych). Około 32% powierzchni województwa objęte jest różnymi formami ochronnymi, co stawia województwo podlaskie w ścisłej czołówce krajowej. Na tym obszarze znajdują się 4 parki narodowe: Białowiecki, Biebrzański, Narwiański i Wigierski, 85 rezerwatów przyrody, 249 użytki ekologiczne, zespół przyrodniczo-krajobrazowy, 2 stanowiska dokumentacyjne i 2038 pomników przyrody. Znajdują się również 3 parki krajobrazowe: Łomżyński Park Krajobrazowy Dolnej Narwi, Park Krajo-

brazowy Puszczy Knyszyńskiej i Suwalski Park Krajobrazowy (Hereźniak 1995; Radziejowski 1996; Rąkowski 2005).

W 1921 roku na terenie fragmentu Puszczy Białowieskiej ustanowiono rezerwat, z którego w 1947 roku utworzono Białowiecki Park Narodowy, uznany w 1977 roku za Światowy Rezerwat Biosfery i jest on unikatowym w skali Europy obiektem przyrodniczym wpisanym na listę Światowego Dziedzictwa Ludzkości (1979). Drzewostany Puszczy Białowieskiej, które najlepiej zachowały swój charakter puszczański zostały uznane za rezerваты przyrody. Dolina Narwi zabagniona z silnie rozbudowanym systemem koryt rzecznych, malownicza dolina Bugu o wspaniałych walorach krajobrazowych, najbardziej naturalne w Europie Środkowej Bagna Biebrzańskie (obszar badawczy objęty badaniami polskimi i programami Unii Europejskiej) malowniczy polodowcowy krajobraz północnej Suwalszczyzny jest obszarem o unikalnych wartościach. Przez województwo przebiegają granice zasięgu wielu gatunków borealnych północnych oraz środkowo- i zachodnioeuropejskich. Mamy tutaj ponad tysiąc gatunków roślin naczyniowych, w tym 26 gatunków drzew, 55 gatunków krzewów, 14 gatunków krzewinek oraz 37 gatunków paprotników, 300 gatunków mszaków i wątrobowców, ponad 350 gatunków porostów i ponad 3000 gatunków grzybów. Na szczególną uwagę zasługuje ponad dwudziestogatunkowa grupa drzew z dominacją sosny i świerka. Ogromnie bogaty jest również świat zwierząt: 60 gatunków ssaków, ponad 260 gatunków ptaków, 7 gatunków gadów, 12 gatunków płazów, 27 gatunków ryb oraz ponad 9 tys. gatunków owadów. Gatunkiem o szczególnym znaczeniu jest żubr, największy ssak Europy. Według światowej Czerwonej Księgi IUCN, żubr należy do kategorii gatunków zagrożonych (En). W polskiej Czerwonej Księdze ma również kategorię gatunku zagrożonego i jest pod ścisłą ochroną prawną. Na tym terenie żyje największy przedstawiciel gryzoni – bóbr (około 10 tys. sztuk). Występują tu rzadkie ptaki, bądź zagrożone wyginięciem w skali kraju i Europy, takie jak: głuźzec, cietrzew, rybołów, wodniczka. Wyjątkowo duża jest populacja bociana białego (ok. 6 tys. par) (Denisiuk i in. 1991; Głowaciński 2002; Kaźmierczakowa 2001; Makomaska-Juchniewicz i Tworek 2003).

Na podkreślenie zasługuje również fakt czystości powietrza atmosferycznego. W 1998 roku w województwie podlaskim emisja zanieczyszczeń pyłowych na 1km<sup>2</sup> wynosiła 0,2 tony a w kraju 0,8 tony, gazowych 0,9 tony przy średniej krajowej 7,3 tony. Utrwalają się korzystne zjawiska i procesy świadczące o dalszej poprawie czystości powietrza. Notuje się wyraźny spadek średnio-rocznych stężeń dwutlenku azotu, dwutlenku siarki i pyłu zawieszonego. Efekty takie są możliwe dzięki restrukturyzacji lokalnych systemów grzewczych, modernizacji instalacji odpylających, uruchamianiu instalacji odsiarczających i stosowaniu paliw alterna-

tywnych. Niestety, dominującym sposobem unieszkodliwiania odpadów jest ich składowanie na wysypiskach komunalnych, wiejskich i nie rzadko dzikich. Jedynie zużyte oleje i smary są prawie w całości zagospodarowywane. Tak więc, gospodarka ściekowa i odpadowa wymaga pilnych działań naprawczych.

Na obszarze północnej Ściany Wschodniej u zbiegu granic trzech państw; Polski, Litwy i Rosji znajduje się obszar, który w każdym z nich należy do terenów wyjątkowych. Przyroda nagromadziła tu zdumiewająco dużo różnorodnych form rzeźby polodowcowej tworzącej wspaniały krajobraz. Najcenniejsza część Suwalszczyzny została objęta ochroną w Suwalskim Parku Krajobrazowym, ale poza nim znajduje się jeszcze wiele interesujących rejonów pozbawionych dotychczas ochrony (Dąbrowska-Zielińska 2008; Hereźniak 1995; Rąkowski 2005; Richling i Ostaszewska 2006; Richling i Solon 1996).

Wszystkie tereny Ściany Wschodniej o wyjątkowych walorach przecięte granicami państw zaproponowano objąć międzynarodową ochroną. Zgodnie z koncepcją (opublikowaną w 2000 roku przez IOŚ przy współpracy z Narodową Fundacją Ochrony Środowiska) wypracowaną przez stronę polską i współdziałającą z nią kraje sąsiadujące, zaproponowano osiem transgranicznych obszarów chronionych (TOCh) na wschodnim pograniczu Polski. Są to:

- TOCh Zalew Wiślany;
- TOCh Suwalsko-Wisztyniecki;
- TOCh Puszcze: Augustowska, Dajnowska i Grodzieńska;
- TOCh Puszcza Białowieska;
- TOCh Przełom Bugu;
- TOCh Polesie Zachodnie;
- TOCh Roztocze;
- TOCh Beskidy Wschodnie.

Wydaje się niezbędnym nadanie tym obszarom odpowiedniej rangi w skali Europy, jak również zwrócenie uwagi na istniejące tu ogromne i dotychczas nie wykorzystane możliwości rozwoju różnorodnych form turystyki przyrodniczej, poznawczej i edukacyjnej. Każdy z tych obszarów prezentuje inny typ krajobrazu i inny region geograficzny, od wybrzeża morskiego przez pojezierze, rozległe puszcze, naturalne doliny rzeczne, bagna, wyżyny aż po góry, dając pełny przegląd wszystkich Polskich krain geograficzno przyrodniczych. Każdy z wybranych obszarów charakteryzuje się także unikatowością i ogromnym bogactwem środowiska przyrodniczego ze stanowiskami licznych rzadkich i zagrożonych gatunków roślin i zwierząt. Każdy z tych obszarów stanowi również ważny w skali kontynentu korytarz ekologiczny i szlak migracyjny, łączący kompleksy przyrodnicze w sąsiadujących ze sobą krajach. Obszary te są niezwykle istotne dla wzajemnego



kontaktu i zachowania populacji zagrożonych gatunków. Opracowany zarys koncepcji Transgranicznych Obszarów Chronionych na wschodnim pograniczu Polski jest jedynie propozycją opartą na wszechstronnej analizie walorów terenów pogranicznych. Ostateczny zasięg, granice i status Transgranicznych Obszarów Chronionych na wschodnim pograniczu Polski będzie można ustalić jedynie w wyniku decyzji kompetentnych władz graniczących krajów.

Na Ścianie Wschodniej Polski znajdują się niespotykane nigdzie indziej w kraju unikatowe siedliska i krajobrazy, jak np. płytki morski zalew o niewielkim zasoleniu, silnie urzeźbiony obszar młodoglacjalny o nagromadzeniu osobliwych form rzeźby polodowcowej, ostatnia w Europie pierwotna puszcza niżowa, naturalna dolina dużej rzeki, torfowiska węglanowe i wysokogórskie łąki – połoniny.

Dolina Bugu jest ewenementem na skalę europejską, gdyż większość tej wielkości rzek w Europie została uregulowana i wyprostowana. Bug pozostał dziki, do czego przyczynił się fakt, że w ciągu historii na znacznych odcinkach stanowił granicę różnych formacji państwowych. Obecnie stanowi granicę na odcinku około 300 kilometrów Polski, Ukrainy i Białorusi. Rzeka zachowała swój naturalny kręty bieg z licznymi wyspami, łachami, zakolami i starorzeczami. Jest tu niezwykle bioróżnorodność siedlisk: rozległe podmokłe łąki, bujne lasy łęgowe, piaszczyska i nasłonecznione skarpy. Dolina Bugu, stanowiąca oazę dzikiej przyrody w dość silnie przekształconym rolniczym krajobrazie Podlasia jest też ważnym szlakiem przelotu ptaków, dzięki którym dotarły tu m.in. rzadkie gatunki stepowych roślin. Najpiękniejszy odcinek Bugu to jego dolina przełomowa pomiędzy Brześciem i Drohiczyńem, na pograniczu Polski i Białorusi. Rzeka przełamuje się tu przez wysokie wzgórza morenowe, wznoszące się na kilkadziesiąt metrów ponad jej poziom. W tak wspaniałą przyrodę i krajobraz została wkomponowana tradycyjna drewniana zabudowa wiejska i cenne zabytki architektury. Po przystąpieniu w 1995 roku obwodu brzeskiego do Euroregionu Bug, obejmującego ukraiński obwód wołyński i przygraniczne województwa w Polsce, wchodzące obecnie w skład województwa lubelskiego, kontakty Polsko-Białoruskie uległy ożywieniu. Najważniejszym problemem w tym rejonie jest zanieczyszczanie wód Bugu, przede wszystkim przez słabo oczyszczone ścieki z dużej aglomeracji Brześcia, co stanowi zagrożenie dla walorów przyrodniczych doliny rzeki.

Wspaniałym przyrodniczym obrazem Ściany Wschodniej jest Polesie – ogromna kraina przyrodniczo-historyczna rozciągająca się na przestrzeni kilkuset kilometrów w centralnej części Europy Wschodniej. Ogromne bagna, liczne szeroko rozlewające się rzeki sprawiły, że przez wiele stuleci był to obszar niedostępny, o zachowanym naturalnym krajobrazie i wspaniałej, bogatej przyrodzie. Część polska Polesia to Polesie Lubelskie lub Podlaskie (część Ukraińska – Polesie Wo-

łyńskie) Na obszarze tym krzyżują się dwa ważne europejskie korytarze ekologiczne.

Bardzo ważnym elementem części hydrograficznej Polski jest Pojezierze Łączyńsko-Włodawskie z 68 jeziorami, z których największym jest Uścwierz (284 ha), stanowiący część systemu kanału Wieprz-Krzna. Wspaniałym elementem tego rezerwatu wód są bagna i torfowiska (w części zmeliorowane). Występują tu również najrzadsze w skali kraju rośliny związane z torfowiskami węglanowymi i wpisane do polskiej „Czerwonej księgi roślin”. Rosną tu bardzo rzadkie gatunki roślin wodnych i leśnych, jak również zbiorowiska roślinności stepowej, wpisane także do tej księgi. Należy podkreślić, że bagienne Polesie jest ważnym szlakiem migracji ptaków. Bagna, jeziora, stawy rybne, i rozlewiska Bugu stanowią miejsca odpoczynku licznych gatunków ptaków w okresie przelotów. Jeśli chodzi o ssaki, uwagę zwraca dość liczne występowanie związanego z bagnami łosia, którego populacja w Polsce systematycznie zmniejsza się. Z innych rzadkich gatunków dużych ssaków występuje tu wilk i borsuk. Na Polesiu mamy duże kompleksy leśne; Lasy Włodawskie, Parczewskie, Sobiborskie.

Kolejną perełką przyrodniczą Ściany Wschodniej jest Roztocze. Zaznacza się ono w krajobrazie wałem o długości 180 km. i szerokości do 20 kilometrów, przecinając granicę polsko-ukraińską. Jest to obszar o wyjątkowo fascynującym krajobrazie, przyrodzie i bioróżnorodności. Przyroda i zabytki, krajobraz naturalny i kulturalny są w nienaruszonej harmonii. Roztoczański pejzaż tworzą wąskie pasma pól, ciągnące się wzdłuż łagodnie pofałdowanych wzniesień. Jako łańcuch wysokich wzniesień Roztocze rozdziela dorzecza Wisły i Dniestru, a tym samym zlewiska Morza Bałtyckiego i Czarnego. Na tym obszarze biorą swój początek m.in. rzeki Wieprz i Tanew oraz ich dopływy, a także dopływy Sanu, Bugu i Dniestru. Niektóre rzeki na krawędzi Roztocza tworzą efektowne doliny przełomowe z charakterystycznymi progami skalnymi, zwane „szumami”. Roztocze jest krainą geograficzną, której większość obszaru to tereny chronione różnej rangi. Roztocze jest popularnym rejonem turystycznym, o tradycjach sięgających okresu międzywojennego, szczególnie w części środkowej. Doświadczenie wykazało, że można w rejonie Roztocza rozwijać aktywną turystykę kwalifikowaną, przede wszystkim pieszą oraz agroturystykę. Nowym elementem stać się może turystyka przyrodnicza. Dobre warunki do jej rozwoju znajdują się w Roztoczańskim Parku Narodowym i w Puszczy Solskiej. Do rozwoju ruchu turystycznego na Roztoczu mogą przyczynić się liczne zabytki wysokiej klasy w miejscowościach położonych na obrzeżach regionu (np. Zamość). Tak więc, warunki przyrodnicze Roztocza są szansą, aby turystyka stała się w przyszłości jedną z głównych gałęzi gospodarki regionu oraz szansą poprawy sytuacji ekonomicznej społeczności lokalnej. Będzie

to wymagało znacznych wysiłków i nakładów, związanych przede wszystkim z rozwinięciem infrastruktury turystycznej a zwłaszcza bazy noclegowej i oczywiście działań w zakresie usprawnienia, unowocześnienia gospodarki wodno-ściekowej i odpadowej.

Podobna szansa rozwoju, przy zachowaniu równowagi przyrodniczej, może być realizowana na obszarze Beskidu. U zbiegu granic Polski, Ukrainy i Słowacji znajduje się jeden z najciekawszych fragmentów całego łańcucha Karpat, obejmujący najwyższe połacie zachodniej części Beskidów Wschodnich. Największym walorem tego terenu są piękne krajobrazy, cenna szata roślinna obfitująca w wiele rzadkości i endemitów oraz bogaty świat zwierzęcy. Polskie Bieszczady to jedyny w granicach naszej ojczyzny fragment Karpat i jedyny rejon w polskich górach gdzie występują charakterystyczne wysokogórskie łąki-połoniny, pokrywające szczytowe partie najwyższych wzniesień i ciągnących się kilometrami grzbietów. Bieszczadzkie lasy to najdziksza i najlepiej zachowana część Puszczy Karpackiej, stanowiąca największą w polskich górach ostoję zwierzyny, m.in. niedźwiedzia, rysia i wilka. Specyfiką rejonu Bieszczadów jest duża różnorodność form turystyki. Najpopularniejsza to tradycyjna górską turystyka piesza oraz specjalistyczna turystyka przyrodnicza, która rozwija się głównie na terenie Bieszczadzkiego Parku Narodowego. Jest tutaj także uprawiane narciarstwo, turystyka rowerowa, turystyka konna oraz pobytowa turystyka wypoczynkowa. Rejonem masowej turystyki pobytowej są okolice Jeziora Solińskiego. Na zaakcentowanie zasługuje fakt organizowania przez Bieszczadzki Park Narodowy ścieżek przyrodniczo-dydaktycznych i prowadzenie własnej hodowli konia huculskiego. Te dobre przykłady organizacji turystyki, jakie wypracowano w tym parku, wydaje się, że mogą być pomocne do rozszerzenia programu turystycznego na pozostałych obszarach.

Zagrożenie środowiska przyrodniczego mogą powodować niskie nakłady inwestycyjne sektora komunalnego na obszarze Ściany Wschodniej. Brak nowoczesnych technologii w zakresie zagospodarowywania odpadów, oczyszczania ścieków a także nie rozwiązywanie problemów gospodarki osadami z oczyszczalni, które może powodować degradację środowiska przyrodniczego wokół skupisk ludności. Zagrożenia mogą wynikać także z rozwijania wielkotowarowego rolnictwa, wykorzystywania dużych chlewni i obór do produkcji zwierzęcej, które wyniku niewłaściwego zagospodarowania gnojowicy powodują zanieczyszczenia środowiska. Dopełnieniem pogarszającej się sytuacji może być stałe pogarszanie się stanu technicznego dróg i wzrost ilości samochodów ciężarowych jak również nasilenie transportu tranzytowego.

Strategia rozwoju zrównoważonego jest radykalnym przełomem w relacjach pomiędzy działalnością człowieka a przyrodą. Relacje te zmieniały się w miarę

rozwoju cywilizacji, w zależności od uwarunkowań geopolitycznych, jak również potrzeb ludności i wynikających z niej techniki i technologii. Obecnie widzimy potrzebę unowocześniania gospodarki przy zachowaniu zrównoważonego rozwoju środowiska przyrodniczego. Na szczególną uwagę zasługuje dbałość o małą i dużą retencję wód niezbędną dla rolnictwa, gospodarki leśnej i zaopatrzenia w wodę ludności. Koniecznym jest również prawidłowe podejście do inżynierii rzecznej tak, aby przystosowanie rzeki do potrzeb gospodarczych zapewniało wymagania ochrony przyrody i środowiska, a rzekom zapewniło wielofunkcyjność (Rosner 2005).

Kolejne wyzwanie to ochrona lasów. Nadrzędnym celem polityki leśnej, zgodnie z dokumentem „Polityka leśna państwa” przyjętym w 1997 r. przez Radę Ministrów, było wyznaczenie kompleksu działań kształtujących stosunek człowieka do lasu, zmierzających do zachowania w zmieniającej się rzeczywistości przyrodniczej i społeczno-gospodarczej, warunków do trwałej w nieograniczonej perspektywie czasowej wielofunkcyjności lasów i wszechstronnej użyteczności i ochrony oraz roli w kształtowaniu środowiska przyrodniczego zgodnie z obecnym i przyszłym oczekiwaniem społeczeństwa. Obecnie jednym z najważniejszych problemów gospodarki krajowej jest przeciwdziałanie niszczeniu i zmniejszaniu się ekosystemów leśnych na obszarze Polski. W tym celu tworzy się Kompleksy Promocyjne, a także czyni się zabiegi mające na celu zwiększenie lesistości kraju i rozwoju turystyki na terenach leśnych. Lasy Państwowe w pełni popierają rozwój turystyki, przedstawiając bogatą ofertę ścieżek turystyki pieszej, rowerowej i konnej. Wspierała inicjatywą idącą naprzeciw promocji regionu, rozwojowi turystyki i rekreacji jest wydawanie Leśnego Przewodnika, zawierającego opisy i fotografie miejsc noclegowych, ścieżek edukacyjnych i pól biwakowych (Dąbrowska-Zielińska 2008).

Ogromnej popularności nabiera turystyka konna. Najdłuższym szlakiem jest szlak łączący Biebrzański Park Narodowy z Wigierskim Parkiem Narodowym, prowadzący przez najpiękniejsze fragmenty Puszczy Augustowskiej.

Biorąc pod uwagę całokształt uwarunkowań geopolitycznych, geograficznych, przyrodniczych i krajobrazowych Ściany Wschodniej, można z głębokim przekonaniem stwierdzić, iż jest to obszar o niezaprzeczalnych walorach dla dynamicznego rozwoju turystyki i rekreacji z uwzględnieniem wymogów zrównoważonego rozwoju i przyjętych rozwiązań zawartych w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) na lata 2007-2013. Rola specjalistów dobrze przygotowanych w zakresie zarządzania środowiskiem i zajmujących się problematyką z zakresu turystyki, rekreacji, hotelarstwa jest nie do przecenienia we wprowadzaniu w życie idei rozwoju regionów.

## Literatura

1. Dąbrowska-Zielińska K. 2008 *Problemy dziedzictwa przyrodniczego i racjonalne użytkowanie zasobów przyrody w Polsce a turystyka i rekreacja*. Monografia – Uwarunkowania ekorozwoju turystyki i rekreacji. Polskie Towarzystwo Inżynierii Ekologicznej.
2. Denisiuk Z., i in. 1991. *Rola parków narodowych w ochronie szaty roślinnej i krajobrazu Polski*. Wydawnictwo Zakładu Ochrony Przyrody i Zasobów Naturalnych PAN, Kraków.
3. Głowaciński Z. (red.) 2002. *Czerwona lista zwierząt ginących i zagrożonych w Polsce*. Instytut Ochrony Przyrody, Polska Akademia Nauk, Warszawa.
4. Kaźmierczakowa R., (red.), 2001. *Polska czerwona księga roślin*. Wydawnictwo Instytutu Ochrony Przyrody PAN, Warszawa.
5. Kondracki J., 1983. *Geografia regionalna Polski*. PWN, Warszawa.
6. Makomaska-Juchniewicz M., Tworek S., 2003. *Ekologiczna sieć natura 2000*. Instytut Ochrony Przyrody PAN, Kraków.
7. Hereźniak J. 1995. *Polskie Parki Narodowe*. Wydanie drugie. Wydawnictwo „Parol”, Kraków.
8. Radziejowski J. (red.) 1996. *Obszary chronione w Polsce*. Wyd. drugie. Dział Informacji i Wydawnictw Instytutu Ochrony Środowiska, Warszawa,
9. Rąkowski G. 2005. *Rezerваты przyrody w Polsce północnej*. Instytut Ochrony Środowiska, Warszawa.
10. Rosner A. (red.) 2005. *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich*. Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
11. Richling A., Ostaszewska K. (red.) 2006. *Geografia fizyczna Polski*. PWN, Warszawa.
12. Richling A., Solon J. 1996. *Ekologia krajobrazu*. PWN, Warszawa.

### Natural advantages of Eastern Poland as a chance for the development of tourism and recreation

**Abstract:** Unique natural and environmental advantages are characteristic of the areas neighbouring the eastern border of Poland. They are peculiarly predisposed to rapid development of tourism and recreation in compliance with principles of sustainable development and accepted solutions contained in Rural Development Program in Poland 2007-2013.

**Key words:** landscape amenities, climate values, environmental values, tourist amenities

*Mikołaj Jalinik\**

## Zarządzanie gospodarstwem ekoagroturystycznym na obszarach przyrodniczo cennych

### Wstęp

Zarządzanie jest jednym z ważniejszych zestawów działań mających na celu uzyskanie powodzenia w określonym przedsięwzięciu. Zarządzanie gospodarstwem ekoagroturystycznym na obszarach przyrodniczo cennych stanowi specyficzną sferę działań decyzyjnych, ukierunkowanych na przebieg procesów w działalności gospodarczej przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju. W tej sferze działalności zachodzi potrzeba uwzględnienia specyficznego oddziaływania gospodarstwa na ekosystemy i proekologiczne ukierunkowanie działalności na takich obszarach. Zarządzanie gospodarstwem różni się od zarządzania innymi podmiotami gospodarczymi. Gospodarstwa ekoagroturystyczne są to jednostki, które prowadzi najczęściej jedna lub dwie osoby. One to podejmują różnorodne decyzje bez możliwości konsultacji i porad. Zadaniem jest kierowanie produkcją rolniczą i zapewnianie mieszkańcom miast taniego wypoczynku, a sam pobyt turystów na obszarach wiejskich wpływa korzystnie na procesy higieniczno-zdrowotne i rozwój przedsiębiorczości.

Zarządzanie na obszarach przyrodniczo cennych wymaga znajomości wiedzy o skutkach rozwoju ekoagroturystyki na tych terenach i określenia funkcji zarządzania w odniesieniu do turystów i innych osób korzystających z zasobów środowiska, a także zasad funkcjonowania obszarów przyrodniczo cennych. Ogólnie ujmując, zarządzanie składa się ze wszystkich działań podejmowanych w celu wykonania danej pracy poprzez wkład i wysiłek różnych grup społecznych i zawo-

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Turystyki i Rekreacji.

dowych. Osoby te osiągają swoje cele przez organizowanie pracy innych, a nie przez osobisty udział w pracach wykonawczych.

Obszary przyrodniczo cenne cechuje przede wszystkim różnorodność biologiczna i krajobrazowa. Wpływa ona znacząco na działalność gospodarczą. Obszary te zajmują znaczną część powierzchni naszego kraju, gdzie zlokalizowana jest duża część gospodarstw ekoagroturystycznych. Jednym z ważniejszych elementów w tego rodzaju działalności jest kształtowanie w środowiskach wiejskich, a przede wszystkim wśród rolników prowadzących takie gospodarstwa i organów samorządowych, postawy pozytywnego postrzegania ekoagroturystyki oraz pozyskiwanie jak największej grupy zwolenników. Tematykę cechują istotne elementy, między innymi, zarządzanie gospodarstwem przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju.

Dotychczas ukazało się wiele opracowań z zakresu zarządzania i agroturystyki. Nie prezentowano jednak zagadnień związanych z zarządzaniem gospodarstwem ekoagroturystycznym na obszarach przyrodniczo cennych. Dlatego też celem artykułu jest przedstawienie istoty zarządzania podmiotem gospodarczo-turystycznym na wymienionych obszarach.

## Istota zarządzania

Proces zarządzania wyraża się w wykonywaniu ściśle określonych czynności dla każdego stanowiska kierowniczego, które można pogrupować w kilka podstawowych funkcji, takich jak: planowanie, organizowanie, decydowanie, motywowanie, kontrolowanie. Innymi słowy, zarządzanie jest to zestaw działań obejmujący wymienione funkcje z zamiarem osiągnięcia celów w sposób sprawny i skuteczny oraz zgodny ze społeczną racjonalnością działań gospodarczych. Zarządzanie, według Taylora<sup>1</sup>, jest to dokładne poznanie tego, czego oczekuje się od ludzi, a następnie dopilnowanie, aby wykorzystali to w najlepszy i najtańszy sposób. Według innego specjalisty, Griffina<sup>2</sup>, zarządzanie jest rozumiane jako zespół działań obejmujące planowanie, decydowanie, organizowanie, przewodzenie ludzi i kontrolowanie skierowane na zasoby organizacji (ludzkie, finansowe, rzeczowe, informacyjne) wykorzystywanych w celu osiągnięcia korzyści w sposób skuteczny.

Skuteczność zarządzania zależy w dużym stopniu od umiejętności, kwalifikacji i zaangażowania osoby zarządzającej. Ogólnie ujmując, zarządzanie składa się

---

<sup>1</sup> Michałowski K., Ziółkowski R., *Zarządzanie turystyką*. Wyd. Politechniki Białostockiej, Białystok 2002, s. 18.

<sup>2</sup> Tamże, s. 18.

ze wszystkich działań podejmowanych w celu wykonania określonej pracy poprzez wkład i wysiłek innych osób. Zarządzać możemy zasobami ludzkimi, rzeczowymi, finansami, produkcją, usługami, obszarem i innymi elementami. Osoba zarządzająca powinna potrafić uruchamiać, dynamizować działalność podlegających mu zespołów ludzi, zasobów rzeczowych i kapitału.

Podstawowym celem zarządzania jest zapewnienie sprawnego i skutecznego osiągnięcia celów podmiotu gospodarczego. Przez sprawne zarządzanie rozumie się wykorzystywanie zasobów w sposób mądry i bez zbędnego marnotrawstwa. Można także określić jako uzyskiwanie powodzenia w działaniach.

Ogólnie ujmując, zarządzanie składa się ze wszystkich działań podejmowanych w celu wykonania danej pracy poprzez wkład i wysiłek innych osób. Zarządzający różnych szczebli osiągają swoje cele oraz cele grupy ludzi, którymi kierują przez organizowanie pracy innych, a nie przez osobisty udział w pracach wykonawczych.

Zarządzanie jest to pewien system tworzący wzajemne powiązanie zbioru elementów takich jak: funkcje, zasady, metody, style, techniki, cechy. Takimi instrumentami, regułami i procedurami powinni posługiwać się osoby zarządzające w celu skoordynowania pracy ludzi, aby osiągnąć cele całego systemu zarządzania. Zarządzanie ma zapewnić równowagę między podmiotem gospodarczym a otoczeniem oraz równowagę wewnętrzną między składnikami podmiotu, czyli różnymi rodzajami użytkowanych przez nią zasobów.

## Terminologia obszarów przyrodniczo cennych

Pojęcie *obszary przyrodniczo cenne* nie jest dotychczas jasno sprecyzowane. Stwarza to problem w opracowaniu kryteriów wydzielenia obszarów, które określa się tym pojęciem. Definicja *obszaru przyrodniczo cennego* pojawia się dość często w literaturze poświęconej problemom zrównoważonego rozwoju i ochrony przyrody. Niektórzy autorzy przy wydzieleniu obszarów przyrodniczo cennych przyjmują takie kryteria jak: bogactwa mineralne, surowce energetyczne, piękno krajobrazu, klimat, czystość powietrza, jakość gruntów, występowanie borowin, wody termalne<sup>3</sup>. Zastosowanie takich kryteriów spowodowałoby, że pojęcie obszarów przyrodniczo cennych stałoby się bardzo szerokie i obejmowałoby wszelkie lasy, urodzajne gleby, a także obszary, pod którymi zalegają złoża kopalin (np. region Górnego Śląska).

---

<sup>3</sup> Jalinik M., *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*. Wyd. Politechniki Białostockiej, Białystok, 2002, s. 56.



Za obszary przyrodniczo cenne W. Radecki<sup>4</sup> uważa takie, które przedstawiają wartości dane przez przyrodę, przydatne dla jakiejkolwiek działalności ludzkiej. Definicja tego typu wydaje się zbyt rozbudowana. Z kolei G. Dobrzański<sup>5</sup>, nawiązując do definicji obszarów chronionych, przyjętej na IV Światowym Kongresie Parków Narodowych i Obszarów Chronionych, proponuje przyjęcie następującej definicji obszaru przyrodniczo cennego: jest to obszar lądu lub morza o wysokiej różnorodności biologicznej, a także związanych z nim zasobów naturalnych i kulturowych, zasługujących na utrzymanie w stanie względnie niezmienionym. Powinny też obejmować tereny strefy buforowej, czyli otulinę. Byłyby to więc obszary, których wartości przyrodnicze służyłyby zaspokojeniu potrzeb wypoczynkowych, turystycznych, zdrowotnych, kulturalnych, estetycznych, naukowych i innych, które należałoby zachować w stanie niezmienionym lub mało zmienionym dla przyszłych pokoleń. Do takich obszarów można zaliczyć: parki narodowe, krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, rezerваты przyrody i inne.

Definicja obszaru przyrodniczo cennego opiera się na dwóch kryteriach: przyrodniczym i ekonomicznym. Biorąc pod uwagę kryterium przyrodnicze, brzmi ono tak, jak zostało przyjęte na IV Światowym Kongresie PNiOC. Według kryterium ekonomicznego, jest to obszar, którego różnorodność biologiczna i krajobrazowa stanowi lub może stanowić (przy doborze właściwych metod i kierunków) dominujący czynnik działalności gospodarczej lub w istotny sposób ogranicza konwencjonalne formy gospodarowania<sup>6</sup>.

Do głównych form ochrony przyrody w Polsce, zgodnie z ustawą o ochronie przyrody, należą: parki narodowe, parki krajobrazowe, rezerваты przyrody, obszary chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe i ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów (Dz. U. 2004, nr 92, poz. 880). Założeniem sieci Natura 2000 jest optymalizacja działań na rzecz zachowania dziedzictwa przyrodniczego Europy<sup>7</sup>. Uzupełnieniem ustawy o ochronie przyrody z 2004 roku jest nadal aktualna ustawa o zmianie ustawy o ochronie przyrody z 2000 roku (Dz. U. 2001, nr 3, poz. 21; Dz. U. 1991, nr 114, poz. 492).

W świetle kryterium ekonomicznego można przyjąć następującą definicję: że za obszar przyrodniczo cenny należy przyjąć taki, którego różnorodność biologicz-

---

<sup>4</sup> Radecki W., *Ochrona prawna obszarów przyrodniczo cennych*, Oddział Akademicki PTTK, Kraków, 1987, s. 18

<sup>5</sup> Dobrzański G., *Rozważania na temat pojęcia obszarów przyrodniczo cennych*, Maszynopis, Politechnika Białostocka, Białystok, 2000.

<sup>6</sup> Tamże.

<sup>7</sup> Liro A., *Ochrona środowiska w rolnictwie*. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa, Warszawa, 2000, s. 12

na i krajobrazowa stanowi lub może stanowić (przy doborze właściwych kierunków i metod użytkowania) dominujący, istotny czynnik działalności gospodarczej lub w istotny sposób ogranicza konwencjonalne formy gospodarowania. Końcowy passus definicji ma swoje uzasadnienie w tym, że miernikiem wartości cennych z powodu różnorodności obszarów mogą być utracone korzyści związane z ewentualnym (w celu ochrony) ograniczeniem swobody gospodarowania<sup>8</sup>.

Wydzielenie obszarów przyrodniczo cennych nie powinno dotyczyć wyłącznie granic obszaru, który chcemy chronić, lecz obszaru, w ramach którego możemy zaproponować taką strategię rozwoju, która pozwoli na ochronę wszelkich pożądanych zasobów i walorów przyrody, a jednocześnie nie ograniczy szans na rozwój społeczno-gospodarczy lokalnych społeczności.

## Cechy gospodarstwa ekoagroturystycznego

Turystyka nieustannie ewoluuje, pojawiają się jej nowe rodzaje i formy, jak również zmienia się jej funkcja. Głównym powodem zmian są stale rosnące potrzeby i oczekiwania turystów. Kierunkiem rozwoju turystyki zrównoważonej, uzyskującej coraz większą popularność i zarazem nową formą turystyki wiejskiej jest ekoagroturystyka. Jest to wypoczynek w gospodarstwie agroturystycznym, w którym produkcja rolnicza odbywa się bez stosowania nawożenia mineralnego, środków ochrony roślin (z atestem „Ekolandu”), a do ogrzewania pomieszczeń stosuje się biomasę i inne surowce nie emitujące szkodliwych związków chemicznych, jak np. dwutlenku siarki, tlenku węgla, tlenku azotu i innych oraz stosuje się zagospodarowanie odpadów. Źródłem składników pokarmowych powinny być nawozy organiczne, takie jak: obornik, gnojówka, gnojowica, kompost. Jest to forma wypoczynku i rodzaj działalności gospodarczej (z punktu widzenia usługodawcy), która nie posiada ścisłej definicji, ale staje się coraz bardziej popularna wśród społeczeństwa. Można też przyznać, że jest to forma turystyki wiejskiej, która tworzy ścisłą więź pomiędzy środowiskiem, ochroną przyrody, rolnictwem i gospodarką wiejską. Wypoczynek w takim gospodarstwie adresowany jest do społeczeństwa o dużej świadomości ekologicznej i znacznej wrażliwości na przyrodę. Prowadzenie takiego gospodarstwa obliuguje jego właściciela do przestrzegania zasad zrównoważonego rozwoju. Pobyt w takim gospodarstwie to doskonała lekcja edukacji ekologicznej. Turyści stają się obserwatorami i stałymi klientami

---

<sup>8</sup> Dobrzański G., *Rozważania na temat pojęcia obszarów....*op. cit.

rolników, także w zakresie zakupu żywności ekologicznej, którą mieli okazję poznać i spróbować.

Zarządzanie gospodarstwem ekoagroturystycznym na obszarach przyrodniczo cennych wymaga przestrzegania następujących zasad:

- ochrona i zrównoważone wykorzystanie zasobów przyrodniczych, kulturowych i społecznych,
- interdyscyplinarne podejście do zarządzania turystyką,
- planowanie długofalowe – plany rozwoju turystyki muszą być w ścisłej korelacji z rozwiązaniami strategicznymi dla większych obszarów (gmina, region, kraj),
- udział lokalnej gospodarki i miejscowej ludności w rozwoju turystyki.

Ekoagroturystyka jest ściśle powiązana z obszarami przyrodniczo cennymi, ponieważ na nich zlokalizowane są najcenniejsze zasoby i walory środowiska przyrodniczego i kulturowego. W zasadzie obszary te powinny podlegać szczególnej ochronie, ale w miarę możliwości powinny również stwarzać szansę rozwoju społeczno-gospodarczego miejscowej ludności. Należy jednak przestrzegać, aby formy ruchu turystycznego i ich natężenie nie naruszały równowagi ekologicznej środowiska przyrodniczego.

Zainteresowanie tą formą wypoczynku wynika z faktu pozytywnego wpływu środowiska wiejskiego na zdrowie fizyczne i psychiczne oraz rosnącej popularności żywności ekologicznej. Zjawisko ekoagroturystyki nie jest jeszcze znane na szeroką skalę. Kreowanie i utrwalanie w świadomości konsumentów faktu istnienia gospodarstw ekoagroturystycznych oraz pozytywnego ich wizerunku może przyczynić się do znacznego rozwoju tej formy wypoczynku i podniesienie walorów zdrowotnych. Należy podkreślić, że sukcesywnie wzrasta liczba gospodarstw tego rodzaju w każdym województwie, co świadczy o dynamicznym rozwoju i zainteresowaniu właścicieli gospodarstw rolnych.

## **Proces zarządzania gospodarstwami ekoagroturystycznymi**

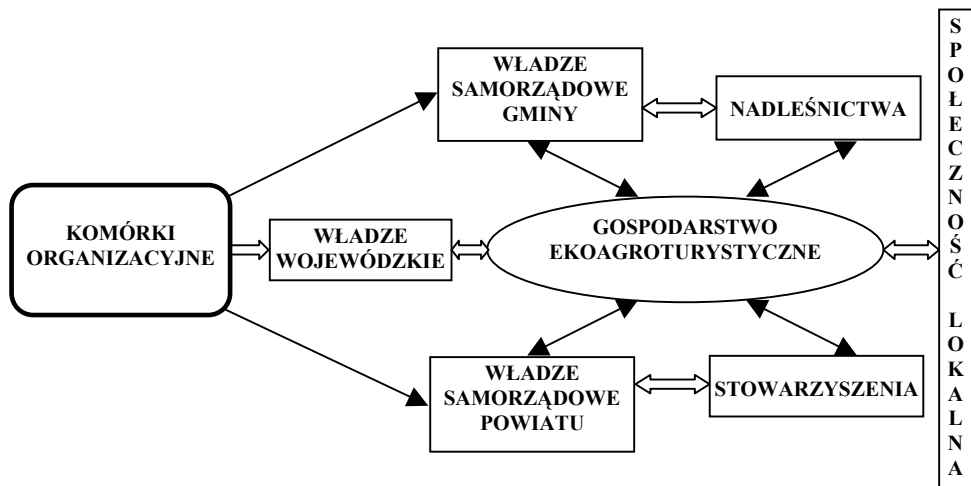
Zarządzanie w ekoagroturystyce dotyczy szerokiego zakresu zagadnień istotnych dla powodzenia przedsięwzięcia. Obejmuje ono między innymi zarządzanie zasobami ludzkimi, produktami i usługami ekoagroturystycznymi. W gospodarstwie ekoagroturystycznym spotykamy się z dwoma podstawowymi procesami zarządzania: produkcją rolniczą i produktami ekoagroturystycznymi.

Proces zarządzania polega na ciągłym lub cyklicznym wykonywaniu działań kierowniczych, ujmowanych w cztery podstawowe funkcje zarządzania, a mianowicie: planowanie, organizowanie, przewodzenie, kontrolowanie. Przez funkcje zarządzania należy rozumieć względnie stale powtarzające się czynności wykonywane przez kierownika w drodze podejmowania decyzji dotyczących działania podporządkowanych mu pracowników. Osoba, której podstawowym zadaniem jest realizacja procesu zarządzania, nazywana jest kierującym, zarządzającym (menedżerem). Zarządzanie gospodarstwem ekoagroturystycznym jest szczególnie procesem specyficznym, ponieważ gospodarstwo ma charakter produkcyjno-ekologiczno-turystyczny, położone jest na obszarach przyrodniczo cennych i najczęściej zarządzane jest przez jedną lub dwie osoby, a o jego przedsięwzięciach dość często decydują umiejętności organizatorskie i warunki atmosferyczne. Jest to o tyle specyficzne, że wszystkie decyzje pochodzą od wąskiej grupy osób.

Efekty działalności właścicieli gospodarstw ekoagroturystycznych zależą w dużym stopniu od umiejętności, kwalifikacji i wkładu pracy osób zarządzających. Podstawowym celem zarządzania jest zapewnienie sprawnego i skutecznego osiągnięcia celów podmiotu gospodarczego. Przez sprawne zarządzanie należy rozumieć wykorzystywanie zasobów w sposób mądry i bez zbędnego marnotrawstwa. Natomiast skuteczność zarządzania jest to uzyskiwanie powodzenia w dowolnej działalności przedsiębiorczej. Aby zarządzanie było sprawne i skuteczne, niezbędne są następujące oddziaływania (rys. 1).

Spółeczeństwo odczuwa potrzebę spokoju, poznania wiejskiej tradycji i kultury, a także wypoczynku w nieskażonym środowisku przyrodniczym i degustacji regionalnych produktów żywnościowych. Dlatego też wypoczynek w gospodarstwach ekoagroturystycznych zlokalizowanych na obszarach przyrodniczo cennych ma szczególną wartość. Wartość obszarów przyrodniczo cennych sprawia, że stały się one bardzo atrakcyjną częścią kraju, na których z powodzeniem usługobiorcy z dobrym skutkiem mogą regenerować zdrowie psychiczne i fizyczne.

Powołanie komórek organizacyjnych na pięciu wymienionych szczeblach przyczyni się do poprawy jakości i skuteczności świadczonych usług oraz dynamicznego rozwoju gospodarstw ekoagroturystycznych, a tym samym do powiększenia liczby usługobiorców, którzy zechcą spędzić urlop w środowisku wiejskim przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju. Można stwierdzić, że poza ośrodkami i zespołami doradztwa rolniczego, podmioty wymienionych szczebli przyczynią się do znaczniejszego rozwoju gospodarstw ekoagroturystycznych.



**Rysunek 1.** Rozwiązania organizacyjne zarządzania gospodarstwem ekoagroturystycznym  
 Źródło: opracowanie własne

Warto też skorzystać z jak największej ilości kanałów dystrybucji. Im jest ich więcej, tym większe prawdopodobieństwo, że klient zdecyduje się na wybór naszej oferty. Współpraca właścicieli gospodarstw z komórkami organizacyjnymi powinna przyczynić się do poprawy promocji, dzięki której oferta ekoagroturystyczna dotrze do mieszkańców miast i większych aglomeracji oraz innych osób, które mogą być nie do końca przekonane o aktywnym wypoczynku w gospodarstwach ekoagroturystycznych. Bardzo trafne są stwierdzenia, że:

- prawie cały sukces działalności podmiotów turystycznych można pośrednio bądź bezpośrednio przypisać dobremu zarządzaniu,
- prawie wszystkie niepowodzenia działalności podmiotów turystycznych można pośrednio bądź bezpośrednio przypisać błędnemu zarządzaniu i niepowodzeniom.

Sprzyjająca polityka państwa, wyższe dochody społeczeństwa, swoboda przemieszczania się, większa ilość czasu wolnego, atrakcyjność obszarów przyrodniczo cennych, poprawa infrastruktury turystycznej, podniesienie standardu i warunków bytowych ludności wiejskiej spowodowały, że nastąpił znaczny wzrost liczby gospodarstw ekoagroturystycznych na obszarze całego kraju. Poziom rozwoju gospodarstw ekoagroturystycznych jest zróżnicowany, część z nich rozpoczęła swoją działalność i jest na etapie wyposażania i unowocześniania swojej bazy noclegowej i gastronomicznej, pozostała zaś część sukcesywnie podnosi standard świadczonych usług.

Działalność ekoagroturystyczną należy rozpatrywać z dwóch punktów widzenia – z punktu widzenia usługodawcy (właściciela) i usługobiorcy (klienta, turysty). Z punktu widzenia usługodawcy jest to rodzaj przedsiębiorczości, natomiast ze strony usługobiorcy jest to forma wypoczynku, w którym produkcja roślinna i zwierzęca wraz z regionalną kuchnią i otoczeniem infrastrukturalnym gospodarstwa stanowią atrakcję dla turystów.

Działalność ekoagroturystyczną można rozpatrywać w różnych płaszczyznach. Najczęściej są to płaszczyzny: gospodarcza, ekonomiczna, zawodowa, organizacyjna, społeczna, demograficzna, kulturowa i przestrzenna. Rozwój ekoagroturystyki określany jest efektami, stąd też w podobnej formule należy rozpatrywać jej rolę. Najogólniej można ją rozpatrywać w kategoriach ilościowych, jak i jakościowych, a także pozytywnie lub negatywnie, i w zależności od obszarów odniesienia, tj. do człowieka jako jednostki, grupy społecznej lub środowiska przyrodniczego.

## Podsumowanie

Zarządzanie gospodarstwem ekoagroturystycznym jest procesem specyficznym, bowiem o jego efektach decyduje szereg czynników. Na pewno decydują: umiejętności właściciela gospodarstwa lub jego członków, kwalifikacje, atrakcyjność obszaru, atrakcje w gospodarstwie, warunki klimatyczne i inne.

Aby gospodarstwa ekoagroturystyczne rozwijały się z dobrym skutkiem, nieodzowna jest pomoc władz samorządowych na wszystkich szczeblach (gminnym, powiatowym i wojewódzkim). Takie struktury powinny być jak najszybciej utworzone. Potrzeba taka wynika z zainteresowania wypoczynkiem na obszarach wiejskich, czego dowodem jest sukcesywnie zwiększająca się liczba gospodarstw ekoagroturystycznych we wszystkich województwach naszego kraju.

## Literatura

1. Dobrzański G., 2000. *Rozważania na temat pojęcia obszarów przyrodniczo cennych*, Maszynopis, Politechnika Białostocka, Białystok.
2. Jalinik M., 2002. *Agroturystyka na obszarach przyrodniczo cennych*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok.

3. Liro A., 2000. *Ochrona środowiska w rolnictwie. Fundacja Programów Pomocy dla Rolnictwa*, Warszawa.
4. Michałowski K., Ziółkowski R., 2002. *Zarządzanie turystyką*, Wydawnictwo Politechniki Białostockiej, Białystok.
5. Radecki W., 1987. *Ochrona prawna obszarów przyrodniczo cennych*. Oddział Akademicki PTTK, Kraków.
6. *Ustawa o zmianie ustawy o ochronie przyrody z 7 grudnia 2000 r.* (Dz. U. nr 3, poz. 21 z 2001r.).
7. *Ustawa o ochronie przyrody z 16 kwietnia 2004r.* (Dz.U. nr 92, poz. 880).

### **Eco-agritouristic farm management on naturally valuable areas**

**Abstract:** It is becoming more and more popular that tourists are searching for alternative forms for their rest. Recreation on naturally valuable areas has many advantages, but if owners expect it to be popular with tourists and profitable, it needs to be properly managed. Successful management is based on fulfillment of managerial functions, managing skills, education and expert knowledge in the area mentioned. The combination of such elements may bring long-expected results.

**Key words:** management, farm, eco-agritourism, natural valuable areas

*Stanisław Jurewicz\* , Joanna Smalikowska-Sawczuk\*\**

## **Polska turystyka w świetle danych statystycznych – wybrane problemy**

### **Wstęp**

Polska nie należy do europejskiej czołówki państw najbardziej atrakcyjnych turystycznie, do której tradycyjnie zalicza się Grecję, Włochy, Hiszpanię, Francję czy Bułgarię, jednakże jest wiele powodów, dla których możliwe jest konkurowanie Polski z europejskimi potęgami turystycznymi. Liczne zabytki ponad tysiącletniej historii, własne wybrzeże morskie i góry, rozliczne jeziora oraz Puszcza Białowieska, lansowana jako „najstarszy nizinny las naturalny Europy”, mogą przyciągnąć wielu turystów krajowych i zagranicznych, o bardzo różnych zainteresowaniach.

W końcu 2006 roku powierzchnia o szczególnych walorach przyrodniczych prawnie chroniona zajmowała 100.423 km<sup>2</sup>, stanowiąc 32,1% powierzchni ogólnej Polski (312.683 km<sup>2</sup>). Tak więc obszar potencjalnie atrakcyjny turystycznie w Polsce jest większy niż całkowita powierzchnia niektórych znaczących państw europejskich, jak np.: Austrii (83,9 tys. km<sup>2</sup>), Irlandii (70,3 tys. km<sup>2</sup>), Portugalii (92,1 tys. km<sup>2</sup>), Węgier (93,0 tys. km<sup>2</sup>) albo Czech (78,9 tys. km<sup>2</sup>), inne zaś dysponują powierzchnią mniejszą niż połowa obszaru chronionego w Polsce, m.in.: Belgia, Dania, Estonia, Holandia, Słowacja, Szwajcaria.

Walory i atrakcje turystyczne Polski można opisywać długo i obszernie, ale to nie jest celem niniejszego artykułu. Celem tym jest przedstawienie i analiza waż-

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Finansów i Rachunkowości.

\*\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Turystyki i Rekreacji.



niejszych danych statystycznych charakteryzujących polską turystykę w latach 1993-2006, przede wszystkim dotyczących:

- przyjazdów cudzoziemców do Polski ze szczególnym uwzględnieniem przyjazdów obywateli tych państw, które mają z Polską wspólną granicę lądową;
- tanu turystycznego zaplecza noclegowego i gastronomicznego;
- gęstości sieci dróg kołowych w Polsce na tle wybranych państw;
- salda turystyki zagranicznej, rozumianego jako różnica pomiędzy wpływami z tytułu pobytu turystów zagranicznych w Polsce a wydatkami Polaków wyjeżdżających za granicę w celach turystycznych.

Źródłem danych liczbowych, zamieszczonych w tabelach oraz w części tekstowej artykułu, były:

- roczniki Statystyczne (RS) Głównego Urzędu Statystycznego (GUS), 1994, 1996;
- roczniki Statystyczne Rzeczypospolitej Polskiej (RP) GUS, 1998, 2001, 2004, 2005, 2006, 2007.

Niektóre wartości liczbowe zawarte w tabelach, dotyczące m.in. udziałów procentowych, wskaźników częstotliwości przyjazdów cudzoziemców do Polski (tab. 2), wskaźników wyrażających liczbę noclegów na 1 korzystającego (tab. 4) są rezultatem obliczeń własnych i opierają się na danych pochodzących z wymienionych Roczników Statystycznych GUS.

Analiza obejmuje lata 1993-2006, czyli okres 14-letni. Graniczne lata tego okresu zostały wyznaczone przez dostępność danych w przeglądzie międzynarodowym Roczników Statystycznych GUS. Najwcześniejsze dane o Rosji, Litwie, Białorusi, Ukrainie, Słowacji i Czechach jako o samodzielnych państwach dotyczą właśnie roku 1993, najpóźniejsze zaś, zamieszczone w RS RP, GUS, 2007, odnoszą się do roku 2006 lub do lat wcześniejszych. Informacje o sieci dróg kołowych w wybranych państwach kończą się na roku 2002 (tab. 6), a dane dotyczące turystyki zagranicznej – na roku 2005 (tab. 7). W tabelach 1,2,3,4,5 zamieszczono dane liczbowe dla roku 2004, w którym Polska przystąpiła do Unii Europejskiej (od 1 maja), wychodząc z założenia, że fakt ten mógł istotnie wpłynąć na przyjazd dy cudzoziemców do Polski, a także na turystyczne wyjazdy Polaków za granicę.

Ze względu na to, że źródłem wszystkich danych liczbowych zamieszczonych w artykule były wymienione wcześniej Roczniki Statystyczne GUS, zrezygnowano z każdorazowego podawania źródła pod tabelami.

## Przyjazdy cudzoziemców do Polski

Informacje o przyjazdach do Polski cudzoziemców z różnych państw, z różnieniem państw graniczących z Polską i pozostałych, zawiera tab. 1. Według wyjaśnień GUS „Dane o przyjazdach do Polski i wyjazdach z Polski dotyczą przekroczeń granicy, rejestrowanych przez Straż Graniczną, bez względu na cel podróży osób przekraczających granicę i długość ich pobytu. Nie uwzględniają natomiast osób obsługujących takie środki transportu, jak: samoloty, pociągi, statki i inne jednostki pływające oraz osób przekraczających granicę w ramach ruchu uproszczonego. Kraj pochodzenia cudzoziemców podawany jest na podstawie posiadanego obywatelstwa określonego w dokumencie uprawniającym do przekroczenia granicy”<sup>\*</sup>.

**Tabela 1.** Przyjazdy cudzoziemców do Polski w latach 1993-2006

Rok	Ogółem		W tym przyjazdy z:							Razem przyjazdy z państw graniczących		Przyjazdy z pozostałych państw	
	tys.	%	Rosji	Litwy	Białorusi	Ukrainy	Słowacji	Czech	Niemiec	tys.	%	tys.	%
1993	60951,2	100,0	1546,8	1343,8	1660,6	2301,6	2418,2	5625,1	42574,0	57470,1	94,3	3481,1	5,7
1995	82243,6	100,0	2313,0	1210,8	3275,4	4735,7	4351,2	15102,1	47172,2	48160,4	95,0	4083,2	5,0
2000	84514,9	100,0	2275,2	1414,3	5919,6	6184,4	3913,9	11985,0	48902,7	80595,1	95,4	3919,8	4,6
2004	61917,8	100,0	1420,4	1336,0	3522,8	4523,0	4047,7	9285,8	34122,1	58257,8	94,1	3660,0	5,9
2005	64606,1	100,0	1598,8	1344,2	3650,8	5278,9	3378,1	7855,4	37436,3	60542,5	93,7	4063,6	6,3
2006	65114,9	100,0	1722,2	1459,4	3911,8	5641,9	3421,9	7101,5	37192,1	60450,8	92,8	4664,1	7,2

Źródło: Roczniki statystyczne GUS.

Wzrost ogólnej liczby cudzoziemców przybywających do Polski trwał do roku 1999, w którym zarejestrowano maksimum w liczbie 89.117,9 tys. przyjazdów. Od roku 2000 rozpoczął się spadek przyjazdów trwający do 2004 roku. Rok przystąpienia Polski do UE okazał się przełomowym, a liczba odwiedzających nas cudzoziemców zaczęła ponownie wzrastać.

Od 1 maja 2004 roku polskie granice z Rosją, czyli z Obwodem Kalingradzkim, z Białorusią i z Ukrainą stały się jednocześnie zewnętrznymi granicami Unii Europejskiej. Wiele mówiono i pisano o ich uszczelnieniu, czyli o wzmożeniu kontroli granicznych i o ogólnych utrudnieniach w przyjazdach obywateli tych państw do Polski. Można więc było spodziewać się, że liczba odwiedzających Polskę Rosjan, Białorusinów i Ukraińców ulegnie znacznemu zmniejszeniu. Nic takiego jednak nie nastąpiło, a liczba przyjazdów z tych 3 państw w latach 2005

<sup>\*</sup> Rocznik Statystyczny RP, GUS, 2007, s.396

i 2006 wyraźnie wzrosła w stosunku do roku 2004. Wystąpił natomiast wyraźny spadek odwiedzających Polskę Słowaków (o ponad 600 tys.) i Czechów (o ponad 2.180 tys.). Liczba Niemców, którzy przekroczyli polską granicę w 2006, roku była zaś większa w porównaniu z rokiem 2004 o 3.070 tys.

W analizowanym okresie Niemcy corocznie stanowili ponad połowę wszystkich przyjeżdżających do Polski cudzoziemców. Najwyższy ich udział w przyjazdach ogółem (69,8%) wystąpił w 1993 roku, natomiast najniższy (55,1%) w roku 2004. Kolejne pod tym względem miejsca przypadają Czechom, Ukraińcom, Białorusinom i Słowakom, zaś przyjazdy obywateli ogromnej Rosji w skali roku w latach 2004-2006 niezbyt znacząco przekraczały przyjazdy mieszkańców wielokrotnie mniejszej Litwy.

Łączne przyjazdy cudzoziemców z 7 państw bezpośrednio graniczących z Polską do roku 2004 stanowiły ponad 94% wszystkich przekroczeń polskich granic przez obcokrajowców. W latach 2005 i 2006 udział ten nieco się zmniejszył, a przyjazdy obywateli pozostałych państw, czyli nie posiadających z Polską bezpośredniej granicy lądowej, zwiększyły się bardzo wyraźnie, bo o ponad milion w 2006 roku w porównaniu z rokiem 2004. Państwa z grupy „pozostałych”, których obywatele przekraczali najliczniej polską granicę w 2006 roku, to: Wielka Brytania (455,4 tys.), Holandia (409,9 tys.), Łotwa (409,7 tys.), USA (353,5 tys.), Austria (304,0 tys.), Włochy (276,2 tys.), Węgry (268,1 tys.), Francja (229,9 tys.) i Szwecja (224,0 tys.).

W odniesieniu do 7 państw graniczących z Polską został obliczony wskaźnik częstotliwości przyjazdów ( $Wp$ ), wynikający z następującej zależności

$$Wp = \frac{L_p}{L_1},$$

gdzie:

$L_p$  – liczba przyjazdów do Polski obywateli danego kraju w okresie rocznym (tab. 1),

$L_1$  – liczba ludności danego kraju w tym samym roku (tab. 2).

**Tabela 2.** Ludność (tys.) państw graniczących oraz częstotliwość przyjazdów ich mieszkańców do Polski ( $Wp$ ) w latach 1993-2006

Rok	Rosja		Litwa		Białoruś		Ukraina		Słowacja		Czechy		Niemcy	
	tys.	Wp	tys.	Wp	tys.	Wp	tys.	Wp	tys.	Wp	tys.	Wp	tys.	Wp
1993	148673	0,010	3740	0,36	10346	0,16	52200	0,04	5300	0,46	10327	0,54	81190	0,52
1995	147860	0,016	3710	0,33	10140	0,32	51640	0,09	5364	0,81	10331	1,46	81640	0,58
2000	147196	0,015	3670	0,39	10159	0,58	50658	0,12	5401	0,72	10273	1,17	82020	0,60
2004	144315	0,010	3439	0,39	9828	0,36	47470	0,10	5383	0,75	10212	0,91	82561	0,41
2005	143420	0,011	3413	0,39	9776	0,37	47075	0,11	5384	0,63	10235	0,77	82443	0,45
2006	142394	0,012	3392	0,43	9726	0,40	46757	0,12	5391	0,63	10260	0,69	82442	0,45

Źródło: Roczniki statystyczne GUS.

Wyliczone wartości wskaźnika Wp dla poszczególnych państw zamieszczono w tab. 2, podając jednocześnie liczby ich mieszkańców w analizowanym okresie.

Wprawdzie problemy demograficzne państw sąsiedzkich nie są przedmiotem szczególnego zainteresowania autorów artykułu, jednakże dane o liczbie ludności tych państw w latach 1993-2006 nasuwają nieodparcie następujące spostrzeżenia:

- a. w państwach graniczących z Polską od północy i wschodu nastąpił znaczny spadek liczby ludności, który odpowiednio wynosił:
  - w Rosji 6.279 tys., czyli o 4,22%;
  - na Litwie 348 tys., czyli o 9,30%;
  - na Białorusi 620 tys., czyli o 5,99%;
  - na Ukrainie 5443 tys., czyli o 10,43%;
- b. sąsiedzi południowi mieli raczej stabilną sytuację ludnościową, przy czym liczba Słowaków wykazywała niewielką tendencję wzrostową, zaś liczba mieszkańców Czech – niewielką spadkową;
- c. jedynym państwem graniczącym, w którym w rozważanym okresie nastąpił przyrost ludności (o 1.252 tys., czyli o 1,54%) były Niemcy.

Sytuację sąsiadów północno-wschodnich w znacznym stopniu wyjaśnia bardzo wysoki liczbowo, ale ujemny przyrost naturalny, czyli nadwyżka zgonów nad urodzonymi żywymi w roku. Stanowią one, łącznie z Bułgarią i Łotwą, mało radosną światową czołówkę państw o największym ujemnym przyroście naturalnym. Sytuację Słowacji i Czech można uznać za normalną i pozostawić bez komentarza. Na komentarz zasługuje natomiast sytuacja Niemiec, które w analizowanym okresie miały również ujemny przyrost naturalny, ale liczbowo na znacznie niższym poziomie niż wymienione państwa Europy Wschodniej. Przyrost ludności Niemiec można zatem tłumaczyć jako rezultat nadawania niemieckiego obywatelstwa licznie przybywającym do tego kraju imigrantom.

Wartości wskaźnika częstotliwości przyjazdów (Wp) zawarte w tab. 2 należy interpretować następująco:

$Wp = 2$  oznaczałby, że każdy statystyczny mieszkaniec danego kraju przybył do Polski w okresie rocznym 2-krotnie;

$Wp = 1$  oznacza, że 1 przyjazd w roku przypada na 1 statystycznego mieszkańca;

$Wp = 0,45$  – na 100 statystycznych mieszkańców przypada 45 przyjazdów do Polski w roku;

$Wp = 0,015$  – spośród 1000 statystycznych mieszkańców Polskę odwiedziło w okresie rocznym zaledwie 15.

Najwyższe wartości wskaźnika Wp odnoszą się do Czech i Słowacji, kolejne miejsca pod tym względem zajmują Niemcy, Litwa i Białoruś. Zdecydowanie rzadsze były przyjazdy obywateli Ukrainy, a w latach 2004, 2005 i 2006 10-krotnie

rzadziej niż Ukraińcy przyjeżdżali do Polski Rosjanie. Wskaźnik Wp dotyczący Rosji we wszystkich latach był wielokrotnie niższy w porównaniu z pozostałymi państwami graniczącymi i aby wykazać różnice pomiędzy wymienionymi w tab. 2 latami, należało go wyliczyć z dokładnością do trzeciego miejsca po przecinku. Można przypuszczać, że jedną z przyczyn zdecydowanie najrzadszych przyjazdów Rosjan do Polski, na tle obywateli pozostałych państw graniczących, jest specyfika polskiej granicy z Rosją. Licząca 210 km północna lądowa granica Polski nie jest granicą z Rosją „właściwą”, a z jej enklawą, czyli niewielkim raczej (15,1 tys. km<sup>2</sup>) Obwodem Kalingradzkim. (dla porównania: powierzchnia woj. podlaskiego wynosi 20,2 tys. km<sup>2</sup>). Tym samym dotarcie Rosjan do Polski drogą lądową wymaga przejazdu przez terytorium Litwy, Białorusi lub Ukrainy.

Informacje o turystach zagranicznych odwiedzających Polskę w latach 1995, 2000 i 2005, zamieszczone w najnowszym Roczniku Statystycznym RP, GUS, 2007 (s. 794) i podane w tab.7 wskazują, że ich liczby były zdecydowanie niższe od przyjazdów cudzoziemców ogółem (tab.1). Różnice te stają się zrozumiałe po wyjaśnieniu GUS, że „dane dotyczą liczby turystów zagranicznych przekraczających granice, bez uwzględnienia tzw. odwiedzających jednodniowych”. Liczby turystów zagranicznych Polsce w wymienionych latach i ich procentowy udział w przyjazdach cudzoziemców ogółem kształtowały się następująco:

- w roku 1995 – 19.215 tys. (23,4%);
- w roku 2000 – 17.400 tys. (20,6%);
- w roku 2005 – 15.200 tys. (23,5%).

Za turystów zagranicznych, zgodnie z podejściem GUS, uznano mniej niż jedną czwartą przyjeżdżających do Polski cudzoziemców. Jednocześnie porównanie danych liczbowych z lat 2000 i 2005 sygnalizuje dość niepokojące zjawisko w naszej turystyce zagranicznej: liczba cudzoziemców, którzy odwiedzili Polskę w roku 2005 była o niemal 20 mln mniejsza niż w roku 2000 (tab. 1); liczba turystów zagranicznych w tym samym okresie zmniejszyła się o 2,2 mln. Przyczyn takiego stanu rzeczy było zapewnienie wiele, niektóre z nich zostaną poruszone w podsumowaniu artykułu.

## Zaplecze noclegowe i gastronomiczne turystyki

Do turystycznych obiektów zbiorowego zakwaterowania (tab. 3), zgodnie z klasyfikacją GUS, są zaliczane:

1. obiekty hotelowe (hotele, motele, pensjonaty, inne obiekty hotelowe).

- pozostałe obiekty (domy wycieczkowe, schroniska, schroniska młodzieżowe, kempingi, pola biwakowe, ośrodki wczasowe, ośrodki szkoleniowo-wypoczynkowe, domy pracy twórczej, zespoły ogólnodostępnych domków turystycznych, ośrodki do wypoczynku sobotnio-niedzielnego i świątecznego, inne obiekty).

**Tabela 3.** Turystyczne obiekty zbiorowego zakwaterowania w latach 1993-2006

Rok	Liczba obiektów (stan w dniu 31.VII)		Miejsca noclegowe w tys. (stan w dniu 31.VII)		Udzielone noclegi w roku w tys.	
	razem	w tym całoroczne	razem	w tym całoroczne	razem	w tym turystom zagranicznym
1993	*	*	718,6	263,2	48566,9	7474,3
1995	7585	4483	671,3	241,9	*	*
2000	7818	4549	651,7	319,3	48793,8	6891,3
2004	6972	4563	584,6	341,2	46657,1	9312,9
2005	6723	4497	569,9	343,7	48618,4	10542,4
2006	6694	4514	574,6	350,6	51235,0	10555,1

\* brak danych

Źródło: Roczniki statystyczne GUS.

Liczba wszystkich obiektów zwiększyła się o ponad 230 w latach 1995-2000, a następnie wyraźnie spadła, o ok.850, do roku 2004. Kolejne lata przyniosły dalszy spadek tej liczby, ostatecznie do 6694 w 2006 roku. Taki stan rzeczy był głównie spowodowany likwidacją większości ośrodków wczasowych w tym okresie. Ich liczba zmniejszyła się z 3124 w 1995 roku do 1347 w roku 2006, co oznacza spadek o niemal 59%. Jednocześnie znacząco wzrosła liczba obiektów hotelowych z 1068 w 1995 roku do 2301 w roku 2006.

Za zjawisko częściowo przynajmniej pozytywne należy uznać to, że ów spadek odnosi się głównie do obiektów sezonowych, jako że liczba obiektów całorocznych w latach 1995-2006 utrzymywała się na zbliżonym poziomie około 4500. Spadek nie dotyczy także miejsc noclegowych całorocznych, których liczba w latach 1995-2006 zwiększyła się o prawie 109 tys., co oznacza wzrost o niemal 45%. Zwiększyła się także liczba udzielanych w roku noclegów, w tym turystom zagranicznym. W roku 1993 przypadło na nich 15,4% wszystkich udzielonych noclegów, w latach 2005 i 2006 wskaźnik ten przekroczył 20%.

W celu określenia, w jakim stopniu cudzoziemcy przybywający do Polski, w tym turyści zagraniczni, korzystają z noclegów w polskich obiektach zbiorowego zakwaterowania, wykonano obliczenia dodatkowe, których wyniki zawiera tab. 4.

**Tabela 4.** Noclegi turystów zagranicznych w Polsce w latach 1993-2006

Rok	Obywatele zagraniczni w Polsce ogółem		w tym korzystający z noclegów		Noclegi udzielone turystom zagranicznym	
	tys.	%	tys.	%	ogółem tys.	na 1 korzystającego
1993	60951,2	100,0	3419,9	5,6	7474,3	2,19
1995	82243,6	100,0	3702,4	4,5	*	*
2000	84514,9	100,0	3117,1	3,7	6891,3	2,21
2004	61917,8	100,0	3934,1	6,3	9312,9	2,37
2005	64606,1	100,0	4310,4	6,7	10542,4	2,45
2006	65114,9	100,0	4313,6	6,6	10555,1	2,45

\* brak danych

Źródło: Roczniki statystyczne GUS.

We wszystkich wymienionych latach korzystający z noclegów stanowili mniej niż 7% ogółu cudzoziemców odwiedzających Polskę, zaś w roku 2000 było to zaledwie 3,7%. Odnosząc liczbę korzystających z noclegów do liczby turystów zagranicznych w danym roku (tab.7) obliczono, że w poszczególnych latach stanowili oni: w 1995 – 19,3%; w 2000 – 17,9%; w 2005 – 28,4%. Wynika z tego, że bardzo przeważająca część turystów zagranicznych w ogóle nie korzysta z noclegów w polskich turystycznych obiektach zbiorowego zakwaterowania.

Wskaźnik wyrażający liczbę noclegów na 1 korzystającego turystę zagranicznego (tab. 4) pozwala wnioskować o długości pobytu w tym samym miejscu zakwaterowania. Wartość tego wskaźnika w latach 1993-2006 wykazała tendencję wzrostową od 2,19 do 2,45. Można na tej podstawie wnioskować, że pobyty turystów zagranicznych w tych samych obiektach były raczej krótkotrwałe i wiązały się z jednym lub kilkoma noclegami, zaś wczasowe turnusy kilkunastodniowe należały do rzadkości.

Informacje o placówkach gastronomicznych w turystycznych obiektach zbiorowego zakwaterowania zawiera tab. 5. Liczba tych placówek w analizowanych latach była jednoznacznie skorelowana z liczbą obiektów, w których były one zlokalizowane (tab.3). Po osiągnięciu maksymalnej liczby w roku 2000, nastąpił wyraźny spadek do roku 2005 (o 1613, tzn. o 19%), zaś ostatnie 2 lata mogą sygnalizować pewną stabilizację. Spadek liczby placówek gastronomicznych wynikał głównie ze znacznego zmniejszenia liczb stołówek i punktów gastronomicznych, a to z kolei wiązało się z sygnalizowaną wcześniej likwidacją w analizowanym okresie większości ośrodków wczasowych. Spośród rozróżnionych w tab. 5 czterech rodzajów placówek gastronomicznych jedynie liczba restauracji w latach 1995-2006 stale wzrastała.

**Tabela 5.** Placówki gastronomiczne w obiektach turystycznych (stan w dniu 31.VII)

Rok	Ogółem	w tym:			
		restauracje	bary	stołówki	punkty gastronomiczne
1993	6431	1019	2101	2541	770
1995	6320	986	2184	2339	811
2000	8486	1788	2734	2814	1150
2004	7045	1867	2356	2005	817
2005	6873	1951	2266	1910	746
2006	6876	2030	2269	1887	690

Źródło: Roczniki statystyczne GUS.

## Turystyka a polskie drogi

Do najważniejszych czynników, które współdecydują o atrakcyjności turystycznej kraju, należy niewątpliwie stan dróg kołowych na jego terytorium, umożliwiających turystom łatwe dotarcie do tych miejsc, które są dla nich interesujące.

W tab.6 zamieszczono informacje o długości oraz gęstości sieci dróg kołowych w Polsce na tle 11 wybranych państw, pochodzące z następujących Roczników Statystycznych:

- RS, GUS, 1996, s. 651, tabl. 116 (dotyczą roku 1993),
- RS RP, GUS, 2001, s. 700, tabl. 85 (dotyczą roku 1998),
- RS RP, GUS, 2007, s. 852, tabl. 88 (dotyczą roku 2002).

Szczegółowe informacje o źródłach danych uznano za niezbędne, ponieważ wiarygodność niektórych z nich, m. in. dotyczących Hiszpanii i Węgier, budzi pewne wątpliwości. Dobierając państwa uwzględnione w tab. 6 (również w tab. 7), kierowano się tym, aby wśród nich znalazły się:

- państwa należące do czołówki gospodarczej świata, o wysokim poziomie zamożności społeczeństw, których obywatele na ogół licznie wyjeżdżają za granicę w celach turystycznych (Japonia, Niemcy i Wielka Brytania);
- kraje tradycyjnie uznawane za cel odwiedzin przez turystów zagranicznych ze względu na liczne zabytki i zachęcające warunki pogodowe (Austria, Francja, Grecja, Hiszpania i Włochy);
- były państwa „demokracji ludowej”, których poziom rozwoju gospodarczego jest zbliżony do polskiego (Czechy i Węgry).
- Turcja zaś została ujęta w tab. 6 i 7 z tego powodu, iż kraj ten jako obiekt przyjazdów turystów zagranicznych staje się w ostatnich latach coraz bardziej popularny.



Polska z siecią utwardzonych dróg kołowych o długości 372,3 tys. km w 2002 roku, co daje gęstość 119,1 km na 100 km<sup>2</sup> powierzchni, na tle pozostałych państw prezentowałyby się całkiem nieźle, gdyby nie następujące zastrzeżenia:

- informacje dotyczące Polski we wszystkich latach opatrzone są uwagą autorów, czyli GUS, że są to „Drogi miejskie i zamiejskie o twardej nawierzchni...”; brak takiej uwagi przy innych państwach każe przypuszczać, że w ich przypadku chodzi tylko o drogi zamiejskie, co stawia Polskę w gorszej sytuacji;
- dane o drogach w Hiszpanii oraz na Węgrzech pozwalają wnioskować, że te kraje mają najsłabiej rozwiniętą sieć dróg kołowych spośród wszystkich państw wymienionych w tab.6, a w to zaiste trudno jest uwierzyć, szczególnie w odniesieniu do Hiszpanii.

**Tabela 6.** Długość (w tys. km) oraz gęstość (w km na 100km<sup>2</sup>) sieci dróg kołowych w wybranych państwach

Państwa	tys. km			km na 100 km <sup>2</sup>		
	1993	1998	2002	1993	1998	2002
Austria	37,3	106,0	106,7	44,4	127,0	127,5
Czechy	55,9	128,0	127,7	70,9	162,0	161,9
Francja	810,0	980,0	994,4	147,0	178,0	180,5
Grecja	63,5	*	*	48,1	*	*
Hiszpania	158,0	161,0	164,1	31,3	31,9	32,5
Japonia	1188,0	1156,0	1177,0	314,0	306,0	312,0
Niemcy	631,0	649,0	656,0	177,0	182,0	184,0
Polska	350,0	364,3	372,3	111,9	116,5	119,1
Turcja	59,8	379,0	428,7	7,7	48,9	55,0
Węgry	30,2	30,2	30,7	32,5	32,5	33,0
W. Brytania	362,0	372,0	416,5	148,0	152,0	170,1
Włochy	305,0	835,0	815,0	101,0	277,0	271,0

\* brak danych

Źródło: Roczniki statystyczne GUS.

**Tabela 7.** Turyści zagraniczni (Tz) oraz wpływy (Wpł.), wydatki (Wyd.) i saldo turystyki zagranicznej wybranych państw (w mld. dol. USA)

Państwa	1995				2000				2005			
	Tz tys.	Wpł.	Wyd.	Saldo	Tz tys.	Wpł.	Wyd.	Saldo	Tz tys.	Wpł.	Wyd.	Saldo
Austria	17173	14,6	11,7	+2,9	17982	10,0	9,3	+0,7	19952	15,6	11,0	+4,6
Czechy	3381	2,9	1,6	+1,3	4666	2,9	1,3	+1,6	6336	4,6	2,4	+2,2
Francja	60033	27,5	16,3	+11,2	77190	30,7	17,7	+13,0	76001	42,2	31,2	+11,0
Grecja	10130	4,1	1,3	+2,8	13096	9,2	4,6	+4,6	14276	13,6	3,0	+10,6
Hiszpania	34917	25,3	4,4	+20,9	47898	31,5	5,6	+25,9	55914	47,7	15,0	+32,7
Japonia	3345	3,2	36,8	-33,6	4757	3,4	31,9	-28,5	6728	12,4	37,5	-25,1
Niemcy	14847	12,8	48,0	-35,2	18983	17,9	47,8	-29,9	21500	29,1	72,5	-43,4
Polska	19215	6,6	5,5	+1,1	17400	6,1	3,6	+2,5	15200	6,3	4,3	+2,0
Turcja	7083	5,0	0,9	+4,1	9586	7,6	1,7	+5,9	20273	18,2	2,9	+15,3
Węgry	*	1,7	1,1	+0,6	*	3,4	1,1	+2,3	10048	4,3	2,9	+1,4
W. Brytania	23537	19,1	24,8	-5,7	25209	19,6	36,3	-16,7	29971	30,6	59,6	-29,0
Włochy	31052	27,4	12,4	+15,0	41181	27,5	15,7	+11,8	36513	35,3	22,4	+12,9

\* brak danych

Źródło: Roczniki statystyczne GUS.

Jednocześnie pozostaje żałować, że dane o drogach w Grecji dla lat 1998 i 2002 nie zostały zamieszczone w stosownych Rocznikach Statystycznych. Można bowiem sądzić, że w ramach przygotowań do Igrzysk Olimpijskich w 2004 roku nastąpiła znacząca rozbudowa greckiej sieci dróg już w latach wcześniejszych. Wracając do problemu sieci dróg w Hiszpanii i na Węgrzech, należy poinformować, że według encyklopedii wydanych po roku 2000, była ona kilkakrotnie dłuższa od podanej w tab. 6 według GUS. W przypadku Hiszpanii jest to 346,8 tys. km dróg kołowych, w tym 9 tys. km autostrad, w latach 90. XX w.<sup>1</sup> oraz 666 tys. km, w tym 12 tys. km autostrad w 2003 roku<sup>2</sup>. Wynikająca stąd gęstość sieci dróg wynosiłaby odpowiednio 68,7 km oraz 132,0 km na 100 km<sup>2</sup> powierzchni kraju. Informacje o drogach na Węgrzech<sup>3</sup> mówią o 81,7 tys. km dróg o utwardzonej nawierzchni i 448 km autostrad, co oznacza gęstość sieci dróg w wymiarze 87,8 km na 100 km<sup>2</sup> powierzchni. Z przytoczonych liczb wynika niezbyt pocieszająca konkluzja, że pod względem gęstości sieci dróg kołowych o utwardzonej nawierzchni

<sup>1</sup> Popularna Encyklopedia Powszechna, Fogra Oficyna Wydawnicza, Kraków 2001, t. 5, s. 346.

<sup>2</sup> <http://encyklopedia.pwn.pl>, 08.09.2008 r.

<sup>3</sup> Popularna Encyklopedia Powszechna, Fogra Oficyna Wydawnicza, Kraków 2003, t. 12, s. 134.

Polska najprawdopodobniej lokuje się na przedostatnim miejscu w gronie 12 państw wymienionych w tab. 6, wyprzedzając pod tym względem jedynie Turcję.

Dane liczbowe o gęstości sieci dróg, na pewno istotne, nie zawierają pełnej informacji o stanie dróg na terenie danego kraju. Ważna jest również przepustowość dróg, często znacznie ograniczona przez permanentnie prowadzone roboty drogowe, a także faktyczny stan ich nawierzchni. O polskich drogach powiedziano i napisano już tak wiele, że nie ma chyba potrzeby zajmować się nimi szerzej w ramach tego artykułu. A polskie drogi jakie są – każdy widzi, kto po nich jeździ...

## Saldo w turystyce zagranicznej

Saldo w turystyce zagranicznej należy rozumieć jako różnicę pomiędzy kwotą wpływów związanych z pobytami turystów zagranicznych w danym kraju a kwotą wydatków obywateli tego kraju, którzy wyjeżdżali za granicę w celach turystycznych. Saldo dodatnie (+) świadczy o przewadze wpływów nad wydatkami, saldo ujemne (–) wskazuje natomiast, że wydatki w turystyce zagranicznej były większe niż uzyskane z niej wpływy w danym roku.

W tab. 7 zamieszczono dane o wysokości salda w 12 wybranych państwach w latach 1995, 2000 i 2005, podając jednocześnie informacje o liczbach turystów zagranicznych, którzy odwiedzili te państwa.

Polska okazała się w tym gronie jedynym krajem, w którym nastąpił znaczący spadek liczby turystów zagranicznych, o ponad 4 mln w roku 2005 w porównaniu z rokiem 1995. Wprawdzie we Włoszech liczba turystów zagranicznych w 2005 roku była wyraźnie mniejsza niż w roku 2000, ale wcześniejsza 5-latka przyniosła wzrost aż o ponad 10 mln. Bardzo znaczący wzrost, niemal 3-krotny, dotyczy Turcji, ponad 2-krotnie zwiększyła się ich liczba w Japonii oraz niespełna 2-krotnie – w Czechach. Warto tutaj zwrócić również uwagę na Hiszpanię, zasadnie uważaną za potęgę turystyczną Europy i świata. Liczba turystów zagranicznych w Hiszpanii w 2005 roku była o prawie 21 mln wyższa niż w roku 1995 i pod tym względem Hiszpania ustępowała jedynie Francji, jednocześnie znacznie wyprzedzając Włochy, które od wielu lat stanowią cel licznych wyjazdów zagranicznych i pielgrzymek.

Ujemne saldo, w kwotach liczących wiele miliardów USD, dotyczy Japonii, Niemiec i Wielkiej Brytanii, czyli tych państw, których zamożni obywatele mogą sobie pozwolić na liczne i raczej długie wojaże zagraniczne. Jest to szczególnie widoczne na przykładzie Wielkiej Brytanii, w przypadku której ujemne saldo w turystyce zagranicznej w latach 1995-2005 zwiększyło się ponad 5-krotnie. Jednocześnie Brytyjczycy w ramach turystyki zagranicznej wydali w odwiedzanych

państwach w 2005 roku niebagatelną kwotę 59,6 mld USD, podczas gdy w roku 1995 było tylko 24,8 mld USD. Jeszcze większe kwoty pozostawili za granicą turyści niemieccy, przez co Niemcy jako państwo miały najwyższe liczbowo ujemne saldo w turystyce zagranicznej spośród 12 państw wymienionych w tab. 7.

Krajem o najwyższym saldzie dodatnim, czyli najlepiej zarabiającym na turystyce zagranicznej, we wszystkich analizowanych latach była Hiszpania, gdzie nadwyżka wpływów nad wydatkami rokrocznie przekraczała 20 mld USD. Taki stan rzeczy wynikał z dwóch przyczyn występujących jednocześnie, a mianowicie:

- po pierwsze, Hiszpania osiągała znaczące kwotowo wpływy od odwiedzających ją turystów zagranicznych;
- po drugie, wydatki Hiszpanów w wyjazdach zagranicznych, szczególnie w latach 1995-2000, były raczej niewielkie i kształtowały się na poziomie kilku miliardów USD.

Saldo polskiej turystyki zagranicznej we wszystkich rozważanych latach było dodatnie, ale prezentowało się raczej skromnie, zawierając się w przedziale 1,1-2,5 mld USD. Na podobnym poziomie kształtowało się saldo w przypadku znaczenie mniejszych Czech i Węgier, a dynamicznie rozwijająca turystykę zagraniczną Turcja wyraźnie nas wyprzedziła, osiągając w 2005 roku dodatnie saldo

w Wielkiej Brytanii ponad 5 mld USD. W tab. 7, można wyliczyć średnią kwotę, jaką wydawał (czyli pozostawiał) statystyczny turysta zagraniczny w odwiedzonym kraju. Kwota ta jest ilorazem rocznych wpływów z turystyki zagranicznej (Wpł.) i liczby turystów zagranicznych (Tz), którzy odwiedzili dany kraj w okresie roku. Z przeprowadzonych wyliczeń dotyczących roku 2005 wynika, że największe kwoty pozostawiali turyści zagraniczni w Japonii (1843 USD), w Niemczech (1353 USD) oraz w Wielkiej Brytanii (1021 USD). W sześciu przypadkach kwota wydatkowana w odwiedzonym państwie zawierała się w przedziale 700-1000 USD, zaś najtańsze były pobyty we Francji (555 USD), na Węgrzech (428 USD) oraz w Polsce (414 USD). A więc i w tej klasyfikacji przypadło Polsce mało chlubne, ostatnie miejsce. Wynika z tego, że na turystyce zagranicznej jeszcze nie nauczyliśmy się odpowiednio zarabiać.

## Podsumowanie

Liczba cudzoziemców przyjeżdżających do Polski wzrastała do roku 1999, osiągając w tym właśnie roku swoje maksimum w wymiarze ponad 89 mln przyjazdów. W następnych pięciu latach nastąpił wyraźny spadek liczby przyjazdów,

do niespełna 62 mln w roku 2004, w którym Polska przystąpiła do Unii Europejskiej. Lata 2005-2006 przyniosły zahamowanie tendencji spadkowej, a liczba odwiedzających Polskę obcokrajowców ponownie zaczęła wzrastać. Liczba turystów zagranicznych w Polsce zmniejszyła się z 19215 tys. w roku 1995 do 15200 tys. w roku 2005, czyli o ponad 4 mln.

Zapewne wiele czynników spowodowało taki, niezbyt pocieszający stan rzeczy w polskiej turystyce zagranicznej, ale wydaje się, że niektóre z nich zasługują na szczególną uwagę.

Rosnąca w siłę polska złotówka, która tak cieszy importerów, a jednocześnie martwi eksporterów, spowodowała, że kurs dolara amerykańskiego rozważanym okresie radykalnie się obniżył. Średni roczny kurs dolara w Narodowym Banku Polskim (NBP) najwyższy poziom (4,35 PLN za 1 USD) osiągnął w 2000 roku, a następnie systematycznie spadał do 3,10 PLN za 1 USD w roku 2006. Zjawisko to, aczkolwiek w mniejszym stopniu, odnosi się również do innych walut, w tym do euro, funta brytyjskiego, a także rubla rosyjskiego. Tempo wzrostu cen towarów i usług konsumpcyjnych, istotnych z punktu widzenia turystyki zagranicznej, w latach 2001-2006 było wprawdzie umiarkowane, jednakże dla posiadaczy wymienionych walut pobyty turystyczne w Polsce stawały się coraz droższe, a czynione u nas zakupy – coraz mniej opłacalne. W sytuacji gdy koszt dwutygodniowego pobytu wczasowego w Augustowie lub w Sopocie zrównał się z kosztem podobnych wczasów na Wyspach Kanaryjskich, trudno liczyć na to, że z tej rywalizacji o turystów zagranicznych zwycięsko wyjdzie Augustów, a Sopot zapewne też nie.

Nader kapryśna w ostatnich latach pogoda w Polsce również nie działa zachęcająco na turystów zagranicznych. Wprawdzie przesadą jest twierdzenie złośliwców, że ostatnio w Polsce „jest 6 miesięcy zimy i 6 miesięcy niepogody”, jednakże polskie lato nie gwarantuje słonecznej pogody miłośnikom morza i jezior, a polska zima nie zapewnia śniegu narciarzom. „Biały szkwał” na jeziorach mazurskich w sierpniu 2007 roku i jego tragiczne skutki mogły zniechęcić nawet bardzo wytrawnych żeglarzy. Kurorty na wybrzeżu Morza Czarnego oraz w państwach śródziemnomorskich niemal gwarantują słoneczną pogodę latem, zaś alpejskie ośrodki sportów zimowych Austrii, Włoch, Szwajcarii, Niemczech, Francji bezwzględnie wygrywają konkurencję z polskim Zakopanem. Trudno też liczyć na to, że skocznia im. Adama Małysza w Wiśle stanie się magnesem skutecznie przyciągającym zagranicznych narciarzy.

Zachęcająco na turystów, zarówno krajowych jak i zagranicznych, nie działa także mizerny stan polskich dróg oraz niewiele lepsza sytuacja zaplecza noclegowego i gastronomicznego polskiej turystyki. Dlatego też bez zdziwienia trzeba

przyjąć fakt, że spośród 12 rozważanych państw najmniejsze wpływy w 2005 roku z 1 statystycznego turysty zagranicznego miała właśnie Polska (414 USD), zaś coraz bardziej popularna w ostatnich latach Turcja prześcignęła nas pod tym względem ponad dwukrotnie (898 USD).

Stwierdzenie, że aby znacząco zarabiać na turystyce, trzeba najpierw w nią zainwestować, nie jest niczym odkrywczym. Wydatki budżetu państwa w Polsce na turystykę, jako na dział gospodarki narodowej, w rozważnych latach (1993–2006) nie przekroczył w żadnym roku 0,5% (słownie: połowy promila) ogółu wydatków budżetowych. W roku 2006 była to niezbyt oszałamiająca kwota 50,4 mln zł, co stanowiło 0,23 ‰ wszystkich wydatków budżetu państwa. Można na tej podstawie wnioskować, że w sprawach turystyki Państwo „umyło ręce”, przyjmując wygodną dla siebie rolę obserwatora. A zatem sprawy przyszłości i rozwoju turystyki znalazły się całkowicie w rękach władz samorządowych oraz inwestorów prywatnych. I tylko na „te ręce” może w zasadzie liczyć polska turystyka.

## Literatura

1. Popularna Encyklopedia Powszechna, Fogra Oficyna Wydawnicza, Kraków 2001, t. 5
2. Popularna Encyklopedia Powszechna, Fogra Oficyna Wydawnicza, Kraków 2003, t. 12
3. Roczniki Statystyczne GUS, 1994, 1996
4. Roczniki Statystyczne Rzeczypospolitej Polskiej GUS, 1998, 2001, 2004, 2005, 2006, 2007
5. Witryna internetowa. <http://encyklopedia.pwn.pl>, 08.09.2008r.

### **Polish tourism in the light of statistic data – chosen problems**

**Abstract:** The most important statistic information about Polish tourism between 1993 and 2006 was put in this article. It shows:

- foreigners' arrivals to Poland from boundary and other countries,
- quantity of accommodation and gastronomy facilities,
- density of roads in selected countries,
- foreign tourism balance implied as a result of subtracting income of foreign tourists staying in Poland from expenditures of Poles on foreign travels.

From this data, it can be concluded that the amount of foreigners arriving to Poland decreased from over 89 mln in 1999 to about 62 mln in 2004. The number of foreign tourists visiting Poland decreased by 4 mln, from 19.215 thousands in 1995 to 15.200 thousands in 2005.

This negative tendency could be caused among other things by:

- declining Dollar, Euro and other currencies in relation to Polish złoty,
- bad condition of accommodation and gastronomy facilities in Poland
- capricious weather in last years, both in summer and winter season;
- weakly developed road system

**Key words:** foreigners' arrivals, foreign tourists, accommodation facilities, road system

Janusz L. Sokół\*

## Ekologiczne produkty zwierzęce jedną z ofert gospodarstw agroturystycznych

### Wstęp

Produkcja ekologiczna w rolnictwie zdobywa stopniowo coraz to więcej zwolenników pośród rolników. Stymuluje ją z jednej strony zwiększająca presja konsumentów oczekujących lepszej jakościowo żywności, z drugiej zaś – stosowane zachęty ekonomiczne w postaci dopłat do tego sposobu produkcji. Zdaniem Rytko<sup>1</sup>, „rolnictwo ekologiczne to produkcja wysoko jakościowej żywności w sposób bezpieczny dla środowiska. Jest to gospodarowanie zgodne z wymogami gleby, roślin i zwierząt. W rolnictwie ekologicznym jakość przedkładana jest nad ilością”. Wydaje się, iż produkcja ta ma swoje największe perspektywy rozwoju w niedużych, rodzinnych gospodarstwach rolniczych, znajdujących się bądź to na terenach przyrodniczo cennych lub w ich bezpośrednim otoczeniu (np. tereny przypuszczańskie), bądź też na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (tereny górskie czy podmokłe). W takich gospodarstwach oprócz realizacji celu, jakim jest wytwarzanie „czystej”, opatrzonej odpowiednim znakiem jakości ekologicznej żywności, można z powodzeniem rozwijać **agroturystykę** jako pozarolniczą działalność gospodarczą. Niesie to dodatkowe korzyści dla rolnika w postaci przede wszystkim wzrostu dochodu, jak i poprawy infrastruktury w jego miejscu zamieszkania. Turyści, przebywający w tych gospodarstwach, mogą korzystać z szeregu atrakcji związanych bezpośrednio z gospodarstwem (m.in. uczestniczyć

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Zarządzania Produkcją.

<sup>1</sup> Rytko A., *Rolnictwo ekologiczne a integracja europejska*, Roczniki Naukowe SERiA t.2. z. 4, Warszawa-Poznań-Zamość 2000, s. 193.



w pracach rolniczych, spotkaniach z domownikami i ich sąsiadami), jak również jego bliższą i dalszą okolicą (pokonywanie szlaków turystycznych, zwiedzanie ciekawych miejsc, przejażdżki konne itp.). Ponadto dla wielu z nich dodatkową atrakcją może stanowić korzystanie z oferty spożywania w gospodarstwie, wytworzonych na miejscu świeżych produktów, na przykład: mleka i jego przetworów, mięsa czy jaj. Produkty te mogą stanowić podstawę wyżywienia turystów. Przy okazji turyści ci mają szansę zapoznać się z metodami chowu zwierząt, sposobem żywienia i uzyskiwania od nich produktów. Mają zatem gwarancję ich pochodzenia, czystości i jakości. Dla mieszkańców miast zupełnie inny smak będzie miało mleko pochodzące od krowy wypasanej na pobliskiej łące czy też pastwisku aniżeli mleko o nieznanym dla nich źródle pochodzenia<sup>2</sup>.

Obecnie w diecie człowieka przeważają produkty zwierzęce. W krajach rozwiniętych 11% energii pochodzi z białka, w tym 60% z produktów pochodzenia zwierzęcego, 31-34% z tłuszczów, a reszta z węglowodanów<sup>3</sup>. Białko produktów zwierzęcych należy do białek o najwyższej wartości biologicznej. Większość białek roślinnych posiada znacznie mniejszą wartość z powodu zbyt niskiej zawartości szeregu aminokwasów egzogennych. Dlatego w przeciwieństwie do białka zwierzęcego, generalnie zalicza się je do białek niepełnowartościowych<sup>4</sup>.

W pracy dokonano krótkiej charakterystyki produktów zwierzęcych (mleka, mięsa, jaj) pod kątem ich wartości odżywczej, dietetycznej i sensorycznej jako tych, które mogą być podstawą wyżywienia turystów przebywających w gospodarstwach agroturystycznych.

## Mleko

Mleko – wydzielane przez gruczoły mleczne samicy udomowionych ssaków (krowy, owce, kóz, klaczy, oślic, wielbłądziej, bawolic, reniferów) odgrywa ważną rolę w żywieniu ludzi na całym świecie, z tym że w różnych jego rejonach dominuje mleko innych gatunków zwierząt<sup>5</sup>. W Polsce jak i w większości krajów euro-

---

<sup>2</sup> Kowalczyk-Juško A., Kościk B., *Tradycyjna produkcja rolnicza w gospodarstwach agroturystycznych*, (w:) Turystyka i rekreacja szansą rozwoju regionów. T. II, Praca zbior. pod red. I. Bielawskiej i B. Maksimowskiej, Białystok 2005, s. 141.

<sup>3</sup> Berger S., *Problemy żywieniowe świata i organizacje międzynarodowe*, (w:) Żywnienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu, red. J. Gawęcki i L. Hryniewiecki, PWN Warszawa, 2000, s. 34.

<sup>4</sup> Hryniewiecki L., *Źródła białka w żywieniu*, (w:) Żywnienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu, red. J. Gawęcki i L. Hryniewiecki, PWN Warszawa, 2000, s. 189-190.

<sup>5</sup> Gawęcki J., Zielke M., *Produkty spożywcze i ich wartość odżywcza*, (w:) Żywnienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu, red. J. Gawęcki i L. Hryniewiecki, PWN Warszawa, 2000, s. 312.

pejskich produkcja mleka pozyskiwana jest głównie od krów i tylko w niewielkim zakresie od owiec i kóz. Mleko tych zwierząt z racji wysokich walorów odżywczych odegrało niepoślednią rolę w rozwoju osobniczym i cywilizacyjnym człowieka. Oprócz zawartości niemal wszystkich, niezbędnych do życia człowieka składników pokarmowych, takich jak białka, tłuszcze, węglowodany, sole mineralne i witaminy, mleko posiada szereg substancji o charakterze biologicznie czynnym (funkcjonalnym), przez co ono samo, jak i jego przetwory zaliczone mogą być do tzw. żywności funkcjonalnej (prozdrowotnej), mającej bezpośredni i mierzalny wpływ na zdrowie człowieka<sup>6</sup>.

Właściwości prozdrowotne mleka warunkowane są obecnością: wybranych składników frakcji białkowej (kazeina, białka serwatkowe, niektóre peptydy) i frakcji tłuszczowej (kwasy tłuszczowe, witaminy A, E,  $\beta$ -karoten, fosfolipidy i sfingomieliny). Z punktu widzenia zdrowia konsumenta najcenniejsze są zawarte we frakcji tłuszczowej mleka wielonienasycone kwasy tłuszczowe. To im przypisuje się m. in. takie właściwości jak: antynowotworowe, przeciwmiażdżycowe, antybakteryjne, przeciwzapalne, obniżające ciśnienie krwi, zwiększające odporność<sup>7</sup>.

**Mleko krowie** jest w warunkach polskich niezastąpionym źródłem składników pokarmowych w żywieniu człowieka. Jego urozmaicony skład dostarcza szerokiej gamy niezbędnych składników budulcowych i regulujących. Zawiera białko o pełnym składzie aminokwasowym. Spożycie 1 litra mleka dziennie pokrywa zapotrzebowanie na wszystkie niezbędne aminokwasy egzogenne<sup>8</sup>. Mleko świeże jak i jego przetwory (mleko zsiadłe, maślanka, sery twarogowe) w porównaniu z innymi produktami zawierają szczególnie dużo wapnia. Produkty mleczne obfitują ponadto w związki fosforu, potasu, magnezu i inne. Ze względu na ilość i rodzaj zawartych w nim składników mineralnych mleko jest jedynym pokarmem zwierzęcym działającym na organizm alkalizująco. Mleko i jego produkty dostarczają również szeregu witamin z grupy B (głównie ryboflawiny) jak i witamin rozpuszczalnych w tłuszczu – przede wszystkim witaminy A i D.

Mleko i produkty mleczne należą do żywności o szczególnie dużej gęstości odżywczej (ang. *nutrient density*), wyrażanej tzw. *Wskaźnikiem Jakości Żywieniowej* – INQ (*Index Nutritional Quality*). Wskaźnik ów oznacza stopień, w jakim spożywany produkt pokrywając zapotrzebowanie energetyczne człowieka, zaspo-

---

<sup>6</sup> Drywień M., *Wartość odżywcza mleka i jego przetworów w aspekcie potrzeb pokarmowych człowieka*. Przegl. Hod., 9, 2004, 15-18.

<sup>7</sup> Nałęcz-Tarwacka T., *Wpływ wybranych czynników na zawartość funkcjonalnych składników tłuszczu mleka krów*. Rozprawy naukowe i monografie. Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2006, s. 11.

<sup>8</sup> Reklewski Z., Dymnicki E., *Znaczenie chowu bydła*, (w:) Chów i hodowla zwierząt gospodarskich, red. J. Krzyżewski i Z. Reklewski, Fundacja-Rozwój SGGW, Warszawa 1997, s. 72.

kaja jednocześnie jego zapotrzebowanie na określony składnik odżywczy<sup>9</sup>. Wszystkie składniki mleka są dobrze przyswajalne i efektywnie wykorzystywane przez organizm człowieka, z wyjątkiem laktozy, która przez część ludzi dorosłych bywa źle trawiona i wywołuje u nich zaburzenia jelitowe.

O wartości odżywczej mleka (nie tylko krowiego), a zwłaszcza jego cechach sensorycznych (organoleptycznych) decyduje w dużym stopniu **żywienie i utrzymanie zwierząt**. Powszechnie wiadomo, że krowy w okresie lata, korzystające z łąk i pastwisk, dają mleko o znacznie większej zawartości karotenu niż te, które przebywają cały czas w oborach. Jest ono przy tym smaczniejsze (pachnie kwiatami i ziołami) i ma bardziej pożądaną barwę (kremową). Podawanie z kolei w okresie zimy zwierzętom kiszzonek, zwłaszcza gorszej jakości, może popsuć smak i zapach mleka, stąd dawki tych pasz w żywieniu ekologicznym winny być umiarkowane i zastąpione w większym stopniu sianem dobrej i bardzo dobrej jakości.

Smaczne i zdrowe mleko będzie tylko wtedy, kiedy krowy przebywać będą w dobrych warunkach utrzymania (czyste obory z prawidłową wentylacją), a dój odbywał się będzie przy zachowaniu niezbędnych wymogów sanitarno-higienicznych. Takim mlekiem z pewnością nie pogardzi niejeden z odwiedzających gospodarstwo turystów.

**Mleko owcze** już w bardzo dawnych czasach było cenione jako bardzo wartościowy produkt. Owce dojono już w starożytności, a więc wtedy, gdy mleczne użytkowanie krów nie było jeszcze znane. W Europie dój owiec był rozpowszechniony do XVIII w. prawie we wszystkich krajach. Dopiero później, po przejściu z gospodarki ekstensywnej na intensywną stopniowo zaprzestano dojenia owiec. Obecnie zwyczaj dojenia owiec zachował się w rejonach górskich, posiadających odpowiednie naturalne pastwiska, a zwłaszcza we Francji, Włoszech i w krajach bałkańskich. W Polsce doi się obecnie owce tylko na Podhalu i w rejonie podgórz, a na pozostałych terenach jedynie w sporadycznych wypadkach.

Mleko owcze w stosunku do krowiego zawiera więcej tłuszczu (o ok. 50%), białka (o ok. 20%), soli mineralnych (o ok. 15%), natomiast mniej wody i laktozy. Ilość otrzymanego mleka od owiec w okresie laktacji (ok. 200 dni) zależy od rasy i sposobu żywienia zwierząt. Może się wahać od kilkudziesięciu do 600 kg. Największą mlecznością charakteryzują się owce fryzyjskie (ok. 600 kg), od owiec górskich (cakli) otrzymuje się po odkarmieniu jagniąt średnio 40 kg mleka o zawartości 7% tłuszczu, a od polskich merynosów – tylko ok. 30 kg<sup>10</sup>.

---

<sup>9</sup> Gawęcki J., Zielke M., *Produkty spożywcze i ich wartość odżywcza*, (w:) Żywnienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu, red. J. Gawęcki i L. Hryniewiecki, PWN, Warszawa 2000, s. 308.

<sup>10</sup> Jełowicki S., *Hodowla owiec*, (w:) Zootechnika, t. 2, wyd. IV, PWRiL, Warszawa 1974, s. 302.

Mleko owcze nadaje się przede wszystkim do wyrobu wartościowych serów i bryndz. Sławny na całym świecie ser requefort, wyrabiany we Francji, jest produktem wytwarzanym z mleka owczego.

**Mleko kozie** jest pokarmem wysoko wartościowym i łatwo przyswajalnym. Tłuszcz w mleku kozim jest rozdrobniony do małych kuleczek trzykrotnie mniejszych niż w mleku krowim i nie ulega aglutynacji (zlepianiu). Ponadto ma więcej krótko łańcuchowych kwasów tłuszczowych, dzięki czemu enzymy przewodu pokarmowego łatwiej je hydrolizują. Białko mleka koziego jest również łatwiej strawne niż mleka krowiego, co spowodowane jest niższą zawartością kazeiny (składnika białka). Zawiera wszystkie aminokwasy egzogenne, ma też niższą zawartość cholesterolu niż mleko krowie. Mleko kozie jest również bogate w witaminy, chociaż nie zawiera karotenów, stąd jest zawsze białe. Zawiera też duże ilości składników mineralnych, tj. wapnia, fosforu, potasu, magnezu, chloru, i manganu. Mniej jest w nim siarki, cynku, sodu, molibdenu i żelaza.

Dietetycy polecają mleko kozie szczególnie ludziom w podeszłym wieku z upośledzonym wchłanianiem składników mineralnych, dzieciom starszym i młodzieży w okresie szybkiego wzrostu, osobom chorym na owrzodzenia żołądka, astmę, arteriosklerozę, a przede wszystkim ludziom nie tolerującym białka mleka krowiego<sup>11</sup>.

Najwięcej mleka kozy produkują w 3-5 roku życia. Ich wydajność w zależności od rasy i żywienia wynosi 500-1200 kg. Kozy o wysokich wydajnościach (powyżej 5 kg mleka dziennie) doi się 3 razy dziennie, o niższych wydajnościach – dwukrotnie lub raz dziennie. Dój kóz przeprowadzany jest podobnie jak krów ręcznie lub za pomocą dojarki mechanicznej. Jest rzeczą naturalną, iż sam proces doju jak i postępowanie z mlekiem po udoju muszą być przeprowadzane w warunkach wysokiej higieny.

## Mięso

Mięso stanowi pożywienie człowieka od najdawniejszych czasów. Początkowo pozyskiwał je wyłącznie polując na zwierzęta dzikie, później głównym źródłem tego surowca stały się zwierzęta udomowione, specjalnie w tym celu hodowane. W Polsce do celów konsumpcyjnych wykorzystuje się głównie mięso zwierząt rzeźnych (cielęcina, wołowina, wieprzowina, baranina, sporadycznie konina)

---

<sup>11</sup> Gałka E., *Kozy*, (w:) Chów i hodowla zwierząt gospodarskich, red. J. Krzyżewski i Z. Reklewski, Fundacja-Rozwój SGGW, Warszawa 1997, s. 266.

oraz mięso drobiu, natomiast w mniejszym zakresie mięso królików i zwierząt łownych.

Mięso i przetwory mięsne (wędliny, wyroby wędliniarskie i konserwy) są podstawowym źródłem białka o wysokiej wartości odżywczej. Zawartość białka w mięśniach i jadalnych narządach wewnętrznych różnych zwierząt rzeźnych kształtuje się na zbliżonym poziomie 15-20%, jedynie nieco więcej jest tego składnika w cielęciny i mięsie drobiowym – do 23%<sup>12</sup>. Inaczej jest w przypadku tłuszczu, jego zawartość waha się w szerokich granicach i zależy od gatunku mięsa, części tuszy oraz rodzaju przetworu. Do produktów wysokotłuszczowych (powyżej 25% tłuszczu) zaliczamy na przykład boczek i parówki, do tłustych (10-25% tłuszczu) – wieprzowinę, baraninę, gęś, kaczkę, pasztety i kielbasy, niskotłuszczowych (3-10% tłuszczu) – cielęciny, wołowinę, kurczak, indyk i podroby oraz do produktów chudych (0-3% tłuszczu) – polędwicę<sup>13</sup>.

Tłuszcz mięsa charakteryzuje wysoki udział nasyconych kwasów tłuszczowych, a niski kwasów nienasyconych, które jedynie w nieco większych ilościach występują w tłuszczu drobiowym i końskim (powyżej 20%). Mięso i produkty mięsne cechuje znaczna zawartość cholesterolu, którego najwięcej jest w mózgu, wątrobie i nerkach.

Wartość energetyczna mięsa i jego przetworów zależy od zawartości wody w tych produktach, najwyższa jest dla boczku i tłustych wędlin (400-520kcal/100g), natomiast najniższa dla poledwicy i chudych wędlin drobiowych (110-120 kcal/100g)<sup>14</sup>.

Mięso i produkty mięsne dostarczają wielu składników mineralnych, a zwłaszcza żelaza, cynku i miedzi. Zawierają też niektóre witaminy z grupy B, a takie narządy, jak wątroba i nerki – dużo witamin A, D i K.

Z dietetycznego punktu widzenia najbardziej właściwą metodą obróbki kulinarnej mięsa jest gotowanie, następnie duszenie i smażenie na ruszcie lub w folii aluminiowej bez dodatku tłuszczu i bezpośredniego kontaktu z ogniem<sup>15</sup>.

Wartość mięsa a zwłaszcza jego walory smakowo-kulinarne zależą nie tylko od gatunku zwierzęcia, od którego ono pochodzi, ale też od rasy, sposobu utrzymania, żywienia oraz samego traktowania zwierzęcia. Są na przykład rasy bydła typowo mięsnego, które szczególnie mogą być polecane w gospodarstwach eko-

---

<sup>12</sup> Hryniewiecki L., *Źródła białka w żywieniu*, (w:) *Żywienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu*, red. J. Gawęcki i L. Hryniewiecki, PWN, Warszawa 2000, s. 188.

<sup>13</sup> Gawęcki J., Zielke M., *Produkty spożywcze i ich wartość odżywcza*, (w:) *Żywienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu*, red. J. Gawęcki i L. Hryniewiecki, PWN, Warszawa 2000, s. 315. <sup>14</sup> Ibidem, s. 315.

<sup>15</sup> Ibidem, s. 316.

agroturystycznych ze względu na ich atrakcyjny wygląd jak i jakość mięsa. Taką rasą jest szkockie bydło górskie (Scottish Highland). Zwierzęta tej rasy cechują się długimi rogami i kudłatą sierścią. Są niewielkich rozmiarów (wysokość w kłębie około 110-120 cm) i z natury spokojne. Charakteryzują się małymi wymaganiami odnośnie pomieszczeń i żywienia. Mogą być utrzymywane przez cały rok na pastwisku, zachowując dobrą kondycję i zdrowie. Mięso ich jest chude a zarazem delikatne i soczyste, w przekroju – „marmurkowane”, bardzo smaczne, o małej zawartości cholesterolu. O jakości mięsa tego bydła poza rasą decyduje zdrowie tych zwierząt. Przebywając na pastwisku w warunkach naturalnych są zahartowane i przede wszystkim pozbawione stresu. Okazuje się, że mięso pochodzące od zwierząt źle traktowanych, przebywających w dużym zagęszczeniu i nierzadko bitych, ma dużo gorsze parametry jakościowe. Cechuje je wtedy zbyt niskie pH i duża wodochłonność, co ma niekorzystny wpływ na jego dalszą obróbkę technologiczną.

Z przebywania zwierząt na pastwisku wynika kolejna korzyść. Mianowicie zwierzęta, spożywając ruń pastwiskową dostarczają mięso o lepszych walorach dietetycznych aniżeli te, które żywione są zbożem i innymi paszami treściwymi. Ich mięso charakteryzuje się wyższą zawartością niezbędnych nienasyconych kwasów tłuszczowych (NNKT) i lepszym stosunkiem kwasów tłuszczowych z rodziny n-3 do n-6, co w dietetyce człowieka ma bardzo istotne znaczenie. Poza tym w mięsie bydła (podobnie jak w mleku) odżywiającego się trawą pojawia się też wyższa zawartość tzw. sprzężonego kwasu tłuszczowego (CLA), któremu w ostatnich latach przypisuje się charakter przeciwnowotworowy.

## Jaja

W Polsce jak i w większości krajów świata spożywa się głównie jaja kurze, a tylko w niewielkim stopniu jaja przepiórcze, kacze (niebezpieczeństwo zakażenia *Salmonellą*), gęsie i perlicze. Jaja, podobnie jak i inne produkty zwierzęce, dostarczają przede wszystkim białka (12-13%) o najwyższej wartości odżywczej spośród wszystkich produktów<sup>16</sup>. Białko jaja kurzego uznawane jest za białko wzorcowe przy porównywaniu z innymi rodzajami białek. Jaja zawierają również dużo tłuszczu (ok. 11%), odznaczającego się wysokim stopniem strawności. Bogate są w lecytynę i inne związki fosforu organicznego, zawierają też NNKT. Ich ujemną cechą jest jedynie duża zawartość cholesterolu, którego w przeciętnej wielkości

---

<sup>16</sup> Gawęcki J., Zielke M., *Produkty spożywcze i ich wartość odżywcza*, (w:) *Żywność człowieka. Podstawy nauki o żywieniu*, red. J. Gawęcki i L. Hryniewiecki, PWN, Warszawa 2000, s. 319.

jaju jest około 200 mg. Nie jest to jednak powód do tego, by unikać spożywania skądinąd bardzo odżywczego produktu, jakim są jaja. Należy bowiem pamiętać, że dzienne zapotrzebowanie człowieka na cholesterol wynosi do 250 a nawet 300 mg, gdyż składnik ten jest naturalnie potrzebny do syntezy steroidów, np. kwasów żółciowych, hormonów, a także witamin z grupy D, jest też naturalnym składnikiem otoczki komórek nerwowych. Ponadto cholesterol znajdujący się w organizmie powstaje w większości z lipidów (w 60-80%) – głównie z triglicerydów, a tylko w 20-40% z pobranego wraz z pokarmem.

Jaja są dobrym źródłem witamin rozpuszczalnych w tłuszczach, takich jak A, D i E, a także witamin z grupy B – głównie ryboflawiny (witaminy B2). Są bogate również w sole mineralne (żelazo, fosfor, potas, wapń, magnez i inne)<sup>17, 18</sup>. Zawartość witamin i soli mineralnych w jajach zależy w znacznym stopniu od składu paszy podawanej ptakom. Żywnienie kur w systemie ekologicznym, z możliwością dostępu ptaków do roślin zielonych oraz fauny występującej w górnej warstwie gleby, sprzyja znoszeniu jaj o mocniejszej skorupie i bogatszym składzie. Widać to wyraźnie po zabarwieniu żółtka jaja, co wskazuje na obecność w nim większej zawartości karotenów i różnych barwników. Takie jaja są atrakcyjniejsze dla każdego konsumenta, a już z całą pewnością dla turysty przebywającego na wycieczce w gospodarstwie. Jaja świeże są oczywiście najsmaczniejsze. Ze względu jednak na możliwość zakażenia *Salmonellą* należy je przed użyciem umyć gorącą wodą. Te z kolei, które mają być przechowywane, powinny być wcześniej oczyszczone bez użycia wody.

## Podsumowanie

Działalność produkcyjna ekologicznych gospodarstw rolnych może być prowadzona w zakresie produkcji roślinnej (polowej, łąkarskiej, warzywniczej, sadowniczej, kwiaociarskiej) jak i zwierzęcej (produkcja mleka, mięsa, jaj, wełny), zarówno na potrzeby produkcji towarowej jak i na potrzeby własnej rodziny oraz przebywających gości (gospodarstwa ekoagroturystyczne). W każdej z tych działalności należy z jednej strony przestrzegać zasad związanych z ochroną środowiska rolniczego, z drugiej zaś dostrzegać potrzeby i oczekiwania konsumenta żywności ekologicznej, w tym przebywających w gospodarstwie turystów.

---

<sup>17</sup> Ibidem, s. 319.

<sup>18</sup> Grześnińska W., Gajewska D., *Żywnienie w turystyce*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, Warszawa 1999, s. 49.

Osoby przebywające w gospodarstwie mają szanse zapoznania się z warunkami chowu i żywienia zwierząt, a także z samym procesem pozyskiwania produktów żywnościowych. Mają przy tym gwarancję pochodzenia tych produktów, ich świeżości, czystości i jakości. Nierzadko sami angażują się w prace związane z wytwarzaniem produktów, np. dojem.

Przebywanie w tych gospodarstwach i korzystanie z oferty spożywania świeżych ekologicznych produktów może być szczególnie atrakcyjne dla mieszkańców miast, którzy na co dzień nie mają kontaktu ze zwierzętami, ich produkcją i zachowaniem w środowisku, jakim jest bez wątpienia piękny pejzaż wiejski.

Właściciele gospodarstw agroturystycznych decydując się na chów zwierząt z myślą o produkcji mleka, mięsa czy jaj na rzecz przebywających w gospodarstwie turystów muszą przestrzegać następujących zasad:

1. utrzymywać zwierzęta w warunkach właściwego dla nich komfortu, co sprawi, że będą one spokojniejsze i bardziej przyjazne człowiekowi;
2. prowadzić działalność produkcyjną w oparciu o przesłanki ekologiczne (kontekst ochrony środowiska jak i pozyskiwania zdrowych produktów);
3. zapewnić przebywającym turystom należne warunki bezpieczeństwa.

## Literatura

1. Berger S. 2000. *Problemy żywieniowe świata i organizacje międzynarodowe*. W: Gawęcki J., Hryniewiecki L. (red.). *Żywienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu*. PWN, Warszawa: s. 30-46.
2. Drywień M. 2004. *Wartość odżywcza mleka i jego przetworów w aspekcie potrzeb pokarmowych człowieka*. *Przeegl. Hod.*, 9: 15-18.
3. Gałka E. 1997. *Kozy*. W: Krzyżewski J., Reklewski Z. (red.). *Chów i hodowla zwierząt gospodarskich*. Fundacja-Rozwój SGGW, Warszawa: s. 242-284.
4. Gawęcki J. Zielke M., 2000. *Produkty spożywcze i ich wartość odżywcza*. W: Gawęcki J., Hryniewiecki L. (red.). *Żywienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu*. PWN, Warszawa: s. 307-332.
5. Grzebińska W., Gajewska D. 1999. *Żywienie w turystyce*. Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne Spółka Akcyjna, Warszawa.
6. Hryniewiecki L. 2000. *Źródła białka w żywieniu*. W: Gawęcki J., Hryniewiecki L. (red.). *Żywienie człowieka. Podstawy nauki o żywieniu*. PWN, Warszawa: s. 188-190.
7. Jełowicki S. 1974. *Hodowla owiec*. W: *Zootechnika (praca zbiorowa)*, t. 2, wyd. IV, PWRiL, Warszawa: s. 261-409.



8. Kowalczyk-Juśko A., Kościk B. 2005. *Tradycyjna produkcja rolnicza w gospodarstwach agroturystycznych*. W: Bielawska I., Maksimowska B. (red.). *Turystyka i rekreacja szansą rozwoju regionów*, T. II, Białystok: s. 137-147.
9. Nałęcz-Tarwacka T. 2006. *Wpływ wybranych czynników na zawartość funkcjonalnych składników tłuszczu mleka krów*. Rozprawy naukowe i monografie. Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
10. Reklewski Z., Dymnicki E. 1997. *Znaczenie chowu bydła*. W: Krzyżewski J., Reklewski Z. (red.). *Chów i hodowla zwierząt gospodarskich*. Fundacja-Rozwój SGGW, Warszawa: s. 71-72.
11. Rytko A. 2000. *Rolnictwo ekologiczne a integracja europejska*. Roczniki Naukowe SERiA t.2. z. 4, Warszawa-Poznań-Zamość: s. 193-198.

### **Ecological products of animal origin as one of the offers of the agritourist farms**

**Abstract:** The paper discusses one of the aspects of making the activity of agritourist farms more attractive such as breeding some farm animals not for the benefit of farm owners but for the visitors to have a possibility of spending their holidays on such farms. The offer of high quality products such as milk, meat or eggs obtained in unpolluted, ecological conditions of agritourist farms may comprise an additional attraction for many visitors.

**Key words:** eco-agritourism, milk, meat, eggs, nutritional attractiveness

*Janusz L. Sokół\**

## Wybrane zwierzęta egzotyczne w agroturystyce

### Wprowadzenie

W Polsce lata dziewięćdziesiąte przyniosły powrót popularności dawniejszych „wczasów pod gruszą”, obecnie określanych jako agroturystyka. Niesie to za sobą wiele korzyści. Z jednej strony umożliwia mieszkańcom miast spokojny wypoczynek w ekologicznych warunkach, z dala od zgiełku i przy udziale niewielkich kosztów, z drugiej umożliwia ekonomiczny i społeczny rozwój wsi. Agroturystyka stanowi zatem szansę poprawy warunków życia nie tylko społeczności wiejskiej, ale również mieszkańców miast.

Niektóre regiony kraju, jak na przykład północno-wschodnia część województwa podlaskiego, posiadają bardzo korzystne warunki do rozwoju agroturystyki. Niski poziom urbanizacji, słabe rolniczo rejon, wysokie bezrobocie i niewielkie dochody, a równocześnie niezłe zasoby mieszkaniowe i korzystne warunki przyrodniczo-krajobrazowe predysponują je do rozwoju tej właśnie gałęzi turystyki.

Jest wiele prac poświęconych agroturystyce, w których można znaleźć dokładne informacje traktujące o organizacji i rozwoju gospodarstwa agroturystycznego. Dotyczą one uwarunkowań prawnych i finansowych prowadzenia takiej działalności, wykorzystania walorów przyrodniczych i kulturowych. Obejmują socjologiczne aspekty prowadzenia gospodarstwa. Niewiele jednak miejsca poświęcono w nich korzyściom, jakie mogą wynikać z utrzymywania niektórych oryginalnych gatunków zwierząt w tych gospodarstwach, zwłaszcza zwierząt egzotycznych, takich jak: lamy, alpaki, strusie, etc. Zwierzęta te mogą stanowić dodat-

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Zarządzania Produkcją.

kowy atut gospodarstw turystycznych, mogą być swoistą atrakcją dla turystów, a w szczególności dla turystów przebywających z małymi dziećmi.

Dla dzieci takie gospodarstwo to swoiste mini ZOO, w którym znajdują bliski kontakt ze zwierzętami i otaczającą przyrodą. Należy tylko pamiętać, aby zwierzęta te były oswojone (inne zaś muszą przebywać w zagrodzie) i dostosowane do wieku dzieci. Dzieci natomiast muszą pozostawać pod nadzorem dorosłych, aby nie wyrządziły krzywdy zwierzętom<sup>1</sup>.

## Świnie miniaturowe

W przeciwieństwie do typowych, hodowlanych świń gospodarskich, użytkowanych intensywnie głównie na mięso, w mniejszym stopniu na tłuszcz, świnie miniaturowe utrzymywane są w celach hobbystycznych jako zwierzęta amatorskie, bądź też jako atrakcja niektórych gospodarstw agroturystycznych lub gospodarstw nastawionych na ekstensywną i ekologiczną produkcję żywności. Są to świnie małych ras, pochodzące najczęściej z Azji południowo – wschodniej bądź też powstałe w niektórych krajach europejskich i Stanach Zjednoczonych na skutek zamierzonego krzyżowania różnych miejscowych ras prymitywnych i odpowiedniej selekcji hodowlanej. Inne nazwy tych świń, to: świnie karłowate, mikroświnki, miniświnki, czy też z ang. – minipigs. Jest kilka ras tych świnek, m. in.:

- wietnamska zwiślobrzucha,
- getyngska miniaturowa,
- monachijska miniaturowa<sup>2</sup>.

W niektórych krajach, na przykład w USA, świnki te próbuje się oswajać i trzymać w mieszkaniach jako zwierzęta domowe (łącznie z wyprowadzaniem ich na spacer). Często utrzymywane są w ogrodach i parkach w systemie półwolnościowym. Efektem takiego utrzymania było niekontrolowane pokrycie jednej z loch świnki zwiślobrzuchej dzikiem, który wtargnął na teren parku. Było to w gospodarstwie agroturystycznym w Podgórkach k/Jeleniej Góry. Z krzyżówki tych dwóch gatunków zwierząt odchowano płodne potomstwo (świnko-dziki) mało wymagające pod względem karmy i warunków chowu<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> Sznajder M., Przezbórska L., Agroturystyka, ..., op. cit., s. 153.

<sup>2</sup> Sambraus H.H., *Rasy zwierząt gospodarskich (przekł. z niem. „Atlas der Nutztierassen”)*. Wydawnictwo MULTUM, Poznań 2000, s. 269-271.

<sup>3</sup> <http://www.eko.org.pl/kropla/archiwum/lato99/zwierzaki.html...> 2007-11-04.

Świnie miniaturowe w swoim zachowaniu wykazują dużo z instynktów ich praprzodków, czyli: dzika środkowo-europejskiego i dzika azjatyckiego. Żyją w stadach, mają swoją hierarchię, wszystko lubią robić wspólnie – bawić się, odkrywać, odpoczywać, spożywać pokarm i spać (podczas snu ogrzewają się nawzajem). Swoje miejsce do spania utrzymują w dużej czystości. W lecie chętnie zażywają kąpeli, korzystając z każdej kałuży, nawet „błotka”, by się ochłodzić i jednocześnie pozbyć pasożytów. Nie pocą się tak, jak inne zwierzęta, np. koń, dlatego nie wydzielają własnego zapachu (oprócz zapachu odchodów). Mają wrażliwą skórę, mogą dostać poparzenia w słoneczne dni, szczególnie te o białej karnacji i gdy nie są przyzwyczajone (powinny mieć zawsze część miejsc zacienionych). Potrafią dobrze pływać i wykazują się szczególnym węchem<sup>4</sup>.

Świnie należą do zwierząt wszystkożernych, zatem mogą spożywać pasze pochodzenia roślinnego jak i zwierzęcego. Latem mogą to być zielonki (trawa pastwiskowa, młoda lucerna, koniczyna, seradela, resztki poźniwne), odpady kuchenne, owoce, stary (lecz nie spleśniały) chleb, a zimą – śruty i otręby zbożowe, nasiona strączkowych, pasze okopowe (ziemniaki parowane lub gotowane, buraki, marchew), okruszy sienne<sup>5</sup>.

**Wietnamska świnia zwisłobrzucha** wywodzi się od świni bindeńskiej – odmiany dzikiej świni pochodzącej z południowo-wschodniej Azji. Od bardzo dawna jest autochtoniczną rasą występującą na terenie Wietnamu. Pierwsze zwierzęta zostały sprowadzone do Europy w roku 1866 z okazji otwarcia ogrodu zoologicznego w Budapeszcie. Obecnie świnia wietnamska hodowana jest prawie na całym świecie, zarówno do celów konsumpcyjnych, jak i w hodowlach amatorskich. Krzyżowana bywa z wieloma rasami świń, m. in. pochodzącymi z Minnesoty – getyngską świnia miniaturową, a także rasą mini-lewe<sup>6</sup>. Zwierzęta tej rasy charakteryzują się szczególnym pokrojem: mają bardzo krótkie nogi, obszerny brzuch, łagodny grzbiet, a ugięcie tylnych nóg sprawia, że ich brzuch prawie dotyka ziemi. Są to świnki niewielkich rozmiarów, ich wysokość kłębie nie przekracza 50 cm a masa ciała 60 kg. Głowę mają małą, z krótkimi stojącymi uszami. Między czołem a ryjem zauważa się charakterystyczne wklęsnięcie. Skóra o pigmentcie ciemnym jest gruba i pofałdowana, pokryta ciemną szczecina, chociaż spotyka się też osobniki łaciate. Świnki te charakteryzują się dużą plennością, lochy w ciągu roku mogą dać dwa mioty liczące po 10 prosiąt w każdym. Młode szybko dojrzewają, już w wieku 5-6 tygodni odłączamy je od matki. Dojrzałość płciową osiągają

---

<sup>4</sup> <http://www.subodivo.pl/minipigs.html...> 2008-02-10.

<sup>5</sup> *Podstawy żywienia zwierząt* (red. M. Dymnicka i J.L. Sokół), Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2001.

<sup>6</sup> Sambraus H.H., *Rasy zwierząt...*, op. cit., s. 269.

w wieku kilku miesięcy, ale do rozplodu dopuszczane są później. Loszki kryje się zwykle w wieku 7-8 miesięcy, używając knurków powyżej 1 roku. Cięża trwa tyle samo co u świń hodowlanych, tj. ok. 114 dni (3 m-ce, 3 tyg. i 3 dni). Całkowity rozwój i wzrost świń wietnamskich kończy się w drugim roku życia. Żyją średnio około 10 lat. Mimo południowego pochodzenia rasa ta doskonale adaptuje się do naszych warunków klimatycznych. Ciemne umaszczenie chroni je przed przegrzaniem, a porastająca zimą gęsta sierść i skłonność do otłuszczenia pozwalają jej (po stopniowym przyzwyczajeniu) przetrwać nasze niekorzystne warunki pogodowe. Jest wiele już przykładów z praktyki chowu tych świń w warunkach otwartych (ang. „out-door”), inaczej szałasowych, gdzie świnki przebywają przez cały rok na ogrodzonym pastwisku czy łące wyposażonych w drewniane szałas, docieplane zimą słomą<sup>7</sup>.

**Getyngska świnka miniaturowa** została wyhodowana z krzyżówki rasy *minnesota minipigs* i rasy *wietnamskiej zwisłobrzuchej* na początku lat 60. ub. w. na uniwersytecie w Getyndze. Hodowla obejmowała najpierw zwierzęta kolorowe, a następnie również białe, jako że do eksperymentów medycznych i innych badań naukowych wymagano zwierząt białych. W tym celu świni tej rasy krzyżowano ze świniami ras białych miejscowych. Powstał w ten sposób typ świń łączący temperament świni z Minnesoty z płodnością i małymi rozmiarami świni zwisłobrzuchej. Świni te w typie kolorowym mają umaszczenie czarne, brązowe lub srokatę i są nieco cięższe od świń typu białego. Maciory i knury niewiele się od siebie różnią masą ciała i wymiarami. Ich wysokość w kłębie wynosi 35-38 cm, a masa ciała 38-45 kg. Charakteryzują się siodłowym grzbietem i nosem oraz krótkim ryjem i odstającymi uszami. Występują głównie na terenie Niemiec, w krajach byłego Związku Radzieckiego, Izraelu, Japonii i sporadycznie w krajach środkowo-europejskich<sup>8</sup>.

**Świnka monachijska miniaturowa** powstała z hanfordzkiej świni miniaturowej. Miała być przeznaczona do prac eksperymentalnych jako karłowate zwierzę. Osobniki te musiały być ponadto odporne na zakażenia bakteryjne, co dawało możliwość prowadzenia hodowli bez użycia antybiotyków. Świni tej rasy występują głównie w krajach niemieckiego obszaru językowego, a zwłaszcza w południowych Niemczech. Są odporne na stres i posiadają przyjazny charakter umożliwiający łatwość tresury. Przy normowanym żywieniu osiągają nieduży wzrost (wysokość w kłębie 43 cm) i małą masę ciała (30-35 kg). Mają prostą linię grzbietu i harmonijną budowę ciała. Skóra jest biała, różnią się tylko kolorem sierści,

---

<sup>7</sup> <http://www.faunaflora.com.pl/art./swinka/swinka.html>, 2008-02-10.

<sup>8</sup> Sambraus H.H., *Rasy zwierząt...*, op. cit., s. 270.

która może być w jednolitym odcieniu czerwonym, czarnym lub brązowym albo też w odcieniu plamistym (czarno-białym lub brązowo-białym). Świnie te są znakomitym zwierzęciem modelowym dla człowieka wykorzystywanym w badaniach skóry i innych organów, w których wymagane są warunki zbliżone do ludzkich<sup>9</sup>.

## Wielbłądowate południowoamerykańskie

Z sześciu gatunków wielbłądowatych występujących na świecie cztery pochodzą z Ameryki Południowej. W obrębie rodziny wielbłądowatych wyróżnia się dwa gatunki udomowione: lama (*Lama glama*) i alpaka (*Lama pacos*) oraz dwa dzikie: guanako (*Lama guanicoe*) i wikunia (*Vicugna vicugna*).

**Lamy** to udomowione przedstawicielki rodziny wielbłądowatych, pochodzą z gór Ameryki Południowej (Peru, Boliwia, Chile, Ekwador) i tam głównie występują, ale mogą też być hodowane w gospodarstwach położonych na niewielkich wysokościach a nawet nizinach. Ich wyjątkowa czujność sprawia, że utrzymywane w stadach owiec mogą ostrzegać je przed drapieżnikami (wilki, kojoty)<sup>10</sup>.

Popularność lam w europejskiej agroturystyce wynika z faktu, iż doskonale spełniają dwie funkcje: ekonomiczną i ekologiczną. Mają małe wymagania pokarmowe i środowiskowe. Są wspaniałymi zwierzętami rekreacyjnymi i jucznymi, a przy tym towarzyskimi, przyjaznymi z wyraźnymi umiejętnościami „scenicznymi”, co sprawia, że przepadają za nimi dzieci<sup>11</sup>.

Dorośla lama mierzy 120 cm w kłębie, a jej masa ciała może dochodzić do 150 kg (przeciętnie od 80 do 120 kg). Są to największe zwierzęta spośród wielbłądowatych występujących na kontynencie południowo-amerykańskim. Samice lam są wyższe i delikatniejszej budowy, samce niższe i bardziej krępe. Zwierzęta te z powodzeniem nadają się do pracy jako zwierzęta juczne i zaprzęgowe. W tym celu można wykorzystać na przykład wózek przeznaczony dla kucyka, którym lamy będą wozić dzieci lub prowiant na wycieczki. Przyjmuje się, że dorosła lama może dźwigać ładunek stanowiący 30% swej masy ciała. W niektórych krajach, jak np. w Stanach Zjednoczonych motele trzymają lamy dla swoich gości, by uprzyjemnić i uatrakcyjnić im pobyt licznymi wycieczkami, podczas których zwierzęta przewożą prowiant i podręczne bagaże. Podczas poruszania się wzdłuż szlaku skubią one trawę i pędy, nie potrzebują więc czasu na postój związany z wypasem.

---

<sup>9</sup> Ibidem.

<sup>10</sup> Ibidem.

<sup>11</sup> Morales Villavicencio A., *Atrakcyjne lamy*. Za miastem, nr 6, 2006, s. 25.

Ich dodatkową zaletą są wypoduszkowane stopy, co sprawia, że stąpając, nie uszkadzają gruntu. Są ciekawe ludzi, z ufnością do nich podchodzą, objawiając sympatię obwąchiwaniem. Wszystkie te cechy fizjologiczne i użytkowe sprawiają, że hodowla lam w naszym kraju może być bardzo atrakcyjna<sup>12</sup>.

Samice lam osiągają dojrzałość płciową w wieku 6 miesięcy, a dojrzałość rozplodową w wieku 18-24 miesięcy, zależnie od wzrostu i rozwoju. Samce dojrzewają płciowo między 8. a 12. miesiącem, a do krycia używane są w wieku 3 lat. Zwierzęta te dożywają 20-30 lat i jeśli pozostają w dobrym zdrowiu, mogą być produktywne do późnej starości. Ciąża u samic trwa 340 dni, po czym rodzi się jedno młode. Noworodki zwykle ważą od 10 do 18 kg i są karmione mlekiem matki przez 4 miesiące, po tym okresie przechodzą na żywienie ogólne<sup>13</sup>.

Lamy nie są drogie w utrzymaniu, są mało wybredne względem paszy. Ich system trawienny pozwala wykorzystać pasze o najniższej jakości. Mają również małe wymagania wodne, jeśli otrzymują paszę soczystą nie muszą być pojone. Zimą potrzebują jedynie siana, a latem pastwiska, wody i soli w postaci mieszanki mineralnej. W żywieniu lam można wykorzystać również inne zielonki poza pastwiskiem oraz otręby, suchy chleb i rośliny okopowe. Zwierzęta te chętnie zjadają też resztki po sprzęcie zbóż, a także owoce<sup>14</sup>.

Lamy dobrze adaptują się w każdym klimacie. W ekstremalnych warunkach pogodowych powinny mieć schronienie (wiatę) przed wiatrem, śniegiem lub gorącem. Hodowla ich na potrzeby turystyki nie sprawia problemów w gospodarstwie, ponieważ mogą być trzymane w jednym pomieszczeniu z pozostałymi gatunkami zwierząt gospodarskich. Konieczne jest tylko przygotowanie wybiegu o powierzchni minimum 150 m<sup>2</sup> dla dwóch sztuk (należy je zwiększać o 30 m<sup>2</sup> dla kolejnej lamy). Zwierzęta te nie zanieczyszczają pastwisk, odchody składają w kopczykach w jednym miejscu, a pochodzący od nich nawóz znajduje zastosowanie w ogrodnictwie i warzywnictwie<sup>15</sup>.

Lamy znane są na świecie z tego, że dostarczają niezwykle cienkiego włókna wysokiej jakości, które należy do tzw. cienkich włókien specjalnych. Interesuje się nim światowy przemysł włókienniczy<sup>16</sup>. Produkt ten jest bardzo poszukiwany i uzyskuje wysokie ceny na rynkach międzynarodowych. Przeznaczany jest do produkcji delikatnych i ekskluzywnych wyrobów. Od dorosłej lamy można

---

<sup>12</sup> Morales Villavicencio A., *Lamy dla turystów*. Farmer, nr 18, 2005, s. 16.

<sup>13</sup> Ibidem.

<sup>14</sup> Morales Villavicencio A., *Atrakcyjne lamy...*, op. cit., s. 25.

<sup>15</sup> Ibidem.

<sup>16</sup> Morales Villavicencio A, Radzik-Rant A., *Characteristics of selected parameters of hair from Llamas (Lama glama) kept at Warsaw ZOO*. Ann. Warsaw Agricult. Univ.- SGGW, Anim Sci., No 43, 2005, s. 35-39.

uzyskać 2-3 kg wełny rocznie. Barwa okrywy jest jasnobrązowa do ciemnobrązowej (lub mieszanka obu tych kolorów), ale można też spotkać zwierzęta o sierści jasnej, kremowej i czarnej.

W agroturystyce jest doskonale miejsce na promocję wyrobów takich, jak: czapki, szale, rękawiczki, swetry, które turyści chętnie kupią jako oryginalne prezenty czy pamiątki. Znane na całym świecie poncza wyrabiane przez rzemieślników w krajach andyjskich i chętnie nabywane przez turystów kosztują 100-500 USD w zależności od wyrobu. Skórę wraz z futrem można przeznaczyć do robienia masek czy makatek. Może ona również stanowić egzotyczną dekorację pokoi gościnnych<sup>17</sup>.

Oprócz wełny i skóry cenione jest również mięso lam, z wyglądu podobne do wołowiny, lecz o smaku przypominającym dziczyznę. Zawiera ono mniej tłuszczu niż mięso drobiowe i mało cholesterolu, a przy tym jest bogate w białko. Zalecane może być rekonwalescentom po przebytych chorobach, a także dzieciom i osobom starszym. Wysoka wartość odżywcza mięsa lam i możliwość jego spożywania w różnej formie (peklowanej, pieczonej, wędzonej, duszonej, smażonej czy gotowanej) sprawia, że na przykład w Niemczech – kraju o największym imporcie tusz z lam spośród krajów europejskich, stanowi ono dużą konkurencję dla mięsa drobiowego i wieprzowego<sup>18,19</sup>.

**Alpaki** to drugi gatunek (po lamie) co do wielkości populacji wśród wielbłądowatych, występujących na terenie Ameryki Południowej. Światowym liderem w hodowli alpaki jest Peru (3,2 mln szt.). Od początku lat 80. ubiegłego wieku zwierzęta te hodowane są także w innych krajach, takich jak: USA (ok. 30 tys. szt.), Australia (ponad 60 tys. szt.), Nowa Zelandia (20 tys. szt.) i Chiny (kilkanaście tys. szt.) oraz w Europie – głównie w Niemczech, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii i Hiszpanii (łącznie ok. 6 tys. szt.)<sup>20</sup>. Ostatnio gatunek ten zaczyna pojawiać się również w Polsce. Aktualna populacja w naszym kraju szacowana jest na kilkaset sztuk. Zwierzęta te głównie hodowane są na farmach hodowlanych, w gospodarstwach agroturystycznych oraz w mniejszym stopniu w ogrodach zoologicznych. Polskim pionierem hodowli alpaki jest jedno z gospodarstw agroturystycznych występujące na Podlasiu. Utrzymuje ono stado liczące ponad 200 sztuk<sup>21</sup>.

---

<sup>17</sup> Ibidem.

<sup>18</sup> Ibidem.

<sup>19</sup> Morales Villavicencio A., *Lamy dla turystów...*, op.cit., s. 25.

<sup>20</sup> Morales Villavicencio A., Niżnikowski R., *Populacja wielbłądowatych południowoamerykańskich na świecie*. Przegl. Hod., nr 6, 2006, s. 17.

<sup>21</sup> Morales Villavicencio A., *Czy hodować alpaki?*, Farmer, nr 2, 2007, s. 43.



Alpaki osiągają masę ciała 50-55 kg, przy wysokości w kłębie 95 cm, choć zdarzają się też osobniki większe. Użytkowane mogą być wszechstronnie, bowiem pozyskiwać można od nich włókno, mięso, skóry, a ich naturalne piękno sprawia, że z powodzeniem możemy je wykorzystywać także w turystyce i rekreacji. W hodowli alpaki są selekcyjonowane głównie w kierunku produkcji **włókna**, którego średnica jest bardzo mała (wynosi od 12 do 29 mikronów). Włókno to podobnie jak włókno lam, należy do najcieńszych włókien organicznych na świecie i jest bardzo poszukiwanym surowcem na rynku międzynarodowym (konkuruje z kaszmirem, moherem i angorą); jest 3 razy trwalsze i 6 razy cieplejsze od wełny owczej<sup>22</sup>. Najcieńsze pochodzi z partii grzbietowej i boków i wykorzystuje się je do produkcji luksusowej odzieży. Grubsze włókna przeznaczone są do produkcji kołder, dywanów oraz wyrobów rękodzielniczych<sup>23</sup>.

**Skóra** alpaka wraz z futrem przetwarzana jest w rzemiośle i rękodzielnictwie. Wytwarzane są z niej piękne wyroby futrzarskie. **Mięso** spożywane jest zarówno w postaci nieprzetworzonej, jak i w postaci wędlin i konserw. W porównaniu z mięsem drobiowym czy wołowym zawiera więcej białka a mniej tłuszczu. Głównym odbiorcą tusz z alpaka podobnie jak i tusz z lam na terenie Europy są Niemcy<sup>24</sup>.

## Strusie

Atrakcyjność turystyczna największych ptaków świata jest duża, czego najlepszym potwierdzeniem jest powstawanie strusich gospodarstw agroturystycznych o znacznej popularności, chętnie odwiedzanych całymi rodzinami, zwłaszcza w czasie weekendu. W gospodarstwach tych utrzymuje się strusie afrykańskie, emu (tzw. struś australijski) i nandu (tzw. struś amerykański). Część gospodarstw agroturystycznych prowadzi małą gastronomię, gdzie można skosztować strusich produktów. Na wielu fermach agroturystycznych w różnych krajach świata można nabyć też pióra strusie, skorupy jaj i całe malowane jaja, a także czapeczki, koszulki oraz kartki pocztowe i kalendarze z rysunkiem lub fotografiami strusi. W niektórych krajach, np. w RPA cieszą się dużą popularnością strusie wyścigi rozgrywane na długich, wąskich torach. Amatorom mocniejszych wrażeń oferuje się przejażdżkę na tym ptaku, co dostarcza niezapomnianych wrażeń. Z kolei w Brazylii szkoli się młodych chłopców do jazdy na strusiach i organizuje week-

---

<sup>22</sup> Morales Villavicencio A., Niżnikowski R., *Populacja wielbłądowatych...*, op. cit., s. 19.

<sup>23</sup> Morales Villavicencio A., *Czy hodować alpaki?...*, op. cit., s. 42.

<sup>24</sup> Ibidem.

endowe agro-show z wyścigami strusi. W krajach nam bliższych, np. w Niemczech farmy agroturystyczne stanowią dość istotny segment w handlu mięsem ze strusi. Lokalni hodowcy sprzedają świeże mięso bezpośrednio u siebie na fermach, bądź w niewielkich przydomowych sklepach. Mięso to jest dużo droższe od importowanego z RPA mrożonego mięsa strusiego<sup>25</sup>.

Najbardziej popularnym wśród tych dużych ptaków nielatających (bezgrzebieniowców) jest struś afrykański. Znajduje się on w centrum zainteresowania hodowców na całym globie. Przez wielu postrzegany jest jako ptak XXI wieku. Liderem światowej hodowli strusi jest Republika Południowej Afryki. W Europie prym wiodą Włochy, gdzie znajduje się ponad 1400 ferm strusi (w Polsce jest ich ponad 500). Mimo to popyt kilkakrotnie przewyższa podaż, ponieważ zapotrzebowanie na strusie mięso rośnie w bardzo szybkim tempie<sup>26</sup>.

W Polsce chów strusi jest jedną z najmłodszych gałęzi produkcji zwierzęcej. Pierwszą fermą strusi afrykańskich była ferma w Garczynie koło Kościerzyny, założona kilkanaście lat temu. Odwiedza ją wiele osób, mimo że położona jest na uboczu w stosunku do głównych szlaków komunikacyjnych województwa. Największą liczbę turystów na fermach agroturystycznych odnotowuje się od maja do sierpnia. W tygodniu przyjeżdżają szkolne wycieczki, a w czasie weekendu rodziny, pragnące wypocząć i spróbować strusich przysmaków, tj. mięsa i jaj. Farmy polecają np. stek ze strusia, a dla zwolenników „fast-foodów” oferują niekiedy „strusburgery”. Są też i inne strusie dania, choćby takie, jak: flaki, gulasz, a czasami strusie szyje w warzywach. Dużą atrakcją kulinarną dla turystów jest też samodzielne przygotowanie jajecznicy z jednego jaja dla wielu osób, z pomocą takich narzędzi rzemieślniczych jak wiertarka czy piłka do metalu<sup>27</sup>.

Struś afrykański jest największym ptakiem na świecie, nie potrafiącym latać, ale za to biega z szybkością 70 km/h. Znosi olbrzymie jaja, o masie ok. 1,5 kg, a nieraz większe. Struś ten bardzo dobrze zaadaptował się w naszych warunkach klimatycznych. Żyje do 60-70 lat, a okres ich nieśności wynosi blisko 40 lat. W największym okresie nieśności, tj. w pierwszych kilkunastu latach, samica strusia może złożyć nawet do 100 jaj w ciągu roku (przeciętnie 50-70). Pisklęta po wykluciu ważą około jednego kilograma i bardzo szybko rosną. Po roku ptaki mają już blisko 2 metry wysokości, a dorosłe samce strusi afrykańskich osiągają wzrost do około 2,5 metra i masę ciała do 160 kg. Bardzo dobrze znoszą nawet mroźne zimy, a śnieg traktują jak piasek, za to nie lubią dużej wilgoci<sup>28</sup>.

---

<sup>25</sup> Horbańczuk J.O., *Strusie w agroturystyce*. Polskie Drobiarstwo, nr 5, 2007, s. 28

<sup>26</sup> <http://www.strusie.swinoujscie.pl/strusie.php>, 2008-02-10.

<sup>27</sup> Horbańczuk J.O., *Strusie w agroturystyce...*, op. cit., s. 28.

<sup>28</sup> Matczuk M., *Produkt ze strusia*. Farmer, nr 24, 2006, s. 38-39.

Tak, jak już wspomniano, rosnąca popularność chowu strusi w świecie wiąże się z możliwością ich wszechstronnego wykorzystania. Ptaki te dostarczają mięsa, skór, jaj, piór, a także innych produktów o mniejszym znaczeniu. Jednym z głównych kierunków chowu strusi jest pozyskiwanie **mięsa** o wysokich walorach smakowych, stosunkowo niskiej kaloryczności oraz niewielkiej zawartości cholesterolu i tłuszczu. Mięso to ma kolor czerwony, podobny do polędwicy wołowej i cielęciny. Jest przy tym kruche i smaczne. Z jednego strusia ważącego ok. 100 kg uzyskuje się 40 kg dobrego mięsa. Obok mięsa cennym strusim produktem jest **skóra**. Skóra strusia uważana jest za produkt najwyższej jakości i bywa porównywana z luksusowymi skórami krokodyli i słońi. Jest bardzo wytrzymała i odporna na działanie wody. Wytwarza się z niej szereg wyrobów galanteryjnych, począwszy od butów, a na portfelach skończywszy. Pewne znaczenie w dochodach z chowu strusi mają również **pióra**. Najcenniejsze są pióra białe, które wyrastają tylko u kogutów na skrzydłach i ogonie. Pióra strusie wykorzystywane są w plastyce i zdobnictwie, a dzięki ich właściwościom antyelektrostatycznym, używa się ich również w optyce i elektronice do usuwania kurzu. **Jaja** strusie znajdują zastosowanie w piekarnictwie jak i w codziennej konsumpcji. Są atrakcją na specjalne okazje, np. urodziny i święta. Z jaja ważącego od 1,5 do 2,0 kg można sporządzić jajecznicę dla 8-10 osób lub ugotować na miękko (45 minut) bądź też twardo (90 minut). Jaja posiadają duże walory dietetyczne. Z jaj wykorzystuje się wydmuszki, przeznaczone do malowanek rękodzielniczych i pisanek. Można je również poddawać grawerowaniu i rzeźbieniu, ponieważ grubość ich skorupy wynosi ok. 2 mm. Skorupy można wykorzystywać do wyrobu oryginalnej biżuterii<sup>29</sup>.

## Podsumowanie

W ostatnich latach obserwuje się tak w świecie jak i w Polsce wzrost zainteresowania agroturystyką. Ta pozarolnicza forma działalności gospodarczej na wsi przynosi z jednej strony korzyści samemu właścicielowi gospodarstwa rolnego, umożliwiając mu dodatkowe źródło dochodu, z drugiej zaś daje szansę zdrowego (na łonie natury), a przy tym atrakcyjnego cenowo wypoczynku ludziom z miast, przybywającym często całymi rodzinami z małymi dziećmi. Właściciele gospodarstw agroturystycznych chcąc przyciągnąć jak najwięcej gości, muszą zwiększać atrakcyjność swoich obiektów. Mogą to czynić w różnoraki sposób. Jednym z nich

---

<sup>29</sup> <http://www.strusie...>, op. cit., 2008-02-10.

jest utrzymywanie w gospodarstwie ciekawych, egzotycznych zwierząt, przyciągających uwagę zwłaszcza małych dzieci i ich opiekunów.

Takimi zwierzętami mogą być na przykład niektóre wielbłądowate pochodzące z Ameryki Południowej (lamy, alpaki), strusie i wiele innych gatunków zarówno ssaków jak i ptaków. Zwierzęta te poprzez swój atrakcyjny (egzotyczny) wygląd zwracają uwagę przybywających gości i stają się w ten sposób dobrym środkiem marketingowym. Dostarczają też cennych produktów, zarówno spożywczych jak i innych, które zwiększają dochodowość właściciela gospodarstwa agroturystycznego.

## Literatura

1. Dymnicka M., Sokół J.L. (red.) 2001. *Podstawy żywienia zwierząt*, Wyd. SGGW, Warszawa.
2. Horbańczuk J.O. 2007. *Strusie w agroturystyce*. *Polskie Drobiarstwo*, nr 5: 28.
3. Matczuk M., 2006. *Produkt ze strusia*. *Farmer*, nr 24: 38-39.
4. Morales Villavicencio A. 2005. *Lamy dla turystów*. *Farmer*, nr 18: 16.
5. Morales Villavicencio A. 2006. *Atrakcyjne lamy*. *Za miastem*, nr 6: 25.
6. Morales Villavicencio A. 2007. *Czy hodować alpaki?* *Farmer*, nr 2: 43.
7. Morales Villavicencio A, Radzik-Rant A. 2005. *Characteristics of selected parameters of hair from Llamas (Lamaglama) kept at Warsaw ZOO*. *Ann.Warsaw Agricult. Univ.- SGGW, Anim Sci.*, No 43: 35-39.
8. Morales Villavicencio A., Niżnikowski R., 2006. *Populacja wielbłądowatych południowo-amerykańskich na świecie*. *Przeł. Hod.*, nr 6: 17.
9. Sambraus H.H., 2000. *Rasy zwierząt gospodarskich (przeł. z niem. „Atlas der Nutztierassen”)*. Wyd. MULTUM, Poznań: 269-271.
10. Sznajder M., Przezbórska L., 2006. *Agroturystyka*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
11. Witryna internetowa: <http://www.eko.org.pl/kropla/archiwum/lato99/zwierzaki.html>, stan z 04.11.2007.
12. Witryna internetowa: <http://www.subodivo.pl/minipigs.html>, stan z 10.02.2008.
13. Witryna internetowa: <http://www.faunaflora.com.pl/art./swinka/swinka.html>, stan z 10.02.2008.
14. Witryna internetowa: <http://www.strusie.swinoujscie.pl/strusie.php>, stan z 10.02.2008.

## **Some exotic animals in agritourism**

**Abstract:** The paper presents the characteristics of some species of exotic animals as attractive objects of tourist farms, increasing the interest of potential tourists who want to spend their holidays out of town in healthy environmental conditions. On the one hand, these animals attract attention of the visitors because of their interesting, original looks and, on the other hand, they provide valuable and attractive products such as eggs (ostrich) or skin (llama, alpaca).

**Key words:** agritourism, miniature pigs, llamas, alpacas, ostrich

*Romuald Ziółkowski\**

## **Rola usług internetowych w kształtowaniu przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw turystycznych**

### **Wstęp**

Rozwój technologii informacyjnych (IT) nie pozostaje bez wpływu na możliwości rozwoju turystyki, zarówno w skali globalnej jak i lokalnej. Sfera technologiczna jest od kilku lat źródłem tworzenia przewagi konkurencyjnej przedsiębiorstw turystycznych. Wzmacnianiu konkurencyjności przyczynia się wirtualizacja działalności (Nawrocka 2006), polegająca przede wszystkim na wykorzystaniu usług internetowych do dywersyfikacji obrotów, ale także wprowadzająca zmiany w strukturze organizacyjnej firmy. W latach 1975-2005 sektor turystyczny zaadaptował trzy fale innowacji w sferze technologii informacyjnych (Miecznikowski 2006, zmienione):

- komputerowy system rezerwacji (CRS) w latach siedemdziesiątych,
- globalny system dystrybucji usług turystycznych (GDS) w latach osiemdziesiątych,
- usługi internetowe, od połowy lat dziewięćdziesiątych.

Właściciele firm turystycznych, łącznie z personelem zarządczym, wykazują nie tylko zrozumienie, ale również determinację w wykorzystaniu nowoczesnych technologii informacyjnych w rozwijaniu działalności własnych przedsiębiorstw (Ziółkowski 2007; Ruszkowski 2006). Możliwości zaimplementowania tych rozwiązań mają zróżnicowany charakter, począwszy od reklamy w Internecie (Janu-

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Turystyki i Rekreacji.

szewska, Przeorek-Smyka 2006), a skończywszy na wykorzystaniu sieci WWW jako kanału sprzedaży (Szostak 2006; Marek 2006). Posiadanie strony WWW i dostęp do sieci internetowej to jedynie wstępny etap prowadzenia handlu elektronicznego, który prowadzi do zmian zachowań konkurencyjnych w turystyce (Miecznikowski 2006) poprzez ciągle dostarczanie aktualnych informacji dla potencjalnych i aktualnych klientów.

Wraz z rozwojem branży teleinformatycznej powstają nowe lub są doskonalone stare techniki komunikacji między turystą a przedsiębiorstwem turystycznym. Początkowe zastosowania IT, służące głównie zwiększeniu wewnętrznej efektywności i zmniejszeniu kosztów bezpośrednich przedsiębiorstwa, przekształciły się w kierunku zabezpieczenia pozycji przedsiębiorstwa na rynku i wypracowania przewagi nad konkurencją, przyjmując tym samym niejednokrotnie strategiczny charakter (Goliński 1999).

## **Cel, zakres i metodyka badań**

Postęp technologiczno-informacyjny sprawia, że przyzwyczajamy się do łatwiejszego i szybszego dostępu do aktualnych informacji. Fundamentem tego przyzwyczajania staje się Internet. Obecnie, żadne przedsiębiorstwo, w tym działające w branży turystycznej, nie może pozwolić sobie na brak strony WWW, gdyż wiązałoby się to z utratą wielu klientów (Ziółkowski 2008). Jeszcze kilka lat temu witryna WWW świadczyła o nowoczesności firmy i tworzeniu przewagi nad konkurentami. Obecnie tego typu działalność jest traktowana jako naturalny etap rozwoju firmy.

Celem artykułu jest analiza i ocena wykorzystania witryny WWW, jednej z usług oferowanych w sieci internetowej, do kształtowania przewagi konkurencyjnej. W związku z tym w okresie od kwietnia do czerwca 2008 przeprowadzono badania ankietowe na przedsiębiorstwach turystycznych z województwa podlaskiego. W badaniu wzięło udział 67 podmiotów reprezentujących branżę usług hotelarskich, biur podróży oraz gospodarstw agroturystycznych.

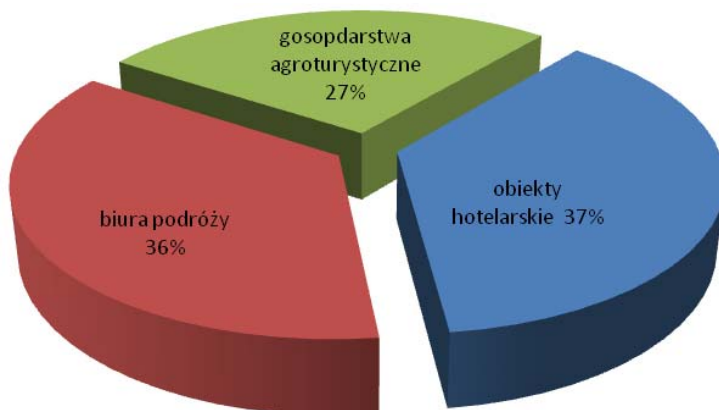
W badaniu wykorzystano kwestionariusz ankiety, który był wysyłany drogą elektroniczną bądź dostarczany osobiście. Kwestionariusz zawierał 11 pytań dotyczących tematyki tworzenia i zarządzania witryną WWW. W szczególności zwrócono uwagę na zagadnienia tworzenia i administrowania witryną, kosztów budowy i rozwijania serwisu, funkcji pełnionych przez witrynę WWW oraz uzyskiwanych przez firmę korzyści.

## Charakterystyka badanej zbiorowości

Kwestionariusz ankiety został rozesłany do 90 podmiotów turystycznych, reprezentujących w takim samym stopniu branżę usług hotelarskich (30 ankiet), biur podróży (30) i gospodarstw agroturystycznych (30). Uzyskano wyniki zwrotne od 67 podmiotów (74%) w następującej liczbie (rys. 1):

- obiekty hotelarskie – 25 ankiet,
- biura podróży – 24 ankiet,
- gospodarstwa agroturystyczne – 18 ankiet.

Wybierając podmioty do badań, kierowano się kryterium wykorzystania Internetu do komunikacji z klientami, a mianowicie sprawdzano, czy możliwy jest kontakt z badanym przedsiębiorstwem za pośrednictwem poczty elektronicznej lub czy posiada stronę WWW.



Rys. 1. Udział branż turystycznych biorących udział w badaniu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

W przypadku obiektów hotelarskich i biur podróży reprezentowane są wszystkie większe miasta województwa podlaskiego lub znane miejscowości turystyczne: Białystok, Suwałki, Łomża, Białowieża, Augustów, Hajnówka, Goniądz. W przypadku gospodarstw agroturystycznych ankietę wysyłało do podmiotów z czterech powiatów (augustowski, hajnowski, sejneński i suwalski), które charakteryzują się największą liczbą gospodarstw agroturystycznych zarejestrowanych w Wojewódzkim Podlaskim Ośrodku Doradztwa Rolniczego w Szepietowie (baza dostępna na stronie [www.odr.zetobi.com.pl](http://www.odr.zetobi.com.pl)). Należy zaznaczyć, że w przypadku

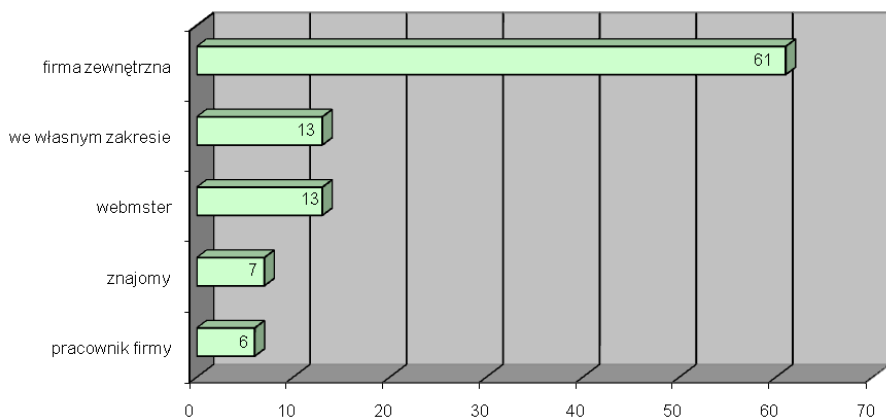


ostatniej grupy badanych podmiotów, zakres korzystania z usług internetowych jest w dalszym ciągu niewielki. Mimo tak licznej reprezentacji w bazie danych, istniał kłopot z wytypowaniem gospodarstw korzystających z poczty elektronicznej bądź posiadających stronę WWW.

Wszystkie podmioty biorące udział w ankiecie posiadały własną stronę WWW oraz własną skrzynkę poczty elektronicznej. Zakres i jakość informacji umieszczanych na witrynie WWW, a także pełnione funkcje różniły się w zależności od rodzaju prowadzonej działalności. Natomiast pod względem estetyki szaty graficznej wszystkie przeglądane witryny cechowały się rzetelnością i przejrzystością prezentowanych treści.

## Wyniki badań

Obecność firmy w wirtualnym środowisku jest obecnie koniecznością, wymuszaną przez reguły funkcjonowania rynku, a w szczególności jego strony popytowej. Daje ona dużą swobodę w interaktywnej komunikacji z klientem, począwszy od zapytań o ofertę, poprzez reklamę firmy, a skończywszy na rezerwacji usług. Jednak obecnie konkuruje się także samym wyglądem witryny, jak również funkcjami, które ona spełnia (np. rezerwacja usług, dostęp on-line do pracowników firmy, rozmowy przez Internet w czasie rzeczywistym). Zdecydowana większość podmiotów rozumie rosnące potrzeby klientów i do projektowania witryny zatrudnia osoby profesjonalnie zajmujące się tą działalnością. Ponad 70% ankietowanych firm dokonało takiego wyboru, przy czym aż 61% zleciło wykonanie witryny firmom, a 13% osobom specjalizującym się w projektowaniu witryn (webmasterom). Szczegółowe wyniki prezentuje rysunek 2. Należy podkreślić, że najczęściej (80%) usługę zaprojektowania witryny zlecano firmie zewnętrznej w przypadku obiektów hotelowych, w przypadku biur podróży odsetek ten wynosił 63%, a w przypadku gospodarstw agroturystycznych – 21%.



**Rysunek 2.** Projektanci witryn internetowych w badanych obiektach

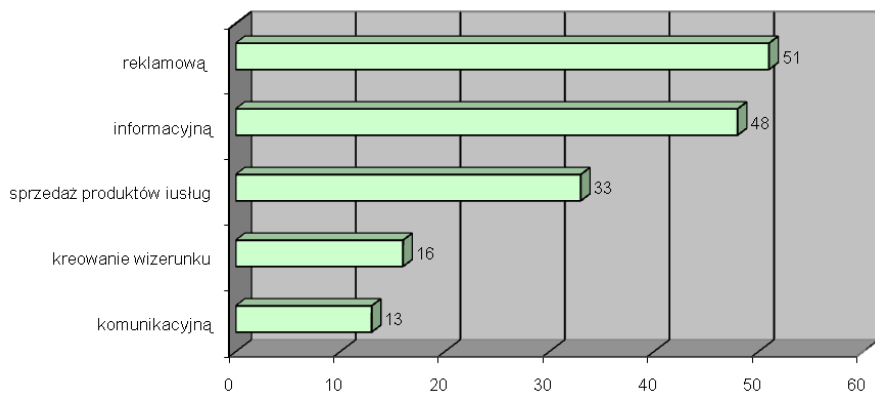
Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Samodzielne wykonywanie witryny lub zlecenie tego zadania pracownikowi firmy nie wynikało z ograniczonych środków, a raczej wynikało z przekonania, że własne umiejętności wystarczą na zaprojektowanie witryny. Ocena powyższa wynika z faktu, że jedynie 13% ankietowanych stwierdziło, że wykonanie witryny nic ich nie kosztowało (były to podmioty, które wykonały witrynę we własnym zakresie). Największy odsetek badanych (45%) poniósł koszty poniżej 1 000 zł, w 30% badanych firm wydatki na zaprojektowanie witryny zamknęły się pomiędzy 1 000 a 3 000 zł, a 12% wydało powyżej 3 000 zł.

Innym argumentem, potwierdzającym tezę, że badane firmy pewnie czują się w zagadnieniach tworzenia i zarządzania witryną WWW jest fakt, że 45% ankietowanych podmiotów samodzielnie administruje witryną WWW bądź zleca to jednemu z pracowników, pozostałe 65% zleca to firmom zewnętrznym lub zatrudnia webmastera. Czynności administracyjne związane z aktualizacją informacji i odpowiadaniem na listy najczęściej we własnym zakresie wykonują właściciele gospodarstw agroturystycznych (stwierdziło tak 42% ankietowanych gospodarstw agroturystycznych), co w ich przypadku może wynikać z konieczności zmniejszenia wydatków, jak również z mniej zaawansowanych funkcji pełnionych przez witrynę. W przypadku obiektów hotelarskich i biur podróży samodzielnie, lub poprzez pracownika, czynności administracyjne wykonuje odpowiednio 16% i 17% ankietowanych podmiotów.

Strona WWW może spełniać różne funkcje, począwszy od reklamy, poprzez kreowanie wizerunku firmy, a skończywszy na dywersyfikacji sprzedaży. Nieza-

leżnie od tego powinna być elementem wyróżniającym firmę w wirtualnym środowisku. Zastosowane rozwiązania techniczne, a przynajmniej szata graficzna i nawigacja po samej witrynie, powinny być atrakcyjne i wyróżniające spośród konkurencji. Potrzeby te dzielają ankietowane przedsiębiorstwa, które wśród cech charakteryzujących projektanta i administratora witryny WWW, wymieniają na pierwszym miejscu kreatywność i pomysłowość (67% odpowiedzi). Jednak umiejętności te nie są wykorzystywane do praktycznych zastosowań witryny, standardowych dla innych krajów. Jedynie 33% ankietowanych podmiotów stwierdziło, że założona przez nich witryna WWW jest wykorzystywana do sprzedaży produktów i usług (rys. 3 – respondenci mogli wymieniać wszystkie funkcje pełnione przez witrynę WWW).



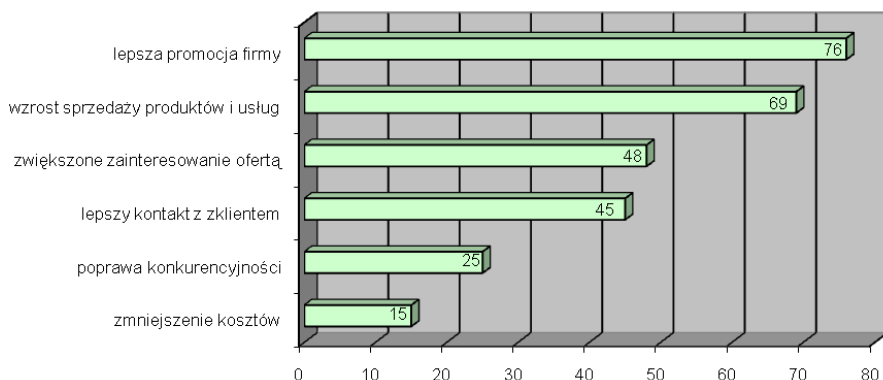
**Rysunek 3.** Funkcje witryny WWW w badanych przedsiębiorstwach turystycznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Dystrybucyjną funkcję witryny WWW najczęściej wykorzystują biura podróży. W ich przypadku aż 54% badanych podmiotów wykorzystuje witrynę w codziennej sprzedaży swoich produktów. W przypadku hoteli jest to już tylko 28% (w Grecji 80% hoteli wykorzystuje witrynę WWW do sprzedaży usług – zobacz: Ziółkowski 2008). Najsłabiej ta funkcja jest rozwinięta w gospodarstwach agroturystycznych, w których zaledwie 8% umożliwia dokonanie wszystkich formalności za pośrednictwem Internetu.

Wprawdzie przeważające funkcje pełnione przez witryny WWW wśród podmiotów turystycznych działających w województwie podlaskim, sprowadzają się do reklamy firmy i informacji o ofercie, to mimo wszystko działalność w środowisku internetowym jest uważana przez ankietowane podmioty, za potrzebną. Wszy-

scy respondenci wymienili korzyści, które wynikają z posiadania witryny WWW (rys. 4). Do najczęściej wskazywanych należała promocja firmy (76%), a w następnej kolejności wzrost sprzedaży produktów i usług (69%). Dość często wymieniano również zauważone zwiększone zainteresowanie ofertą (np. poprzez wzrost zapytań o ofertę) oraz lepszy kontakt z klientem, możliwy o każdej porze dnia i nocy dzięki usłudze poczty elektronicznej. Witryna przynosi korzyści, zarówno w pozyskiwaniu nowych klientów, jak i większym przywiązaniem osób, które już korzystały z usług danego podmiotu.



**Rysunek 4.** Korzyści wynikające z posiadania witryny WWW

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań ankietowych.

Zaskakująco wypada ocena wzrostu konkurencyjności firmy, wskazywana jedynie przez co 4 ankietowany podmiot. Tylko 8% biur podróży uważa, że poprawia się ich konkurencyjność. W przypadku gospodarstw agroturystycznych jest to 21% badanej populacji, a wśród obiektów hotelarskich odpowiedź tą wymieniło 40% ankietowanych podmiotów.

Przyczyn takiej słabej oceny konkurencyjności, w przypadku całego sektora turystycznego w województwie podlaskim, należy doszukiwać się w specyfice regionalnego rynku turystycznego. Większość przedsiębiorstw w regionie jest nastawionych na lokalnego turystę, co najwyżej krajowego. Nieliczne przedsiębiorstwa upatrują swoich szans w poszerzaniu działalności na inne obszary geograficzne, w szczególności zachodnioeuropejskie. Sytuacja ta jest najbardziej widoczna w biurach podróży, które w większości zajmują się turystyką wyjazdową i nastawione są na mieszkańców regionu. Dla nich najważniejszą funkcją jest informowanie o ofercie i do tego doprowadza się wykorzystywanie usług oferowanych przez Internet.

Branża gospodarstw agroturystycznych w dalszym ciągu się rozwija, jednak cechuje się największym niedoinwestowaniem potencjału ludzkiego. Zamieszczenie oferty w Internecie jest jeszcze czynnością rzadką dla tego rodzaju działalności. Tym bardziej mogą czuć się wyróżnione te podmioty, które nie tylko zamieściły prostą informację o swojej działalności wraz z informacją o dojeździe, ale prowadzą rozbudowany serwis internetowy w kilku wersjach językowych. One najczęściej zauważają poprawę swojej konkurencyjności w stosunku do innych gospodarstw, szczególnie jeśli jest ona poparta wizytami turystów zagranicznych.

Najczęściej poprawę konkurencyjności zauważały obiekty hotelarskie, co wiąże się z koniecznością konkurowania o turystę nie tylko krajowego, ale również międzynarodowego. Ponadto jest to branża charakteryzująca się największymi kosztami stałymi, dla której technologia informacyjna staje się sposobem ich minimalizacji. Serwisy WWW tych podmiotów charakteryzują się najbardziej rozbudowanymi funkcjami, włączając w to możliwości rezerwacji on-line.

Należy pamiętać, że pojawienie się firmy w Internecie niesie za sobą szereg nowych obowiązków, które czasami mogą być postrzegane jako negatywne przejawy aktywności wirtualnej. Spośród ankietowanych podmiotów turystycznych, aż 88% stwierdziło, że zauważa negatywne skutki posiadania witryny WWW. Dla większości z nich (55%) było to zauważalne ograniczenie bezpośredniego kontaktu z klientem. Co czwarty ankietowany podmiot (25%) jako negatywną stronę wskazywał konieczność stałej aktualizacji zamieszczanych treści, zaś 8% ankietowanych uważało, że strona WWW spowodowała wzrost kosztów działalności (m.in. zatrudnienie webmastera, modernizacja sprzętu, zakup oprogramowania).

## Podsumowanie

Turystyka jest przejawem aktywności przestrzennej. Wymaga od jej uczestników przemieszczenia się, w celu dotarcia do miejsca wypoczynku lub interesującego obiektu turystycznego. Jednak sama konsumpcja turystyczna jest poprzedzona poszukiwaniem informacji, a następnie zakupem produktu turystycznego. Obie te czynności mogą być i coraz częściej są realizowane w domu, za pośrednictwem Internetu.

Usługodawca musi wykorzystywać w swojej działalności Internet, nie może jednak sprowadzać go wyłącznie do funkcji informacyjno-reklamowej, ale także używać go do dystrybucji swoich usług. Sprzedaż może być realizowana na wiele sposobów. Metodą, która wymaga najmniejszego wkładu finansowego i intelektualnego ze strony podmiotu turystycznego, jest umieszczenie formularza zamówie-

nia na stronie WWW. Wynikiem doskonalenia internetowych narzędzi sprzedażowych może być wykorzystanie systemu sprzedażowego, który działałby bez udziału ludzi. Ważnym rozwiązaniem jest także umożliwienie dokonywania płatności drogą elektroniczną.

Analizując stopień wykorzystania strony WWW przez podmioty turystyczne z województwa podlaskiego w codziennej działalności, nasuwa się kilka wniosków. Pierwszy z nich to taki, że ważne jest, aby strona WWW charakteryzowała się przejrzystością, wysoką estetyką, intuicyjnym interfejsem, a całość projektu odróżniała ją od innych, podobnych witryn. Jakość materiałów zamieszczonych na stronie WWW decyduje o pierwszym wrażeniu, które zachęca lub zniechęca potencjalnych klientów. Świadczy o tym znaczny procent podmiotów zlecających wykonanie witryny firmom lub osobom profesjonalnie zajmujących się tą działalnością. Pośrednio wynika to także z faktu, że podnoszona jest kwestia kreatywności przy ocenie kwalifikacji osoby zajmującej się projektowaniem i administrowaniem witryn WWW.

Zwraca także uwagę dość częste zlecenie administrowania witryną WWW pracownikowi firmy bądź samodzielne podejmowanie się tego zadania. Wynikać to może zarówno z oszczędności, jak i z faktu lepszego przygotowania kadry turystycznej w zakresie obsługi stron WWW, a jednocześnie wpływać może na większą elastyczność firmy w kontakcie z klientem i szybsze reagowanie na zmiany ujawniające się na rynku turystycznym. Jednocześnie może to być spowodowane chęcią ograniczenia dostępu do poufnych danych firmy (np. o sprzedaży) osobom z zewnątrz.

W następnej kolejności należy zauważyć, że firmy turystyczne, pomimo zauważanych problemów wynikających z zarządzania serwisem WWW, przedkładają nad nie uzyskiwane korzyści. Zwraca uwagę fakt, że dość rzadko jest wskazywana korzyść w postaci ograniczenia kosztów działalności. Cecha, która jeszcze niedawno była jednym z głównych atrybutów wdrażania nowoczesnych rozwiązań technologicznych, obecnie jest wskazywana coraz rzadziej (zmniejszenie kosztów wskazało 15% ankietowanych podmiotów). Jednocześnie 8% ankietowanych przedsiębiorstw stwierdziło wprost, że koszty funkcjonowania wzrosły wraz z powstaniem strony WWW.

Wyniki przeprowadzonej ankiety pośrednio wskazują na wykorzystanie usług internetowych w tworzeniu przewagi konkurencyjnej podmiotów turystycznych w województwie podlaskim. Jednak w pytaniu o uzyskiwane korzyści jedynie 25% ankietowanych odpowiada wprost, że należy do nich poprawa konkurencyjności firmy. Wy tłumaczenia należy szukać w specyfice regionu, co wcześniej zostało szerzej omówione, a nie w zmniejszającej się roli Internetu w oddziaływaniu

na turystów. Należy oczekiwać, że działania podejmowane w ostatnich latach przez samorząd wojewódzki z zakresu poprawy dostępności informacyjnej regionu oraz zmiany w programie nauczania na studiach o kierunku turystycznym (na Politechnice Białostockiej), przyczynią się do zmiany postrzegania roli Internetu w rozwijaniu działalności turystycznej.

## Literatura

1. Goliński M. 1999. *Gospodarka i informacja*. W: Lubacz J. (red.). W drodze do społeczeństwa informacyjnego, Politechnika Warszawska, Warszawa: 137-155.
2. Januszewska M., Przeorek-Smyka R. 2006. *Ocena hoteli w Karpaczu na tle zmian zachodzących na rynku usług hotelarskich w Polsce*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki, Nr 6, Szczecin: 75-85.
3. Marek R. 2006. *Internet ważnym kanałem dystrybucji ofert turystycznych*. W: Raszka B., Bosiacki S. (red.). Gospodarka turystyczna w XXI wieku. Globalne wyzwania i zagrożenia, AWF, Poznań: 245-252.
4. Miecznikowski S. 2006. *Rynek technologii informatycznych i jego wykorzystanie w sektorze turystycznym*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki, Nr 7: 17-22.
5. Nawrocka E., 2006 *Wpływ globalizacji w sektorze turystycznym na funkcjonowanie polskich przedsiębiorstw*. W: Raszka B., Bosiacki S. (red.). Gospodarka turystyczna w XXI wieku. Globalne wyzwania i zagrożenia, AWF, Poznań: 31-40.
6. Ruszkowski J.M. 2006. *Nowoczesne systemy informatyczne narzędziem informacji w turystyce*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki, Nr 7: 33-38.
7. Szostak D. 2006. *Hotelarstwo w społeczeństwie informacyjnym*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Ekonomiczne Problemy Turystyki, Nr 7: 43-51.
8. Ziółkowski R. 2007. *Zarządzanie informacją w regionie turystycznym*, Politechnika Białostocka, Białystok.
9. Ziółkowski R. 2008. *Usługi internetowe w branży hotelarskiej*. W: Jalinik M. (red.). Innowacje w rozwoju turystyki, Politechnika Białostocka, Białystok: 411-419.

## **The role of the Internet services in shaping competitive advantage of tourist companies**

**Abstract:** Progress of information technology is causing tourists to get used to easier and quicker access to current information. The Internet is becoming the base of this habit. Currently, no company, including the ones operating in the tourist trade, can not allow itself not to have a web site because it could lead to the loss of customers. Just a few years ago, possession of a webpage was a proof of modernity of a company and helped to create advantage over other competitors. Currently, this type of activity is being treated as a natural stage of the company development.

Owners of tourist companies, including management personnel, are showing understanding but also determination in the usage of modern information technologies to develop activity of their companies. However, possessing a web page and access to the Internet network is merely the preliminary stage of running e-commerce.

The article presents the analysis and estimation of the usage of a web-page as a tool for shaping competitive advantage. The work results are based on poll examinations.

**Key words:** Internet services, tourist company, competitiveness



# Zarządzanie organizacjami

Andrzej Daniluk\*, Anna Wasiluk\*\*

## Klaster spożywczy województwa podlaskiego w świetle przeprowadzonych badań

### Wstęp

Rozwój i działalność inicjatyw klastrowych w województwie podlaskim jest zgodna z realizowaną *Regionalną Strategią Innowacji Województwa Podlaskiego* oraz *Strategią Rozwoju Województwa Podlaskiego do roku 2020*. W tym ostatnim dokumencie określono 3 kluczowe obszary rozwoju klastrów na Podlasiu: spożywczy, drzewny (w tym meblarski) i maszynowy. Ponadto, ze względu na duży, aczkolwiek niewykorzystany potencjał regionu, który przy odpowiednim wsparciu może wpłynąć na rozwój gospodarczy województwa, włączono do klastrowych obszarów wsparcia sektor turystyczny. Innowacje i inwestycje w tych czterech branżach będą traktowane w sposób szczególny, tzn. będą otrzymywać dodatkowe punkty przy ocenie projektów ubiegających się o unijne dofinansowanie.

Działania na rzecz wsparcia inicjatyw zmierzających do powstania klastra spożywczego zostały podjęte przez Państwową Wyższą Szkołę Informatyki i Przedsiębiorczości w Łomży przy współpracy ze Szkołą Główną Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie w 2006 roku w ramach projektu Podlaski Klaster Spożywczy<sup>1</sup>. Jego celem nie było stworzenie klastra, ale prowadzenie działań na jego rzecz poprzez podniesienia wiedzy przedsiębiorstw w zakresie samej istoty „clu-

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Organizacji i Zarządzania.

\*\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Organizacji i Zarządzania.

<sup>1</sup> Innowacyjny Podlaski Klaster Przetwórstwa Rolno-Spożywczego Podlaski Klaster Spożywczy - Projekt nr Z/2.20/II/2.6/19/06.

steringu”, marketingu i logistyki z uwzględnieniem tworzenia powiązań sieciowych, a także wypracowanie rekomendacji co do kierunków rozwoju klastra<sup>2</sup>.

W sierpniu 2007 r. do Krajowego Rejestru Sądowego zostało wpisane Stowarzyszenie Klaster Spożywczy „Naturalnie z Podlasia”. Powstało ono z inicjatywy kilkunastu podlaskich firm branży rolno-spożywczej. Do Stowarzyszenia mogą przystąpić nie tylko producenci żywności, ale też inne podmioty np. producenci opakowań, producenci przypraw itp. Członkami stowarzyszenia mogą być osoby fizyczne oraz firmy i instytucje z regionu województwa Podlaskiego. Pracują oni na jego rzecz nieodpłatnie, pokrywają natomiast standardowe wpisowe oraz składki roczne, które w przypadku osób fizycznych są symboliczne, natomiast w przypadku przedsiębiorstw składki są uzależnione od ilości zatrudnionych osób.

## Przemysł spożywczy w Polsce i w województwie podlaskim

Polski przemysł spożywczy obsługujący duży, prawie 40-milionowy rynek wewnętrzny, należy do najważniejszych gałęzi gospodarki. Jego udział w wartości sprzedaży całego przemysłu wynosi ponad 16%.<sup>3</sup> Wśród „starych” krajów UE wyższy niż w Polsce udział przemysłu spożywczego mają tylko Dania (28%) i Grecja (27%).<sup>4</sup>

Przemysł spożywczy zaspokaja podstawowe potrzeby ludności, dlatego jest dość odporny na wahania koniunktury w porównaniu z innymi gałęziami gospodarki. Wydatki na żywność są zrationalizowane, a przy tym niezbędne, co powoduje, że ogranicza się je na końcu. Nie oznacza to, że sytuacja makroekonomiczna nie ma wpływu na wyniki przemysłu spożywczego, jednak jest on mniejszy niż w przypadku innych branż. Dynamika PKB, tempo wzrostu dochodów ludności oraz stopa bezrobocia pośrednio decydują o zmianach w konsumpcji żywności.<sup>5</sup>

---

<sup>2</sup> Oczekiwania przedsiębiorstw są różne. Z badań przeprowadzonych w ramach projektu wynika m.in., że branża mięsna w ramach klastra jest zainteresowana pomocą w marketingu towarów na rynkach zewnętrznych i szukaniem tam rynków zbytu, natomiast branża mleczarska oczekiwałaby większego wpływu na politykę dotyczącą przyznawania środków na inwestycje. Ponadto wszystkie firmy oczekiwałyby od uczelni dostosowania kształcenia wykwalfikowanych kadr do aktualnych wymogów rynku. [www.pi.gov.pl](http://www.pi.gov.pl) z dn. 15.10.2008 r.

<sup>3</sup> Rocznik statystyczny przemysłu 2007, GUS, Warszawa 2007, s. 113.

<sup>4</sup> A. Knap – Stefaniuk, Przemysł spożywczy w Polsce. Cz.1 Problemy i wyzwania, [www.fotka.legnica.pl](http://www.fotka.legnica.pl) z dn. 15.10.2008 r.

<sup>5</sup> J. Okrzesik, Sektor spożywczy: Eksport stymuluje rozwój, „Agro Trendy” 2007 nr 1.

Dynamika produkcji globalnej w 2006 r. dla produkcji artykułów spożywczych i napojów była niższa zarówno w porównaniu do dynamiki w całym przemyśle jak i w przetwórstwie przemysłowym. Podobna sytuacja miała miejsce w całym okresie analizowanym w tabeli 1, z wyjątkiem roku 2001 i 2005.

W 2006 r. było 200440 podmiotów zajmujących się przetwórstwem przemysłowym, w tym ponad 9,1% zajmujących się produkcją artykułów spożywczych i napojów.<sup>6</sup> Zdecydowana większość z nich to przedsiębiorstwa małe, zatrudniające do 49 osób (tab. 2). Struktura wielkości podmiotów w dziale produkcji artykułów spożywczych i napojów jest bardzo zbliżona zarówno do struktury podmiotów w przemyśle ogółem jak i w przetwórstwie przemysłowym.

**Tabela 1.** Dynamika produkcji globalnej przemysłu w latach 2001-2006 (ceny stałe)

Wyszczególnienie	2001	2002	2003	2004	2005	2006	
	rok poprzedni = 100						2000=100
Ogółem	100,5	100,6	108,0	111,9	103,7	110,0	139,4
Przetwórstwo przemysłowe	100,1	100,7	109,7	114,3	103,8	111,8	146,7
Produkcja artykułów spożywczych i napojów	105,1	98,6	108,5	104,2	111,7	105,9	138,5

Źródło: opracowanie na podstawie *Rocznik statystyczny przemysłu 2007*, GUS, Warszawa 2007, s. 89.

**Tabela 2.** Podmioty gospodarcze w przemyśle według liczby zatrudnionych w 2006r.

Wyszczególnienie	ogółem	Podmioty o liczbie zatrudnionych					
		49 i mniej	50-99	100-249	250-499	500-999	1000 i więcej
	w odsetkach						
Ogółem	100	72,1	12,4	10,2	3,1	1,4	0,8
Przetwórstwo przemysłowe	100	73,0	12,0	9,9	3,0	1,4	0,7
Produkcja artykułów spożywczych i napojów	100	77,2	9,9	8,4	3,0	1,0	0,5

Źródło: opracowanie na podstawie *Rocznik statystyczny przemysłu 2007*, GUS, Warszawa 2007, s. 54.

Udział przychodów z całokształtu działalności przedsiębiorstw zajmujących się produkcją artykułów spożywczych i napojów w przychodach uzyskanych zarówno w przemyśle ogółem jak i w przetwórstwie przemysłowym w latach 2000-2006 stopniowo malał. Udziały te w przychodach przemysłu ogółem wyniosły w 2000 r. niespełna 17%, w 2005 r. ponad 16,28, a w 2006 – niespełna 15,4%, nato-

<sup>6</sup> Rocznik statystyczny przemysłu... op.cit., s. 43.

miast w przetwórstwie przemysłowym kształtowały się odpowiednio: w 2000 r. – 21,33%, 2005 r. – 20,39%, 2006 r. – 19,06%<sup>7</sup>.

W ostatnich latach konsumpcja artykułów spożywczych w Polsce nie wzrosła, a niektórych wręcz się obniżyła. Mimo to przemysł spożywczy notuje systematyczny wzrost sprzedaży i poprawę wskaźników finansowych. Rozwój sektora jest stymulowany głównie przez eksport. Od momentu wstąpienia Polski do Unii Europejskiej zwiększył się on ponad dwukrotnie – do ok. 7 mld euro, natomiast dodatnie saldo wymiany trzykrotnie – do 2,8 mld euro. Ponad 80% produktów rolno-spożywczych jest eksportowanych w formie przetworzonej.<sup>8</sup> Do najbardziej proeksportowych działań zaliczyć należy: produkcję trwałego pieczywa cukierniczego, odżywek i żywności dietetycznej, przetwórstwo ryb, ziemniaków i skrobi, produkcję karmy dla zwierząt, wyrobów tytoniowych, soków, napojów i przetworów owocowo-warzywnych, cukru i melasy oraz oleju i margaryny.<sup>9</sup> Import ma natomiast charakter zaopatrzeniowy i jest nie tyle konkurencyjny do producentów krajowych, co uzupełnia ich ofertę rynkową lub poprawia równowagę krajową, gdy podaż krajowa jest niedostateczna.

Województwo podlaskie charakteryzuje się dużym udziałem rolnictwa w strukturze gospodarczej oraz wysoką konkurencyjnością i dynamiką niektórych sektorów przetwórstwa spożywczego, zwłaszcza mleczarskiego, mięsnego, zbożowo-piekarniczego, owocowo-warzywnego.

Przy produkcji artykułów spożywczych i napojów pracuje ponad 30% osób zatrudnionych w przemyśle i ponad 34% w przetwórstwie przemysłowym (tab. 3). Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto stanowi niespełna 92% wynagrodzenia w przemyśle i jest nieznacznie niższe w stosunku do wynagrodzenia w przetwórstwie przemysłowym (tab. 4).

**Tabela 3.** Przeciętne zatrudnienie w przemyśle w woj. podlaskim

Wyszczególnienie	2005	2006
Ogółem	47133	47558
Przetwórstwo przemysłowe	42344	42703
Produkcja artykułów spożywczych i napojów	14272	14539

Źródło: opracowanie na podstawie *Rocznik statystyczny województwa podlaskiego*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2008, s. 238.

<sup>7</sup> Rocznik statystyczny przemysłu. op. cit., s. 150.

<sup>8</sup> R. Urban, *Tendencje rozwojowe polskiego przemysłu spożywczego*, „Przemysł Spożywczy” 2007 nr 8.

<sup>9</sup> I. Szczepaniak, *Konkurencyjność polskiego sektora żywnościowego po wejściu do Unii Europejskiej* [w:] Zmiany w sektorze żywnościowym po rozszerzeniu UE. Seria Program Wieloletni 2005 – 2009, Raport nr 57, IERIGŻ – PIB, Warszawa 2007, s. 36.

Tabela 4. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w przemyśle w woj. podlaskim

Wyszczególnienie	2005	2006
Ogółem	2049,37	2180,88
Przetwórstwo przemysłowe	1952,40	2063,35
Produkcja artykułów spożywczych i napojów	1925,32	2000,71

Źródło: opracowanie na podstawie *Rocznik statystyczny województwa podlaskiego*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2008, s. 239

Produkcja sprzedana w przemyśle spożywczym woj. podlaskiego stanowi ponad 51% produkcji sprzedanej przetwórstwa przemysłowego. Jej dynamika jest zdecydowanie wyższa niż w przemyśle ogółem, jak i w przetwórstwie przemysłowym (tab. 5).

Tabela 5. Produkcja sprzedana przemysłu w woj. podlaskim (ceny bieżące)

Wyszczególnienie	2005	2006	
		w tys. zł	2005=100
Ogółem	10884040	11574473	108,5
Przetwórstwo przemysłowe	9966639	10575510	108,8
Produkcja artykułów spożywczych i napojów	5419570	5921588	113,4

Źródło: opracowanie na podstawie *Rocznik statystyczny województwa podlaskiego*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok 2008, s. 235

## Podlaski klaster spożywczy w świetle przeprowadzonych badań

W czerwcu 2008r. zostały przeprowadzone badania wśród przedsiębiorstw województwa podlaskiego, które należą do klastra spożywczego lub spełniają kryteria, i mogłyby do niego należeć, gdyby wyraziły taką wolę. Wiele z przebadanych firm zostało „umieszczonych” w tzw. „Mapie klastra”<sup>10</sup>. Celem badań było m.in. znalezienie odpowiedzi na pytanie – jakie czynniki zdecydowały o tym, czy firma zdecydowała się przystąpić, bądź też nie, do klastra spożywczego oraz po-

<sup>10</sup> Mapa klastra spożywczego została opracowana w ramach projektu - Innowacyjny Podlaski Klaster Przetwórstwa Rolno-Spożywczego Podlaski Klaster Spożywczy - Projekt nr Z/2.20/II/2.6/19/06. Szerzej na ten temat: [www.podlaskiklaster.pl](http://www.podlaskiklaster.pl).

znanie opinii badanych podmiotów w kwestii struktury organizacyjnej klastra spożywczego i przywództwa w nim.

Największą grupę badanych firm tworzyły mikro- i małe przedsiębiorstwa – łącznie stanowiły one 44% badanej populacji (tab. 6). Niewiele mniejszą grupę tworzyły firmy średnie, zatrudniające od 50 do 249 osób – 43%. 29% przebadanych podmiotów funkcjonuje na rynku od 10 do 15 lat, 26% to firmy istniejące ponad 20 lat. Są to więc przedsiębiorstwa o ugruntowanej pozycji, dobrze znające konkurencję na rynku regionalnym i lokalnym, a w niektórych przypadkach nawet krajowym. 63% firm jest zarządzana przez osoby z wykształceniem wyższym. 40% przebadanych firm potwierdziło swoją przynależność do klastra spożywczego.

**Tabela 6.** Charakterystyka przebadanych firm

Zatrudnienie	% przebadanych firm
o 5 osób	8,5%
6-9	8,5%
10-49	37%
50-249	43%
pow. 250	3%
RAZEM	100%
Wiek firmy	% przebadanych firm
Do 3 lat	3%
3-5	8%
6-9	20%
10-15	29%
16-19	14%
pow. 20	26%
RAZEM	100%
Wykształcenie właściciela, naczelnego kierownictwa	% przebadanych firm
podstawowe	0%
zawodowe	23%
średnie	14%
wyższe	63%
RAZEM	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

Są to firmy zatrudniające powyżej 9 osób ale nie więcej niż 249, istniejące na rynku powyżej 3 lat, których właściciele lub naczelne kierownictwo ma wykształcenie min. średnie.

W grupie firm, które nie przystąpiły do inicjatywy klastrowej, brak jest firm funkcjonujących od 3 do 5 lat i zarządzanych przez osoby z wykształceniem podstawowym, jednak aż 40% z nich ma wykształcenie wyłącznie zawodowe. Z zestawienia zawartego w tabeli 7 można wnioskować, że wielkość firm, ich wiek oraz poziom wykształcenia właścicieli lub kadry zarządzającej ma wpływ na przynależność do klastra spożywczego, chociaż o nim nie przesądza.

Interesujące wydawało się poznanie przyczyn, które skłoniły badane firmy do zacieśnienia współpracy z konkurencją w ramach inicjatywy klastra spożywczego (rys. 1). W pytaniu o przyczyny przystąpienia do klastra spożywczego respondenci mogli zaznaczyć dowolną liczbę odpowiedzi. Zdecydowana większość badanych – 71% wskazała, że uczyniła to ze względu na korzyści, jakich oczekuje z przynależności do niego, takich jak lepszy dostęp do laboratoriów, szkoleń itp. 36% firm zostało przekonanych do tej idei w czasie szkoleń i innych spotkań. Tyle samo podmiotów ma nadzieję na zwiększenie zysków dzięki wspólnym działaniom promocyjnym. Trochę mniej niż połowa (43%) uczyniła to, ponieważ nie obawia się współpracy z konkurencją.

**Tabela 7.** Charakterystyka przebadanych firm ze względu na ich przynależność, bądź też nie, do klastra spożywczego

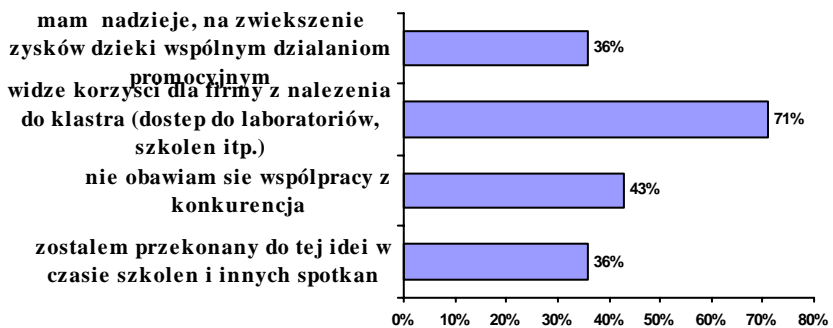
Zatrudnienie	% firm należących do klastra	% firm nie należących do klastra
do 5 osób	0%	15%
6-9	0%	15%
10-49	36%	38%
50-249	64%	29%
pow. 250	0%	3%
RAZEM	100%	100%
Wiek firmy	% firm należących do klastra	% firm nie należących do klastra
Do 3 lat	0%	3%
3-5	22%	0%
6-9	14%	25%
10-15	14%	39%
16-19	14%	16%
pow. 20	36%	20%



Zatrudnienie	% firm należących do klastra	% firm nie należących do klastra
RAZEM	100%	100%
Wykształcenie właściciela, naczelnego kierownictwa	% firm należących do klastra	% firm nie należących do klastra
podstawowe	0%	0%
zawodowe	0%	40%
średnie	22%	10%
wyższe	78%	50%
RAZEM	100%	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań.

W badaniu poproszono firmy, które nie należą do klastra, o wskazanie przyczyn tego stanu rzeczy (rys. 2). Respondenci mogli zaznaczyć dowolną ich liczbę. 38% badanych stwierdziło, że nigdy nie słyszało o tej idei. Niewiele mniej podmiotów – 33%, nie wyobraża sobie tak ścisłej współpracy z konkurencją, a 24% nie ma przekonania do tego typu inicjatywy. Wśród innych przyczyn wskazywano m.in. „niedopracowanie” idei klastra spożywczego w województwie podlaskim, postrzeganie działań na rzecz klastra spożywczego jako tylko i wyłącznie programu badawczego umożliwiającego rozeznanie środowiska producentów w woj. podlaskim oraz otoczenia w jakim działają.



Rysunek 1. Przyczyny przystąpienia do klastra spożywczego

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań



**Rysunek 2.** Przyczyny niechęci do przynależności do klastra spożywczego

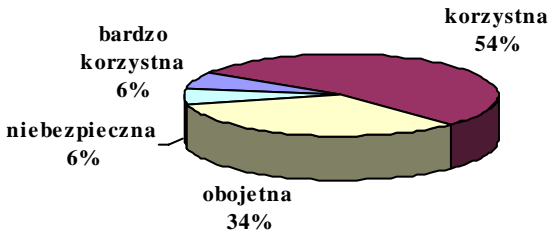
Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań

Tylko 6% przebadanych firm<sup>11</sup> stwierdziło, że współpraca z firmami konkurencyjnymi w ramach klastra spożywczego może być bardzo korzystna. Tyle samo oceniło ją jako niebezpieczną. Ponad połowa respondentów uważa natomiast, że może być ona korzystna (rys. 3). Tę współpracę jako korzystną lub bardzo korzystną ocenia 93% firm należących do klastra. Przedsiębiorstwa, które do niego nie należą, w większości (ok. 62%) oceniają ją jako obojętną lub wręcz niebezpieczną.

---

<sup>11</sup> o opinię poproszono wszystkie badane podmioty, bez względu na to czy należą czy nie do klastra spożywczego.

**Czy współpraca z firmami konkurencyjnymi w ramach klastra spożywczego może być Pana/Pani zdaniem**



**Rysunek 3.** Opinia badanych o korzyściach płynących ze współpracy z firmami konkurencyjnymi

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań

Analiza odpowiedzi respondentów przedstawionych na wykresie 2 i 3 potwierdza konieczność prowadzenia spotkań, szkoleń, seminariów itp., na których prezentowana będzie idea tworzenia klastrów oraz wskazane korzyści płynące z współdziałania z konkurencją w jej ramach. Lepsze poznanie tych zagadnień powinno zaowocować większą skłonnością przedsiębiorstw do przystępowania do klastra spożywczego, a tym samym do szybszego osiągnięcia przez niego tzw. „masy krytycznej”, a więc rozmiaru, który pozwoli na większe wywieranie wpływu na otoczenie. Przyniesie to większe korzyści dla firm należących do niego. Poza tym duży i silny klastr to także duże korzyści dla całego regionu.

Każdy klastr ma specyficzny, niepowtarzalny charakter, ponieważ powstaje w ramach specyficznych dla danej lokalizacji i branży uwarunkowań. Rozwiązanie w zakresie formalizacji struktur organizacyjnych i przywódczych w tych „tworach” są bardzo różne, nie tylko w poszczególnych krajach, ale wręcz w poszczególnych regionach. Uwarunkowania kulturowe, historia współpracy pomiędzy konkurentami a także wzajemne animozje i względy emocjonalne wpływają na formalizację współpracy. Interesujące było zatem poznanie opinii wszystkich badanych przedsiębiorstw właśnie na temat konieczności formalizacji struktury organizacyjnej klastra spożywczego i oczekiwania względem przywództwa wewnątrz niego. W tabelach 8 i 9 przedstawiono odpowiedzi respondentów na pytania poruszające powyższe kwestie.

**Tabela 8.** Opinia badanych przedsiębiorstw na temat struktury organizacyjnej klastra spożywczego

Wyszczególnienie	Ogółem	Firmy należące do klastra spożywczego	Firmy nie należące do klastra spożywczego
Klaster spożywczy powinien mieć formalną strukturę organizacyjną, ponieważ działania muszą być koordynowane, musi być wyraźny podział uprawnień i odpowiedzialności itp	74%	100%	57%
Nie ma potrzeby by klaster spożywczy miał formalną strukturę organizacyjną	26%	0%	43%
RAZEM	100%	100%	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań

Stwierdzono, że 74% wszystkich przebadanych firm jest zdania, że klaster spożywczy powinien mieć formalną strukturę organizacyjną, ponieważ działania muszą być koordynowane, musi być wyraźny podział uprawnień i odpowiedzialności itp. Takie stanowisko reprezentowały wszystkie firmy już należące do klastra i ponad połowa firm, które do niego nie należą.

**Tabela 9.** Opinia badanych przedsiębiorstw na temat formalnego lidera klastra spożywczego

Wyszczególnienie	Ogółem	Firmy należące do klastra spożywczego	Firmy nie należące do klastra spożywczego
Klaster spożywczy powinien mieć formalnego lidera	57%	71%	48%
Nie ma potrzeby by klaster spożywczy miał formalnego lidera	43%	29%	52%
RAZEM	100%	100%	100%

Źródło: opracowanie własne na podstawie przeprowadzonych badań

Ponad połowa wszystkich respondentów jest zdania, że klaster spożywczy powinien mieć formalnego lidera. Stanowisko w tym zakresie jest jednak bardzo zróżnicowane w grupie przedsiębiorstw należących i nie należących do klastra. Zdecydowana większość firm należących do klastra podziela tę opinię, podczas gdy większość przebadanych firm nie należących do klastra jest odmiennego zdania.

## Literatura

1. Knap - Stefaniuk A. *Przemysł spożywczy w Polsce. Cz.1 Problemy i wyzwania*. [www.fotka.legnica.pl](http://www.fotka.legnica.pl) (data wejścia: 13.01.2009);
2. Okrzesik J. 2007. *Sektor spożywczy: Eksport stymuluje rozwój*. Agro Trendy, nr 1.
3. *Rocznik statystyczny przemysłu 2007*. GUS, Warszawa.
4. *Rocznik statystyczny województwa podlaskiego 2008*, Urząd Statystyczny w Białymstoku, Białystok.
5. Szczepaniak I. 2007. *Konkurencyjność polskiego sektora żywnościowego po wejściu do Unii Europejskiej*. W: Zmiany w sektorze żywnościowym po rozszerzeniu UE. Seria Program Wieloletni 2005 - 2009. Raport nr 57. IERIGŻ – PIB, Warszawa.
6. Urban R. 2007. *Tendencje rozwojowe polskiego przemysłu spożywczego*. Przemysł Spożywczy, nr 8.
7. Witryna internetowa. [www.podlaskiklaster.pl](http://www.podlaskiklaster.pl). (data wejścia: 13.01.2009)

## Food cluster in Podlaskie voivodeship – chosen results of the researches

**Abstract:** The article presents the possibilities of increasing food cluster in Podlaskie voivodeship. The authors identify the most important barriers of its growth. In Poland many firms are not yet convinced of the benefits of co-operation. Indeed, they are often afraid of it as they do not feel able to trust their partners. The adoption of a culture of clusters in Polish food industry can play an important role in raising the level of innovation of the region. These structures create significant demand for knowledge, generating specialized local resources which create and maintain competitive advantage.

**Key words:** cluster, food industry, competitiveness

*Tadeusz Kowalewski\**

## **Relacje interpersonalne w procesie zarządzania zasobami ludzkimi. Studium przypadku szpitala**

### **Wprowadzenie**

W prezentowanym opracowaniu zostało przedstawione studium przypadku wybranego szpitala. Jego nazwa nie zostanie ujawniona ze względu na anonimowość badań empirycznych, które zostały w nim przeprowadzone. Z punktu widzenia badań istotny jest bardziej dokonujący się proces społeczny niż dochodzenie o konkretną identyfikację, która przy podaniu nazwy mogłaby złamać jedną z podstawowych zasad badawczych, a mianowicie anonimowość wypowiedzi w tak delikatnym przedmiocie badań, jakim jest badanie relacji interpersonalnych.

Częstokroć szpital w małych miastach staje się największym pracodawcą w mieście i okolicy. Występuje tam większa podaż wykwalifikowanych pracowników średniego szczebla i początkujących lekarzy niż możliwości miejsc pracy w szpitalu. Taka sytuacja wymaga od zarządzających szpitalem profesjonalnego zarządzania zasobami ludzkimi. Wskutek poczucia roli monopolisty dochodzić może do nieprawidłowości i błędów popełnianych w kierowaniu potencjałem pracowniczym. Autor, posługując się wynikami badań empirycznych, przeprowadzonych w tym celu, pokazuje znaczenie zasobów ludzkich w zarządzaniu szpitalem, gdzie istotny wpływ mają relacje interpersonalne. W tym celu zostaną przeanalizowane opinie respondentów, dotyczące wpływu polityki kadrowej na motywowanie pracowników do pracy.

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Ekonomii i Nauk Społecznych.

## Cel zarządzania zasobami ludzkimi

Zarządzanie zasobami ludzkimi jest wszechstronnym spojrzeniem na problemy związane z kierowaniem i rozwojem zasobów ludzkich w ramach struktur przedsiębiorstwa, przy czym główny nacisk kładzie się na współpracę kierownictwa i szeregowych pracowników. Ma ono na celu wytworzenie takiej atmosfery pracy, która będzie pozytywnie wpływać na zaangażowanie pracowników w realizację założonych przez organizację celów (Byars, Rue 1987, s. 5-24).

Celem zarządzania zasobami ludzkimi jest dążenie do stanu, w którym wszystko – czyli tradycja, styl pracy i struktury organizacyjne, a także jakość, zaangażowanie i motywacja zatrudnionych – zbliża przedsiębiorstwo do upragnionego sukcesu. ZZL powinno się opierać na czterech zasadach polityki instytucjonalnej (Armstrong 2003, s.19-20):

- strategiczna integracja – zapewnienie integracji polityki zasobów ludzkich i strategii ekonomicznych,
- poświęcenie i oddanie – tworzenie więzi i przywiązania pracowników do zakładu pracy;
- elastyczność – tworzenie struktur otwartych i gotowych na zmiany, oparcie modelu stanowisk na ich wzbogacaniu lub na zasadach autonomiczności zespołów pracowniczych oraz wszechstronności ich członków;
- jakość – zapewnienie profesjonalnego kierownictwa o wysokich kwalifikacjach oraz personelu, który jest w stanie utrzymać produkcję lub usługi na niezmiennie wysokim poziomie.

W celu wyjaśnienia zarządzania zasobami ludzkimi w kontekście polityki kadrowej jako motywatora posłużono się znaną w USA teorią D. Arnotta, która w Polsce cieszy się dużym uznaniem.

## Teoria D. Arnotta

Koncepcja Davida Arnotta z Uniwersytetu w Dallas (USA), zakładająca, iż niektóre współczesne firmy mają charakter organizacji kultowych, potocznie zwanych „sektami”, charakteryzuje (Ochinowski, Grzywacz 2003, s. 198):

- bardzo duży stopień poświęcenia się pracowników dla organizacji i jej ideologii,
- skrajnie charyzmatyczne przywództwo oraz
- odseparowanie członków firmy od innych środowisk poza miejscem pracy.

D. Arnott w 2000 roku, w napisanej przez siebie książce „Kult korporacyjny: zdradliwy powab organizacji „wszystko-konsumujących” wymienił trzy obszary aktywności pracowników w organizacji niekultowej. W celu kontroli mentalności zatrudnionych, liderzy organizacji kultowych używają, według D. Arnotta, następujące rodzaje perswazji, często o znamionach manipulacji (Ochinowski, Grzywacz 2003, s. 196-197):

- skrajne podporządkowanie kierownictwu;
- spolaryzowany obraz świata;
- manipulowanie uczuciami;
- deprecjonowanie krytycznego myślenia;
- przekładanie interesu grupy nad dobro jednostki;
- dążenie pracodawców do tego, by podwładni rezygnowali z celów i zainteresowań niezwiązanych z pracą oraz zrywali więzy rodzinne, przyjacielskie i środowiskowe.

Powyższe założenia teorii Arnotta posłużyły do sformułowania założeń badawczych.

## **Założenia badawcze**

Problem badawczy dotyczył rozwiązania kwestii, w jakim stopniu i jaka struktura kultowości funkcjonuje w systemie zarządzania zasobami ludzkimi szpitala. Problem ten rozpatrywany będzie w oparciu o istniejące relacje interpersonalne między pracownikami a ich przełożonymi. Ocena tych relacji została pozyskana od pracowników, którzy nie pełnią funkcji kierowniczych w badanych pionach.

Zastosowano kwestionariusz „Test badający kult” („The Cult Test”) jako narzędzie badawcze, które zostało skonstruowane przez D. Arnota. Pozwala on zdiagnozować poziom kultowości danej organizacji z punktu widzenia pracownika w zakresie trzech wymiarów definiujących kult, takich jak: poświęcenie się pracownika dla organizacji i jej ideologii, charyzmatyczne przywództwo w organizacji, odseparowanie pracownika od wszelkich innych społeczności poza miejscem pracy.

## **Czas i miejsce przeprowadzenia badań**

Badanie zostało przeprowadzone na terenie Szpitala Wojewódzkiego w mieście średniej wielkości. W dniach od 9 do 14 maja 2005 roku anonimowy kwestionariusz wypełniło 75 osób z pięciu działach szpitala. Badanie powstało przy pomocy zaan-



gażowania pracownicy szpitala, która pragnęła pozostać anonimowa. Kryterium doboru osób wypełniających test było między innymi to, iż wybrane piony są:

- najstarszymi działami szpitala,
- najbardziej licznymi pod względem zatrudnionych tam osób,
- zróżnicowanymi pod względem wykształcenia i płci.

W każdym pionie szpitala test badający kult wypełniło minimum 15 pracowników i tak:

- w pionie medycznym 45 osób z podziałem na:
- pion psychiatryczny – 15 pracowników,
- pion chirurgii – 15 pracowników,
- pion rehabilitacji – 15 pracowników,
- pion administracji – 15 pracowników;
- w pionie technicznym – 15 pracowników.

Metoda „taksonomia wrocławska” posłużyła do interpretacji zebranych wyników. Należy ona do technik analizy ilościowej, opartej na testach nieparametrycznych. Dzięki niej możliwe jest uporządkowanie zbioru zmiennych w postaci specjalnie utworzonych quasi-czynników, które traktuje się jako kategorie indywidualnego wymiaru pionu w badanej organizacji (Nowak 1990, s. 15-23).

## Analiza empiryczna

Podczas analizy danych zauważono następujące tendencje w poszczególnych pionach szpitala następujący stopień kultowości:

1. Pion Psychiatrii – średni poziom kultowości. Dla poszczególnych wymiarów:
  - dla wymiaru „poświęcenie dla firmy” – średni poziom kultowości,
  - dla wymiaru „charyzmatyczne przywództwo” – średni poziom kultowości,
  - dla wymiaru „odseparowanie od społeczności” – wysoki poziom kultowości.
2. Pion Chirurgii – wysoki poziom kultowości. Dla poszczególnych wymiarów:
  - wymiar „poświęcenie dla firmy” – średni poziom kultowości,
  - wymiar „charyzmatyczne przywództwo” – średni poziom kultowości,
  - wymiar „odseparowanie od społeczności” – średni poziom kultowości.

3. Pion Rehabilitacji – średni poziom kultowości. Dla poszczególnych wymiarów:
  - dla wymiaru „poświęcenie dla firmy” – średni poziom kultowości,
  - dla wymiaru „charyzmatyczne przywództwo” – niski poziom kultowości,
  - dla wymiaru „odseparowanie od społeczeństwa” – wysoki poziom kultowości.
4. Pion Techniczny – niski poziom kultowości. Dla poszczególnych wymiarów:
  - wymiar „poświęcenie dla firmy” – średni poziom kultowości,
  - wymiar „charyzmatyczne przywództwo” – średni poziom kultowości,
  - wymiar „odseparowanie od społeczeństwa” – niski poziom kultowości.
5. Pion Administracji (15 pracowników) – niski poziom kultowości. Dla poszczególnych wymiarów:
  - dla wymiaru „poświęcenie dla firmy” – niski poziom kultowości,
  - dla wymiaru „charyzmatyczne przywództwo” – niski poziom kultowości,
  - dla wymiaru „odseparowanie od społeczności” – niski poziom kultowości.

Metoda taksonomii wrocławskiej pozwoliła uzyskać informacje na temat struktur kultowych wymiarów w poszczególnych jednostkach organizacyjnych. Ustalono, iż wymiarami najwyraźniej wyodrębnionymi są „charyzmatyczne przywództwo” oraz „odseparowanie od społeczności”.

Dwa wymiary „charyzmatyczne przywództwo” oraz „odseparowanie od społeczności” wystąpiły w pięciu ankietowanych pionach, tzn. w:

- Pionie Psychiatrii.
- Pionie Chirurgii.
- Pionie Rehabilitacji.
- Pionie Technicznym.
- Pionie Administracyjnym.

Natomiast wymiar „poświęcenie dla firmy” wystąpił jedynie w Pionie Psychiatrii.

Uzyskane w ten sposób wymiary poszczególnych pionów są bardzo zbliżone z założeniem D. Arnotta, który przyjął wyodrębnienie się trzech wymiarów „poświęcenie dla firmy”, „charyzmatyczne przywództwo” oraz „odseparowanie od społeczności”.

Założenie to potwierdziło się tylko w przypadku jednego pionu – Pionu Psychiatrii, gdzie wystąpiło wyodrębnienie wszystkich trzech wymiarów.

Najwyraźniej wyodrębnione wymiary „charyzmatyczne przywództwo” i „odseparowanie od społeczności” świadczyć mogą o współzależności pomiędzy silną pozycją kierowników w badanych pionach a jakością życia respondentów i łąčeniem swoich celów życiowych z misją szpitala.

Przeprowadzona analiza badań w warunkach polskich pozwoliła na wyodrębnienie nowych quasi-czynników świadczących o kulcie korporacyjnym. Te „nowe wymiary” dotyczą różnych sfer funkcjonowania człowieka w miejscu pracy i zostały zinterpretowane jako:

- „pozafinansowa motywacja do pracy”,
- „praca zawodowa jako centralny element satysfakcji i samorealizacji wymiarów w życiu osobistym”,
- „przekonanie o słuszności wykonywanej pracy, wiara w wykonywaną pracę i przekonanie o społecznych korzyściach z niej płynących – czynnik ideologiczny”,
- „silna pozycja szefa jako czynnik determinujący lojalność pracownika”,
- „silne więzi między współpracownikami i przywiązanie do firmy”.

Analiza powyższych „nowych wymiarów” wykazała, że jednym i wyraźnie wyodrębnionym wymiarem jest „czynnik ideologiczny – przekonanie o słuszności i wiara w wykonywaną pracę oraz społecznych korzyściach z niej płynących”. W tym przypadku świadczyć to może o tym, iż pracownicy szpitala przekonani są, iż pracują dla większej sprawy niż zarabianie pieniędzy i mają poczucie o słuszności wykonywanej pracy oraz o korzyściach, jakie przynosi społeczeństwu. Różnice między kategoriami wyróżnionymi przez D. Arnotta a „nowymi wymiarami” uzyskanymi w polskich badaniach porównawczych świadczą o odmienności kulturowej.

## Zakończenie

Przeprowadzone badania ukazały, że Zarząd Szpitala jak i Dyrektor Szpitala w dobie przemian systemowych w procesie zarządzania zasobami ludzkimi swojej instytucji powinien zwracać większą uwagę na relacje interpersonalne. Kierowanie ludźmi w procesie pracy w badanych pionach jest negatywnym wzorcem przejmowanym z lat ubiegłych. W związku z tym zaleca się zwrócenie uwagi na zjawisko „kultu korporacyjnego”, które wystąpiło w niektórych komórkach organizacyjnych szpitala.

Badania pozwoliły na wyodrębnienie nowych czynników świadczących o kulcie korporacyjnym. Te nowe czynniki dotyczą funkcjonowania człowieka w pracy

szpitala. Zostały one zinterpretowane min. jako pozafinansowa motywacja do pracy, silna pozycja szefa jako czynnik determinujący lojalność pracownika. Często-kroć postępowanie zarządzających w stosunku do swoich pracowników wykorzystuje trudna sytuacja na rynku pracy wymaga zmiany, ponieważ żaden szef nie może być pewny lojalności pracowniczej w warunkach istnienia kultu korporacyjnego. Jest to poważny problem w zarządzaniu zasobami ludzkimi w szpitalu i inspirować może do głębszej refleksji na ten temat w placówkach służby zdrowia na terenie Polski.

## Literatura

1. Byars L.L, Rue L. 1987. *Human Resource Management*. IRWIN, Illinois.
2. Armstrong M. 2003. *Zarządzanie zasobami ludzkimi*. Oficyna Ekonomiczna, Kraków.
3. Ochowski T., Grzywacz W. 2003. *Kult korporacyjny jako specyficzny sposób funkcjonowania organizacji w warunkach turbulencyjnych*. W: Lisiecki M. (red.). *Zmiany jako czynnik rozwoju organizacji*. Wyd. KUL, Lublin: 193-210.
4. Nowak E. 1990. *Metody taksonomiczne w klasyfikacji obiektów społeczno-gospodarczych*. PWE, Warszawa.

### Interpersonal relations in the process of human resources management – a case study

**Abstract:** Hospitals are frequently the main workplace in small or medium towns. Thus, the board of directors, who feel as employer monopolists, often commit many work irregularities. The author explains the role of staff in hospital management by analyzing his own researches which focus on the cult phenomena. The main aim of the researches was to reveal autocratic harassment of hospital workers in particular wards. The researches were carried out in three categories such as: job devotion, charismatic leadership, separation from reality, and they helped to reveal new factors which prove that corporation cult exists. The new factors were named as follows: non-financial job motivation, a strong position of the boss as the factor which determines worker's loyalty.

**Key words:** interpersonal relations, personnel management, hospital

*Wiesław Urban\**, *Dariusz Siemieniako\*\**

## **Rola strategii masowej indywidualizacji w budowaniu lojalności klientów**

### **Wprowadzenie**

Strategia marketingowa zmienia się w obliczu zmian otoczenia rynkowego, w którym funkcjonują przedsiębiorstwa. Zjawiska takie jak globalizacja, rozwój nowych technologii, popularyzacja Internetu przyczyniają się do intensywnych zmian postaw i zachowań nabywczych konsumentów oraz do nowych warunków konkurowania. Tradycyjne strategie marketingowe oparte na marketingu mix kierowanym do anonimowych klientów, identyfikowanych metodą segmentacji rynku, stają się w coraz większym stopniu niewystarczające do odniesienia sukcesu rynkowego. W coraz większej liczbie branż kierowanie zróżnicowanych produktów w oparciu o rozpoznane preferencje segmentów rynku poprzez kilkuszczelbłowe kanały dystrybucji, przy wsparciu głównie promocji masowej nie dostarcza już nabywcom wysokiej wartości. Oznaczać to może, że tradycyjne strategie marketingowe mają coraz mniejszy potencjał oddziaływania na budowę lojalności klientów wobec przedsiębiorstwa.

Na współczesnym rynku wymagania nabywców stają się coraz większe i aby pozyskać lojalnych klientów, przedsiębiorstwa powinny spełniać, a nawet przewyższać te oczekiwania, przy jednoczesnej dbałości o rentowność działalności. Współcześni klienci oczekują pogodzenia sprzeczności wysokiej jakości produktu i niskiej ceny. Marka produktu postrzegana jest coraz bardziej jako usługa dostar-

---

\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Organizacji i Zarządzania.

\*\* Politechnika Białostocka, Wydział Zarządzania, Katedra Marketingu i Przedsiębiorczości.

czania wartości symbolicznych, z którymi klient może się identyfikować niż jako informacja o jakości i funkcjonalności produktu. Obsługa klienta, szczególnie w branży usługowej, jest najważniejszym instrumentem marketingowym.

Istotnym elementem dostarczania wysokiej wartości dla klienta oraz utrzymywania przewagi konkurencyjnej jest indywidualizacja oferty na poziomie wszystkich faz obsługi klienta, tj. przedsprzedażnej, sprzedaży, realizacyjnej i posprzedażnej. Strategia masowej indywidualizacji (mass customization) jest jednym z typów strategii indywidualizacji i jest stosowana przez przedsiębiorstwa produkcyjne oraz usługowe działające na rynkach masowych. Oznacza dostosowanie konkretnych cech masowej oferty do indywidualnych preferencji nabywców, przy zachowaniu niskich kosztów wytwarzania. Postawiona zostaje teza, że strategia masowej indywidualizacji sprzyja budowie lojalności klientów. Jednak budowa lojalności klientów jest zagadnieniem złożonym i wymaga zaangażowania wielu obszarów przedsiębiorstwa, począwszy od poziomu strategicznego aż do poziomu operacyjnego. Ponadto stawia się tezę, że skuteczność budowy lojalności klientów w strategii masowej indywidualizacji wymaga uwzględnienia motywów lojalności klientów. Nie wystarczy uwzględniać preferencje klientów, należy starać się odpowiedzieć na pytania dotyczące nastawienia klienta do firmy, marki czy też personelu i odpowiednio zareagować, np. jakie są najważniejsze przyczyny, które skłaniają klienta do powtórnych zakupów lub do rezygnacji z utrzymywania relacji z firmą? Jakie, jak często i komu klient przekazuje opinie o firmie oraz z czego to wynika?

## Motywy lojalności klientów

Dostosowanie cech produktów do indywidualnych upodobań nabywców może zwiększać wartość dostarczaną klientowi. Przedsiębiorstwa stosujące strategię masowej indywidualizacji nastawioną na pozyskiwanie lojalności klientów powinny rozpoznawać motywy lojalności, skłaniające klientów do kontynuowania relacji z firmą w postaci: powtórnych zakupów, zaangażowania w proces komponowania cech produktu według indywidualnych upodobań, przekazywania opinii znajomym o firmie, jej produktach i innych zachowań. Rozpoznawanie motywów lojalności klientów wprowadza nowe możliwości w zarządzaniu relacjami z klientami. W realizacji strategii masowej indywidualizacji przedsiębiorstwa będą w posiadaniu bardziej precyzyjnych wytycznych, umożliwiających podejmowanie skutecznych działań budowy lojalności klientów.

Istnieje szereg motywów lojalności. Każdy klient wyrażający zachowania lojalności wobec przedsiębiorstwa stosującego strategię masowej indywidualizacji znajduje się pod wpływem zespołu różnych motywów, o zróżnicowanym poziomie natężenia. Autorzy wyróżniają cztery grupy motywów lojalności, które skłaniają klientów do utrzymywania relacji z obiektami lojalności<sup>1</sup>:

- motywy lojalności wynikające z relacji klienta z firmą,
- społeczne motywy lojalności,
- motywy lojalności związane z oceną korzyści,
- motywy lojalności wywołane przymusem zewnętrznym.

Analiza zaprezentowanych w tabeli 1 możliwych motywów lojalności w czterech grupach wskazuje, że tylko niektóre z motywów lojalności klientów bezpośrednio wiążą się ze specyfiką oferty przedsiębiorstw stosujących masową indywidualizację produktów, tj.: ocena dodatkowej wartości użytkowej produktów przez klienta, poczucie zaangażowania klienta w tworzenie oferty firmy oraz poczucie ważności klienta wywołane dobrym dopasowaniem oferty do jego potrzeb. Natomiast należy mieć na względzie złożoność zjawiska powstawania motywów lojalności a także fakt, że motywy zależą przede wszystkim od indywidualnych warunkowań wewnętrznych poszczególnych klientów. Strategia mass customization powinna mieć też na uwadze inne motywy lojalności. Przeprowadzone ostatnio badania przez J.A. Zahorak i R.T. Rust z Vanderbilt University, dotyczące satysfakcji klientów wskazują, że od 25% do 40% usatysfakcjonowanych klientów nie wraca już do tego samego źródła zakupów<sup>2</sup>. Wyniki te potwierdzają konieczność uwzględnienia całości motywów, które mogą prowadzić do lojalności, ponadto należy zauważyć, że indywidualizacja produktów może być dość łatwo skopiowana przez konkurentów firmy, a już przykładowo, znacznie trudniej jest „oderwać” od firmy klienta związanego z nią uczuciowo albo „wrośniętego” w społeczność powstałą wokół produktów firmy.

---

<sup>1</sup> W. Urban, D. Siemieniako (2005), *Motywy lojalności klientów*, Marketing i Rynek, PWE, Warszawa, Maj, str. 2-7

<sup>2</sup> S. Hyken (2006), *The Dangerous Customer*, [http://www.hyken.com/Article\\_2.html](http://www.hyken.com/Article_2.html), kwiecień.

**Tabela 1.** Charakterystyka różnych rodzajów motywów lojalności klientów

<b>Rodzaje motywów lojalności</b>	<b>Charakterystyka motywów lojalności klientów</b>
<b>Motywy lojalności wynikające z relacji klienta z firmą</b>	
Poczucie osobistej więzi klienta z personelem dostawcy	Więź osobowa klienta z personelem firmy wzmacnia jego lojalność i powstaje w wyniku rosnącego zaufania, co z kolei wpływa na redukcję ryzyka zakupu oraz pozytywne zaangażowanie.
Poczucie uczestnictwa klienta w kształtowaniu oferty firmy	Przekonanie o wpływie na zdarzenia jest istotnym czynnikiem motywacji podtrzymania relacji. Wynikające z poczucia wpływu zaangażowanie klienta przyczynia się do wzmacniania lojalności klienta. Udział klienta we współprojektowaniu i współtworzeniu zamówionej oferty oraz otrzymanie informacji zwrotnej o uwzględnieniu jego sugestii przez firmę, stawia klienta w poczuciu obowiązku. Towarzyszy także często takiej relacji poczucie dumy u klienta. Te wewnętrzne nastawienia prowadzą do lojalności wobec firmy – zarówno do powtarzania zakupów jak i przekazywania pozytywnej opinii znajomym. Uczestnictwo w kształtowaniu relacji i/lub oferty firmy oznacza zużytkowanie przez klienta energii. Przekonanie klienta o włożonym wysiłku własnym w relację z firmą skłania do lojalności, ze względu na potrzebę uzasadnienia własnego wysiłku. Uczestnictwo klienta w kształtowaniu oferty stanowi główny wyróżnik strategii mass customization.
Utożsamianie się klienta z wartościami prezentowanymi przez dostawcę	Klient staje się lojalny, gdy ma poczucie zbliżenia pomiędzy własnym systemem wartości, a systemem wartości firmy wyrażonym w kulturze organizacyjnej lub w jej wizerunku zewnętrznym, kształtowanym m.in. przez działania PR i markę.
Poczucie klienta, że jest ważny dla firmy	Klienci pozostający od dłuższego czasu w relacji z firmą oczekują informacji zwrotnej o poziomie ich lojalności oraz adekwatnej reakcji docenienia ze strony firmy. Na poczucie ważności klienta dla firmy wpływa także indywidualizacja dostarczania oferty we wszystkich fazach obsługi. Motyw ten wiąże się więc bezpośrednio ze strategią masowej indywidualizacji.
Nadzieje klienta na przyszłość relacji z firmą	Wzbudzenie nadziei w kliencie przez dostawcę dotyczącą szczególnych korzyści, które ten uzyska w przyszłości, motywuje klienta do lojalności. Istotnym warunkiem jest zaufanie klienta do tego dostawcy.
Poczucie swobody wyboru	Przekonanie klienta o swobodzie wyboru oferty i/lub relacji proponowanej przez firmę wpływa pozytywnie na zwiększenie wytrwałości klienta w kontynuowaniu związku.
Poczucie posłuszeństwa dla osób z autorytetem	W przypadku oferty firmy, za którą stoi autorytet (może to być osoba z tytułem, np. profesor, adwokat, doradca podatkowy lub w odpowiednim ubraniu, np. lekarz), klienci będą bardziej skłonni do posłuszeństwa, a tym samym do utrzymywania relacji z firmą, szczególnie w ramach pełnego cyklu realizacji oferty. Klient mając duże poczucie niepewności, redukuje ją poprzez przeniesienie części odpowiedzialności na osobę autorytetu.



Rodzaje motywów lojalności	Charakterystyka motywów lojalności klientów
<b>Spoleczne motywy lojalności</b>	
Chęć bycia zauważonym i docenionym przez innych ludzi	Lojalność klienta wobec niektórych firm może wynikać w pewnym stopniu z potrzeby aprobaty społecznej. Motyw ten pojawia się wówczas, gdy zachowania lojalnościowe wobec marki lub firmy, wynikają z chęci zaimponowania lub spodobania się konkretnej grupie osób.
Chęć wyróżnienia się od innych ludzi	Potrzeba porównań społecznych w zachowaniu nabywczym oznacza dążenie klienta do poznania siebie w odniesieniu do innych ludzi. Klient posługuje się innymi ludźmi jako miarą do oceny własnej oryginalności. Klient może być lojalny wobec tych firm, które zapewniają mu poczucie wyróżnienia, niepowtarzalnego stylu w porównaniu z innymi klientami. Klient może powtarzać zakupy zarówno wobec konkretnego produktu jak i marki.
Chęć dzielenia z grupą klientów własnych zainteresowań	Związana z potrzebą towarzyskości chęć przynależenia do grupy klientów firmy, przede wszystkim w celu dzielenia wspólnych zainteresowań ma zróżnicowany poziom natężenia wśród nabywców.
<b>Motywy lojalności związane z oceną korzyści</b>	
Pragnienie dodatkowej wartości użytkowej produktów	Motyw ten jest najbardziej charakterystyczny w przypadku strategii mass customization. Wiąże się on z oceną korzyści, jakie przynosi klientowi produkt; pragnienie dodatkowej wartości może być motywem lojalności wówczas, gdy konkurenci nie są w stanie zagwarantować tego typu wartości. Przekonanie, że tylko w konkretnej firmie klient otrzyma coś wyjątkowego, na czym mu zależy może doprowadzić do kolejnych zakupów w tej samej firmie.
Pragnienie najkorzystniejszego zakupu cenowego	Nabywcy, którzy charakteryzują się wysoką wrażliwością cenową, dokonują porównań cen różnych produktów oraz w różnych placówkach handlowych. Cena jest wówczas podstawowym kryterium decyzji pierwszego, a także powtórnych zakupów.
Pragnienie korzyści dodatkowych przy kolejnym zakupie	Mogą to być korzyści ściśle finansowo-materialne: rabaty lub punkty wymieniane na nagrody, a w niektórych przypadkach nagrody o charakterze prestiżowym. Motyw ten będzie występował szczególnie silnie u klientów z wysoką podatnością na gratyfikacje zewnętrzne.
<b>Motywy lojalności wywołane przymusem zewnętrznym</b>	
Poczucie przymusu wywołanego warunkami rynkowymi	Motyw ten wiąże się z występowaniem monopolu całkowitych lub tzw. monopolu lokalnych. Przykładem monopolu mogą być usługi infrastrukturalne, jak np.: dostawy wody, elektryczności i gazu do mieszkań. Monopole lokalne mają miejsce wówczas, gdy na szerokim rynku w ujęciu geograficznym występuje wprawdzie wielu dostawców (producentów) konkretnego dobra, jednak na rynku wąskim geograficznie istnieją ograniczenia w możliwości korzystania z innych źródeł. Klienci firm o charakterystyce monopolu lokalnego powtarzają zakupy w tego typu firmach, ponieważ korzyści z zaopatrzenia w innych źródłach są mniejsze od dodatkowych kosztów (czasu, bądź dojazdu). Jakże musieliby oni ponieść, aby

<b>Rodzaje motywów lojalności</b>	<b>Charakterystyka motywów lojalności klientów</b>
	dokonać tam zakupu. Podobnie wygląda sytuacja, gdy klient nie dostrzegania alternatywy wobec dotychczasowego źródła zakupu. Oznacza to, że na rynku istnieją możliwości wyboru różnych ofert, ale klient nie uświadamia ich sobie. W obszarze percepcji klienta będzie występowało poczucie konieczności kontynuowania zakupów w tym samym źródle.
Chęć zaznania wygody	Niezależnie od tego czy klient jest zadowolony z zakupu, czy nie, dokonuje powtarzalnych zakupów pewnego produktu, tylko dlatego, że jest to z pewnych względów wygodniejsze. Motyw ten jest wykorzystywany w różnych rodzajach działalności usługowej przy wyborze lokalizacji dogodnej dla odpowiednich grup klientów.
Poczucie niemożliwości zmiany dostawcy ze względu na wysokie bariery wyjścia	Bariery wyjścia wiążą się z kosztami zmiany dostawcy. Jeśli koszty zmiany dostawcy w odniesieniu do spodziewanych korzyści wyraźnie przeważają, wówczas konsument pozostaje lojalnym odbiorcą tego samego dostawcy. Koszty zmiany mogą przybierać różną formę: konieczność poświęcenia czasu i energii na zebranie i przeanalizowanie konkurencyjnych ofert, konieczność poznawania nowych pracowników dostawcy i wyjaśniania im swoich wymagań, niepewność co do solidności nowego dostawcy, konieczność uczenia się nowych zasad obsługi urządzeń nabytych od nowego dostawcy (przykładowo obsługi telefonu komórkowego nowego producenta). Oprócz kosztów zmiany mogą występować też inne bariery zmuszające do dokonywania powtarzalnych zakupów produktu. Bariera wyjścia powstaje przy zakupie urządzenia (np. sprzętu domowego), który wymaga systematycznych zakupów materiałów eksploatacyjnych u tego samego dostawcy; przykładowo wraz z zakupem drukarki, decydujemy się na wielokrotne zakupy toneru tego samego producenta. Często też, klient kieruje się oceną tzw. „kosztów utopionych” w nawiązanie relacji z dostawcą, i w wyniku tej oceny pozostaje lojalnym klientem. W przypadku niektórych usług, proces rezygnacji jest na tyle skomplikowany i wymagający zaangażowania klienta, że tworzy skuteczną barierę wyjścia, co może powodować pozostanie klienta. Niektóre programy lojalności również mogą budować w klientach bariery wyjścia – przymuszają klientów do kolejnych zakupów pod presją utraty oczekiwanych korzyści.
Poczucie przymusu wywołane wymaganiami prawnymi.	Występują sytuacje, w których rozwiązania prawne albo administracyjne bezpośrednio warunkują decyzje zakupu klienta. Wytyczne o charakterze urzędowym nakazują zaopatrzenie się w produkt, który w praktyce można nabyć tylko u jednego dostawcy.

Źródło: Opracowanie własne przy wykorzystaniu W. Urban, D. Siemieniako (2008), *Lojalność klientów. Modele, motywacja i pomiar*, PWN, Warszawa, s. 56-69.

## Budowanie lojalności w strategii masowej indywidualizacji na bazie motywów

Strategia masowej indywidualizacji umożliwia klientom dobór preferowanych cech produktu spośród konkretnego zbioru cech, dostarczając klientom w ten sposób zadowolenie, przy jednoczesnym zachowaniu niskich kosztów wytwarzania. Strategię masowej indywidualizacji można określić jako model biznesu. P. Babiarczy, M. Piotrkowski i M. Wawrzynkiewicz twierdzą, że „realizacja strategii wymaga transformacji klasycznego modelu łańcucha wartości. Najistotniejszą zmianą jest fakt, iż klient projektuje oraz dokonuje zakupu produktu, który nie został jeszcze wytworzony. Dopiero po precyzyjnym określeniu potrzeb klienta następuje realizacja zlecenia. Realizacja strategii mass customization wymusza zastosowanie nowoczesnych metod interaktywnej komunikacji (np. Internet), dzięki czemu klient ściśle określa swoje potrzeby przy minimalnym koszcie obsługi”<sup>3</sup>.

Budowa lojalności klientów wymaga od każdego przedsiębiorstwa, także od przedsiębiorstwa stosującego strategię masowej indywidualizacji, uwzględnienia nie tylko działań marketingowych ale zaangażowania szeregu działań i obszarów przedsiębiorstwa. Punktem wyjścia jest określenie wytycznych budowy lojalności dla przedsiębiorstwa realizującego masową indywidualizację, działającego w konkretnych warunkach już na poziomie strategicznym. Wytyczne te są następnie przekładane na najważniejsze mechanizmy wewnętrzne przedsiębiorstwa wpływające na budowę lojalności. Do najważniejszych obszarów, które w różnych przedsiębiorstwach mogą mieć różne znaczenia, należą:<sup>4</sup>

- projektowanie produktu,
- zarządzanie jakością,
- zarządzanie zasobami ludzkimi,
- wytwarzanie produktu,
- realizacja serwisu i reklamacji,
- realizacja marketingu i sprzedaży.

---

<sup>3</sup> P. Babiarczy, M. Piotrkowski i M. Wawrzynkiewicz (2004), *Mass customization jako nowa, konkurencyjna strategia biznesowa*, Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, lipiec, <http://www.mass-customization.pl/pliki/192.pdf>.

<sup>4</sup> D. Siemieniako, W. Urban (2005), *Model zarządzania zorientowanego na lojalność klientów*, w: „Zarządzanie Organizacjami Gospodarczymi. Koncepcje i Metody” Tom 1, red. Jerzy Lewandowski, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź, str. 354-364.

Strategia masowej indywidualizacji dopiero rozwija się w praktyce gospodarczej, stosowana jest bowiem od kilku lat. Niewątpliwie prowadzenie przez firmę działającą na szerokim rynku zindywidualizowanej komunikacji oraz dostarczanie klientom możliwości skonfigurowania produktów masowych wpływa na znaczne podnoszenie poziomu wartości produktu z powodu nowości. Nowa usługa customizacji jest na początku silnym bodźcem pobudzającym postawę klienta do pozytywnego nastawienia wobec firmy. Jednak po pewnym czasie siła tej usługi stopniowo się zmniejsza w percepcji klienta, który traktuje ją jako jeden z wielu elementów wpływających na kształtowanie wartości produktu. Zjawisko to może tłumaczyć niepowodzenia niektórych firm we wdrażaniu strategii masowej indywidualizacji, których oferta mogła nie dostarczać oczekiwanych korzyści przez nabywców w warstwie podstawowej, tj. korzyści funkcjonalnych produktu, jakości obsługi, więzi z personelem, korzyści symbolicznych marki i innych. Ponadto specyfika strategii masowej indywidualizacji może wiązać się z określonymi kosztami postrzeganymi przez klientów, których firma nie była w stanie zmniejszyć, co pociągało za sobą spadek poziomu dostarczanej wartości.

Pomimo że strategia masowej indywidualizacji sprzyja budowie lojalności klientów, przede wszystkim z racji indywidualnego traktowania, to bez pogłębionej wiedzy o kliencie, w tym o jego motywach lojalności, może nie przynieść pełnego sukcesu. Wykorzystanie wiedzy o motywach lojalności klientów będzie możliwe wtedy, gdy przedsiębiorstwo będzie w stanie rozpoznawać i mierzyć natężenie różnych motywów lojalności.

Badanie motywów lojalności może być realizowane bezpośrednio – poprzez próbę odkrycia wprost, jakie motywy kierują klientem i dlaczego jest lojalny; albo też przez pośrednio, na podstawie różnych symptomów, dzięki którym można dojść do ich przyczyn – czyli motywów. Z punktu widzenia organizacji biznesowej najważniejsze jest rozpoznanie motywów i kierowanie nimi. Analiza metodologii badań psychologicznych wspomina motywy działania w kontekście postaw, a spośród wielu metod psychologicznych metody związane z mierzaniem postaw wydają się być adekwatne do mierzenia motywów.<sup>5</sup> Metodologia badań marketingowych także daje wiele użytecznych metod związanych z badaniem postaw klientów, które mogą być z powodzeniem wykorzystane w badaniu motywów lojalności.

Pogłębiona wiedza o motywach lojalności klientów w przedsiębiorstwie realizującym lub zamierzającym realizować strategię masowej indywidualizacji, umożliwi podejmowanie właściwych działań we właściwym czasie, które przyczynią się

---

<sup>5</sup> Przykładowo w J.J. Shaughnessy, E.B. Zechmeister, J.S. Zechmeister (2002), *Metody badawcze w psychologii*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.

do zwiększania poziomu dostarczonej klientowi wartości. Konkretnie inicjatywy ze strony firmy związane z motywami lojalności wymagają – zgodnie zresztą z podejściem *mass customization* – uwzględnienia indywidualnych przypadków firma - klient. Motywy które pobudzają do lojalności mogą być podobne lub nawet identyczne, wśród całych segmentów rynku, ale nie musi być to regułą. Dobrze dobrane działania powinny charakteryzować się tym, że skutecznie pobudzają klientów do lojalności. W tabeli 2 zestawiono przykłady działań związanych z wybranymi motywami lojalności w kontekście strategii *mass customization*. Pominięto motywy lojalności bezpośrednio związane ze strategią *mass customization*, które wynikają z samej istoty tej strategii tj.:

- poczucie uczestnictwa klienta w kształtowaniu oferty firmy – zaangażowanie klienta związane z komunikacją z firmą na wszystkich etapach poziomu obsługi,
- pragnienie dodatkowej wartości użytkowej produktów – uzyskanej dzięki odpowiednio skonfigurowanemu produktowi,
- poczucie klienta, że jest ważny dla firmy – związane z dopasowaniem na wysokim poziomie produktu do potrzeb klienta.

Wymienione w tabeli 2 motywy lojalności, które mogą wystąpić wobec przedsiębiorstw stosujących strategię *mass customization*, nie stanowią zamkniętej listy. Każda firma stosująca tę koncepcję biznesu powinna stale monitorować wartość oczekiwaną przez obsługiwanych i potencjalnych klientów. Analiza dostarczonej wartości dla klientów ze znajomością ich motywów lojalności jest bowiem kluczowa w podejmowaniu decyzji o działaniach firmy. Trudności związane z dostarczaniem klientom wartości ilustrują badania znanej firmy *Message Factors*, zajmującej się analizą wartości. Prezentuje ona cztery powtarzające się zagadnienia, w przeprowadzonych 400 analizach wartości na zlecenie różnych firm. Zagadnienia te zostały wyrażone słowami hipotetycznego klienta<sup>6</sup>:

- „Oczekuję, że opanowaliście *podstawy* tego, co robicie w swoim biznesie; jeśli nie, odejdę do konkurencji; nawet jeśli wam się to udało, to nie jest to wystarczający powód, abym był lojalny”,
- „Oczekuję, że wyjdziecie poza podstawy i dacie mi to, co najbardziej *cenię*; jeśli tak, będziecie mieli *lojalnego* klienta; jeśli nie, ‘jestem do wzięcia’”,
- „Niektóre rzeczy, które robicie *irytują* mnie, ale nie są na tyle ważne, aby mnie odstraszyć; poza tym wasi konkurenci robią to samo”,
- „Zupełnie *nie dbam* o niektóre rzeczy, które robicie”.

---

<sup>6</sup> F. Newell (2002), *Lojalność.com. Zarządzanie relacjami z klientami w nowej erze marketingu internetowego*, IFC PRESS sp. z o.o., Kraków.

**Tabela 2.** Przykładowe działania związane z wybranymi motywami lojalności w strategii masowej indywidualizacji

Motywy lojalności	Działania w strategii masowej indywidualizacji
<b>Chęć wyróżnienia się od innych ludzi</b>	W mass customization możliwe jest zapewnienie klientowi wyróżnienia się poprzez zaoferowanie mu nietypowego produktu albo produktu jakiego nie posiada żaden z klientów; w tej sytuacji może być wykorzystana twórcza strona klienta, który – jeśli mu to firma umożliwi – może sam zaproponować koncepcję własnego produktu. Niestety, takie podejście wymaga bardzo dużej elastyczności systemu wytwórczego firmy. Często wyróżnianie się jest zapewniane przez silną, odpowiednio spocjonowaną markę produktu- -przykładowo nabywanie drogich butów marki Dr Martens zawsze czarnych z wysokimi cholewkami i nabijanych ćwiekami.
<b>Utożsamianie się z wartościami prezentowanymi przez dostawcę</b>	Przykładem może być przywiązywanie przez klienta wagi do wartości związanych z ochroną środowiska naturalnego. Wówczas rodzi się lojalność wobec firmy, która oferuje produkty ekologiczne lub stosuje mało szkodliwe procesy produkcyjne. W takim przypadku strategia mass customization powinna doprowadzić do wyboru przez klienta produktu przyjaznego dla środowiska; właściwym byłoby także, aby klient był poinformowany o wszystkich inicjatywach wewnętrznych (zmniejszenie szkodliwości procesów wewnętrznych) oraz zewnętrznych (np. działania typu pomoc
<b>Chęć dzielenia z grupą klientów własnych zainteresowań</b>	w ochronie lasów etc.) podejmowanych przez firmę. Firmy o wyjątkowym wizerunku skierowanym do ściśle zdefiniowanego rynku docelowego mają zdecydowanie większe możliwości wzbudzenia chęci dzielenia z grupą klientów własnych zainteresowań. Skutecznym instrumentem budowy lojalności jest tworzenie społeczności wobec marki (Brand community), która może oznaczać relację pomiędzy klientem, innymi klientami oraz firmą. Znajomość indywidualnych klientów oraz wykorzystanie Internetu w strategii mass customization ułatwia stworzenie platformy komunikacji grupowej dla klientów, którzy chcieliby prowadzić dialog z innymi klientami oraz z firmą dotyczący marki, produktów firmy i stylu życia związanego z marką.
<b>Pragnienie najkorzystniejszego zakupu cenowego</b>	W strategii mass customization, dostosowując ofertę do potrzeb klienta związanych z niską ceną, przedsiębiorstwo może dać mu szansę konfiguracji ubogich wersji produktu, których niski koszt wytworzenia umożliwi wycenę na konkurencyjnym poziomie.
<b>Oczekiwanie dodatkowych korzyści przy kolejnym zakupie</b>	Przedsiębiorstwo realizujące koncepcję mass customization nie może zaniedbać materialnego nagradzania lojalności klientów, gdyż jest to często czynnik powodujący zachowanie klienta. Przykładowo każdy kolejny punkt zebrany w ramach programu nagradzania lojalności przybliży klienta do wygrania upragnionej wycieczki. W przypadku szczególnych nagród o charakterze prestiżowym w mechanizm motywacyjny klienta włączą się też motywy związane z dążeniem do osiągnięć, co sprawia wzmocnienie procesu.
<b>Poczucie niemożliwości zmiany dostawcy ze</b>	Indywidualny kontakt z klientem w strategii mass customization umożliwia formalizowanie relacji pomiędzy przedsiębiorstwem a klientem. Moca

Motywy lojalności	Działania w strategii masowej indywidualizacji
względem na wysokie bariery wyjścia	umowy klient może zobowiązać się do dokonania zakupów o określonej wartości i w określonym okresie w zamian za przywileje ze strony firmy, np. rabat z tytułu podpisanej umowy lub bezpłatna dostawa do siedziby klienta; możliwość poniesienia przez klienta konsekwencji w razie niedotrzymania umowy stwarza bariery wyjścia klienta z relacji z przedsiębiorstwem.

Źródło: Opracowanie własne.

## Wnioski

Działania realizowane w ramach strategii mass customization sprzyjają budowie lojalności klientów wzbudzając w nich bezpośrednio trzy omówione motywy lojalności. Skuteczność budowy lojalności klientów przez przedsiębiorstwa stosujące tę strategię, wiąże się z uwzględnieniem w realizacji szeregu działań na poziomie strategicznym i operacyjnym, innych motywów lojalności właściwych dla specyfiki obsługiwanych klientów, oczekujących konkretnej wiązki wartości.

Badania nad konsumencką oceną masowej indywidualizacji są dopiero na etapie początkowym<sup>7</sup>. Wyjaśnień wymaga to, w jaki sposób poszczególne elementy indywidualizacji są odbierane przez klientów, w jaki sposób – w związku z tym – rodzi się satysfakcja u klienta oraz jakie problemy i niebezpieczeństwa mogą się wiązać z mass customization jeśli chodzi o odbiór klienta. Jednym z tego typu badań są badania przeprowadzone przez B. Dellaerta i S. Stremerscha, którzy zbadali, w jaki sposób klienci oceniają zwiększoną użyteczność, a także większą złożoność oferty, co wynika ze strategii mass customization. Badania zostały przeprowadzone na przykładzie komputerów osobistych. Badając różne warianty customizacji komputerów osobistych, badacze ci doszli do wniosku, że większy zakres modułów oraz większy poziom modulacji produktów nie prowadzi do tego, że klienci odczuwają zwiększoną złożoność oferty firmy, ale prowadzi do zwiększenia użyteczności produktu. Natomiast sam fakt wielorakich możliwości związanych z mass customization ma jednak negatywny wpływ na klientów z mniejszą wiedzą ekspercką, którzy odczuwają zbyt duże zagmatwanie oferty.<sup>8</sup> Podobnie zjawisko oddziaływania produktów w mass customization na wzbudzanie w kliencie motywów lojalności wymaga głębszych studiów.

<sup>7</sup> B. Dellaert, S. Stremerscha (2005), *Marketing Mass-Customized Products: Striking a Balance Between Utility and Complexity*, Journal of Marketing Research, Vol. XLII, May.

<sup>8</sup> B. Dellaert, S. Stremerscha (2005), *Marketing Mass-Customized...* op.cit.

## Literatura

1. Babiarez P., Piotrkowski M., Wawrzyńkiewicz M., 2004. *Mass customization jako nowa, konkurencyjna strategia biznesowa*. Wyższa Szkoła Informatyki i Zarządzania w Rzeszowie, <http://www.mass-customization.pl/pliki/192.pdf>, lipiec.
2. Dellaert B., Stremerscha S., 2005. *Marketing Mass-Customized Products: Striking a Balance Between Utility and Complexity*. Journal of Marketing Research, vol. XLII, May.
3. Hyken S., 2006. *The Dangerous Customer*. [http://www.hyken.com/Article\\_2.html](http://www.hyken.com/Article_2.html), kwiecień.
4. Newell F., 2002. *Lojalność.com. Zarządzanie relacjami z klientami w nowej erze marketingu internetowego*. IFC PRESS sp. z o.o., Kraków.
5. Shaughnessy J.J., Zechmeister E.B., Zechmeister J.S., 2002. *Metody badawcze w psychologii*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
6. Siemieniako D., Urban W., 2004. *Definiowanie lojalności klientów – motyw i zachowania*. W: Drapińska A. (red.). Marketing. Teoria i praktyka. Wyd. Katedra Marketingu, Wydział Zarządzania i Ekonomii, Politechnika Gdańska, Gdańsk.
7. Siemieniako D., Urban W., 2005. *Model zarządzania zorientowanego na lojalność klientów*. W: Lewandowski J. (red.). Zarządzanie Organizacjami Gospodarczymi. Koncepcje i Metody. Tom 1. Wyd. Politechniki Łódzkiej, Łódź: 354-364
8. Urban W., Siemieniako D., 2005. *Motywy lojalności klientów*. Marketing i Rynek. PWE, Warszawa, Maj: 2-7.
9. Urban W., Siemieniako D., 2008. *Lojalność klientów. Modele, motywacja i pomiar*. PWN, Warszawa.

### The role of mass customization strategy in building customers' loyalty

**Abstract:** In this paper the mass customization strategy is presented as a kind of strategy of individualization of an offer for customers in the context of building customers' loyalty. It also presents an extended description of motives which incline consumers to loyalty attitudes and behaviours. The concept of loyalty motives was used to reveal the actions of mass customization strategy.

**Key words:** mass customization strategy, loyalty motives concept